

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KAZAKİSTAN’IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASİ HAYATINDA
YESEVİLİĞİN ETKİLERİ

DOKTORA TEZİ

ZHANBOLAT SAMBETOV

1440206510

DANIŞMAN

PROF. DR. KEMALİDDİN TAŞ

ISPARTA – 2022

TC

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “*Kazakistan’ın Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatında Yeseviliğin Etkileri*” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Zhanbolat Sambetov

20.06.2022

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN
BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Zhanbolat SAMBETOV
Öğrenci Numarası	1440206510
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Felsefe ve Din Bilimleri Doktora
Programın Türü	() Tezli Yüksek Lisans (X) Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ
Tez Başlığı	Kazakistan'ın Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatında Yeseviliğin Etkileri
Turnitin Ödev Numarası	1860139414

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 208 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 20/06/2022 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesinin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç; % 21 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu’nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları’nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

20/06/2022

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ

(SAMBETOV, Zhanbolat, *Kazakistan'ın Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatında Yeseviliğin Etkileri*, Doktora Tezi, Isparta, 2022)

ÖZET

Hoca Ahmed Yesevi aradan asırlar geçmesine rağmen Türk ve İslam Dünyasını etkilemeye devam ediyor. Bu etkilenmeden en fazla pay alan Ahmed Yesevi'nin doğup büyüdüğü ve irşat faaliyetleri yürüttüğü bölgede yaşayan Kazak Türkleridir. Bu sebeple Kazakistan'ın sosyal, kültürel ve siyasi hayatında Yeseviliğin etkisinin araştırılması önem arz etmektedir.

Dört Bölümden oluşan “Kazakistan'ın Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayatında Yeseviliğin Etkileri” adlı tezde Yeseviliğin Kazakların milli ve dini yaşamına etkisi mercek altına alınmıştır. Araştırma sonucunda Kazakların Türkleşme ve İslamlaşmasının Yesevilik sayesinde içiçe geçen süreçler olduğu görülmüştür. Kazak milliyetçiliğini ve Kazak dindarlığını Yesevilik olmadan açıklamak imkansızdır. Günümüz Kazak halkının oluşum sürecinde Yeseviliğin yükseliş ve düşüşüne göre ulus inşasının sürdüğü tarihi hadiselerden anlaşılmaktadır.

Hanlıklar veya devletler (Altınordu, Çağatay, Timur, Kazak, Buhara, Hokand, Çarlık Rusya, SSCB, Kazakistan Cumhuriyeti) ve uygulayıcılar (sufi, şakirt, koca (hoca), han, ahund, pir, şeyhülislam, derviş, jırau (ozan), işan) değişmesine rağmen, hak ve doğruluk üzerine kurulu Yesevilik kendi felsefesini korumayı sürdürmektedir. Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi ve Kazakistan'daki diğer kutsal (kıyeli) mekanlar Yeseviliği yaşatan mekanlar olarak günümüzde de önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmed Yesevi, Yesevilik, Kazaklar, Kazakistan, İslamlaşma

(SAMBETOV, Zhanbolat, *The Effects of Yassawism on the Kazakhstan's Social, Cultural and Political Life*, PhD Thesis, Isparta, 2022)

ABSTRACT

The heritage of Khoja Ahmed Yassawi continues to have significant repercussions on the Turkish and Islamic World across centuries. Particularly, Turkic-speaking people living around the birthplace of Ahmad Yassawi have played great role in it. Taking this into account, it becomes important to study the impact of Yassawism on the processes of Turkification and Islamization of Kazakh people.

In the thesis titled “The Effects of Yassawism on the Kazakhstan’s Social, Cultural and Political Life”, which consists of four chapters, the effects of Yassawism on the national and religious life of Kazakhs are examined. As research outcomes demonstrate Turkification and Islamization of Kazakhs have been intertwined processes because of Yassawism influence. As it has become evident explanation of phenomena of Kazakh nationalism and Kazakh religiosity poses some difficulties without understanding Yassawism. The historical events demonstrate that the formation of contemporary Kazakh people and nation building have been intertwined with the rise and fall of Yassawism.

Despite the change of khanates or states (Golden Horde, Chagatai, Timur, Kazakh, Bukhara, Khokand, Tsarist Russia, USSR, Republic of Kazakhstan) and practitioners (sufi, shakirt, koja (khoja), khan, ahund, pir, sheikhulislam, dervish, jirau (bard), ishan), Yassawism, based on truth and righteousness, continues to preserve its philosophy. The Khoja Ahmad Yassawi Complex and other sacred places in Kazakhstan are still important today as places that keep Yassawism alive.

Keywords: Khoja Ahmad Yasawi, Yasawism, Kazakhs, Kazakhstan, Islamization

ÖNSÖZ

Hoca Ahmed Yesevi, Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak döneminde yaşamıştır. Bugünkü Türkiye, Suriye, İran, Irak, Gürcistan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya, Ukrayna, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ve Doğu Türkistan topraklarını kapsayan Türk devletlerinin resmi dili o devirde Farsça, din dili ise Arapça'ydı. Ama Türk halkları tarafından konuşulan tek dil Türkçe'ydi. Böyle bir zor dönemde Türk dilinin ve inancının kurucusu olan Hoca Ahmed Yesevi ortaya çıkmış ve Türk halkının dilini, inancını korumak için kendi tarikatını kurmuştur. Şimdi aradan asırlar geçtikten sonra görüyoruz ki Hoca Ahmed Yesevi kendi icraatlarında başarılı olmuştur. “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hoca Ahmed”,¹ “Arstan Babka tüne, Hoca Ahmedten tile”, yani Arslanbab’da gecele, Hoca Ahmed’ten dile. “Kimin silselesindensin? Hazreti Sultan Hoca Ahmed Yesevi (ra)² silselesindenim.”³, - gibi halk arasındaki öğretiler gerçekten Hoca Ahmed Yesevi’yi Türk’ün Peygamber vekili, Yesevi tarikatını onların dininin esası haline getirmiştir. Elbette Hoca Ahmed Yesevi Türk halkının binlerce yıllık geleneklerini Kur’an ve Sünnete dayanarak birleştirmiş ve doğru İslam anlayışını ortaya koymuştur.

Araştırmamız, Yeseviliğin Kazakistan’ın Türkleşme ve İslamlaşma sürecine etkilerini konu edinmektedir. Çalışmada Kazak bozkırlarında ve genel olarak Türk dünyasındaki manevi ve kültürel değerlerin, Yesevi Tarikatı sayesinde İslam’la uyum içinde doğduğu açıklanmaktadır. Çalışmanın amacı Kazak halkının manevi ve kültürel doğasının, İslam tasavvufun Türk kurucusu Hoca Ahmed Yesevi’nin manevi mirası Yesevi Tarikatı’nın Kazakistan’ın Türkleşmesi ve İslamlaşmasındaki rolünü genel hatlarıyla, tarih sahnesine çıkışından bugüne kadarki yolunu anlatmaktır. Hoca Ahmed Yesevi’nin hayatı ve eseri, manevi mirası, kurduğu mistik yolu, Yesevi Tarikatı’nın Türk halklarının kültürel ve siyasi hayatındaki rolü hakkında araştırmalar ve çalışmalar azdır.

¹ Sergey Demidov, *İstoriya Religioznih Verovaniy Narodov Turkmenistana*, İlim Yay., Aşhabad, 1990, s. 103-104.

² Rahmetullahi aleyh, “Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun” anlamına gelmektedir.

³ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, 3. Baskı, Gerekli Sadeleştirmeler ve Bazı Notlara İlavelerle Yayımlayan Orhan F. Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1976.

Ahmed Yesevi'nin manevi mirasının belirsizliği ve Yesevi Tarikatı'nın Türk dünyası tarihindeki rolü, çözülmemiş birçok meseleye yol açmıştır. Dolayısıyla bugün en önemli konulardan biri, Hoca Ahmed Yesevi'nin manevi mirasının ve Yesevi düzeninin Türk halklarının kültürü içindeki yerini belirlemek ve bağımsız Kazakistan devleti açısından yeniden irdelemek ve incelemek bir borcumuz olmaktadır. Çalışmamız daha sonraki araştırmalara ışık tutabilecek nitelikte olacağı kanaatindeyiz.

Türkiye'de eğitim gören uluslararası bir öğrenci olarak burada kendimi rahat hissetmemi sağlayanlara teşekkür ediyorum! Öncelikle, ders ve tez dönemindeki yönlendirmeleri, verdiği tavsiyeler, göstermiş olduğu ilgi ve alakadan dolayı danışman hocam Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca tez izleme komitesinde yer alan ve değerli katkılarından dolayı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ramazan UÇAR'a ve Prof. Dr. Ümit AKCA'ya teşekkürlerimi sunarım. Ders ve tez çalışmam sürecinde her türlü maddi ve manevi destekleriyle yol gösteren, değerli Hocalarım Doç. Dr. Ahmed Yılmaz SOYYER, Dr. Hayati BİCE ve Prof. Dr. Musa YILDIZ'a teşekkür ederim. Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin sembolü haline gelen Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'ne teşekkürü borç bilirim. Ayrıca uzun zaman yanlarında olmadığım ve hiçbir zaman desteğini esirgemeyen, benim doktora eğitimimi tamamlamamı sabırla bekleyen babam Tasbolat'a ve annem Gülhan'a, kardeşlerime, eşime ve üç çocuğuma anlayışları için teşekkür ederim!

Zhanbolat SAMBETOV

ISPARTA, 2022

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI.....	I
YEMİN METNİ	II
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM.....	9
YESEVİLİĞİN TARİHİ ARKA PLANI	9
1.TÜRKLERİN İSLAM ÖNCESİ DİNİ İNANIŞLARI	9
1.1. Eski Türklerin Geleneksel Dini İnanışları	9
1.1.1. Türklerin Tek Tanrı İnancı	10
1.1.2. Türklerin Şamanizm İnanışı.....	11
1.1.3. Atalar Kültü	13
1.1.4. Umay Kültü.....	14
1.1.5. Erlik ve Ülgen Kültü.....	15
1.2. Diğer Dinler.....	16
1.3. Din ve İnançlardan Kaynaklanan Cezalar	17
2. İSLAMİYET VE TÜRKLER	18
2.1. İslam Tarihine Kısa Bir Bakış	18
2.2. İslam Devrindeki Önemli Olaylar ve Türklerin İslam'ı Kabulü	20
2.3. Genel Hatlarıyla Orta Asya'da İslamiyet	25
3. İSLAMİYET VE SUFİLİK.....	27
3.1. Önce Züht Ortaya Çıktı	27

3.2. Tasavvuf Tanımları	29
3.3. Sufi Düşüncenin Tarih Sahnesine Çıkışı.....	32
3.4. Orta Asya'da Sufiliğin Yayılması	38
3.5. Türk Sufilik Okulunun Şekillenmesi ve Özellikleri.....	44
2. BÖLÜM.....	46
ORTA ASYA'DA YESEVİLİK.....	46
1. HOCA AHMED YESEVİ.....	46
1.1. Ahmed Yesevi'nin Doğduğu Dönemdeki Siyasi, Dini ve Sosyal Hayat	46
1.2. Hoca Ahmed Yesevi'nin Hayatı.....	51
1.3. Ahmed Yesevi'nin Eserleri	64
1.3.1. Hikmetler	64
1.3.2. Fakr-name	70
1.3.3. Risale der-Adab-i Tarikat	70
1.3.4. Risale der-Makamat-ı Erba'in	71
1.3.5. Bostanü'l-Arifin.....	71
1.3.6. Mir'atü'l-Kulub	71
1.3.7. Tenbih az-Zellin.....	72
1.3.8. Münacat-i Ahmad Yesevi	72
1.3.9. Kısse-i Numan b. Sabit	72
2. HOCA AHMED YESEVİ'Yİ YETİŞTİREN TÜRK SUFİLİK OKULU	73
2.1. Arslan Baba (Bab)	75
2.2. Yusuf Hemedani.....	79
2.3. Hz. Hızır	81
3. HOCA AHMET YESEVİ'NİN ÖNDE GELEN ÖĞRENCİLERİ.....	83
3.1. Ahmed Yesevi'nin Şakirtleri.....	83
3.2. Yesevi'nin Türkistan'daki Şakirtleri	84
3.2.1. Mansur Ata	88
3.2.2. Sa'id Ata	88
3.2.3. Sufi Muhammed Danişmend Zeknuki.....	89
3.2.4. Hakim Ata Süleyman.....	92

3.2.5. Tac Hacı	97
3.2.6. Maçın Baba	97
3.2.7. Zengi Ata	98
3.2.8. Seyyid Ata.....	100
3.2.9. Sadr Ata	102
3.2.10. Uzun Hasan Ata (Gözlü Ata).....	103
3.2.11. Hoca İshak	105
3.2.12. Lokman Perende	106
3.2.13. Dana Ata	107
3.3. Diğer Az Bilinen Müridleri	108
3. BÖLÜM.....	110
HANLIK DEVRİ VE YESEVİ TARİKATI.....	110
1. CENGİZİLER DEVRİNDE YESEVİ TARİKATI.....	110
1.1. Altın Orda Devletinin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı.....	119
1.1.1. Berke Han (1209-1266)	121
1.1.2. Özbek Han (1312-1340)	122
1.1.3. Toktamış Han (1379-1397).....	124
1.2. Çağataylılar Devrinde Bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı	125
1.3. Timur Devleti Devrinde Bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı	128
1.4. Yeseviliğin Nakşibendilerle Münasebeti.....	130
1.5. Yeseviliği Yaşatan Üveysi Şakirtler.....	132
1.6. Kazak Hanlığının Kuruluşundaki Yesevi Tarikatının Rolü	134
1.6.1. Ebülhayır Han (1438–1468)	136
1.6.2. Domalak Ana (1378-1456)	138
2. KAZAK HANLIĞI DÖNEMİNDE YESEVİ TARİKATI.....	139
2.1 Kazak Hanlığı'nın (1470–1847) Türkleşme ve İslamlaşma Sürecine Yesevi Tarikatının Etkileri	139
2.1.1. Haknazar Han (1537-1580)	141

2.1.2. Tevekkül (Taukel) Han (-1598).....	142
2.1.3. Esim Han (1598-1614).....	143
2.1.4. Cihangir (Cangir) Han (-1652)	144
2.1.5. Tursun Muhammed Han (1562-1627)	144
2.1.6. Abılay Han (1711-1781).....	145
2.2. Yeseviliğin Kazak Boyları Üzerindeki Tesiri	146
2.3. Yeseviliğin Kazak Yönetimi Üzerindeki Tesiri	149
2.4. Yeseviliğin Bozkırda İbadete Tesiri	150
3. HOKAND VE ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ YESEVİ TARİKATI	151
3.1. Hokand Devrinde Yesevilik	151
3.2. Çarlık Rusya Devri ve Yesevilik.....	153
3.3. Yeseviliğin Bozkırda Türk Dilinin Gelişmesine Katkısı.....	155
3.4. Yeseviliğin Bozkırda Edebiyata Etkisi.....	157
3.5. Yeseviliğin Bozkırda Etkisini Yitirmesi	160
4. BÖLÜM.....	161
SOVYETLER BİRLİĞİ, BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ VE GÜNÜMÜZDE	
YESEVİLİK	161
1. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ YESEVİLİK.....	161
1.1 Laçiler veya Şaçlı İşanlar	165
1.2 Yeseviliğin Kutsal Mekanı Olarak Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi	166
2. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE YESEVİLİK: YESEVİLİĞİN BAĞIMSIZ	
KAZAKİSTAN'DA TEKRAR CANLANMASI (ZİKİRCİLER ÖRNEĞİ).....	174
1.1 Kazakistan'da Zikirciler	174
3. GÜNÜMÜZDE YESEVİLİK.....	177
3.1. Yeseviliğin Türk Halkları İçin Önemi.....	177
3.2 Yeseviliğin Yer ve Şahıs Adlarına Yansıması	179
3.3 Yesevilik ve Sayılar.....	180
SONUÇ.....	185
KAYNAKÇA	188
ÖZGEÇMİŞ.....	230

KISALTMALAR

A.g.e.	:Adı geçen eser
A.g.m.	:Adı geçen makale
A.g.t.	:Adı geçen tez
A.Ü. DTCF.	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi
b.	:Bin
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
der.	:Derleyen
DLT.	:Divanü Lûgat-it-Türk
Haz.	:Hazırlayan
Hız.	:Hazreti
İm.	:İmeni (Adını taşıyan)
ICANAS.	:International Congress of Asian and North African Studies (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)
Karlag.	:(Karagandinskiy İspravitel'no-Trufovoy Lager') Karagandı Zorunlu Çalışma Kampı
M.Ö.	:Milattan Önce
NAN.	:(Natsionalniy Akademiya Nauk) Ulusal Bilimler Akademisi
ö.	:Ölümü
RAN.	:Rossiyskiy Akademiya Nauk (Rusya Bilimler Akademisi)

RK.	:Respublika Kazahstan (Kazakistan Cumhuriyeti)
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
S.D.Ü.	:Süleyman Demirel Üniversitesi
SPb.	:Saint Petersburg
SSSR.	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDBB.	:Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
Ts.	:Tarihsiz
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:Ve diğerleri
vs.	:Vesaire
vv.	:Vekah (yüzyıllar)
yy.	:Yüzyıl
Yay.	:Yayın

GİRİŞ

Türklerin yaşadığı yer anlamına gelen Türkistan, Avrasya’nın kalbinde bulunan kocaman bir coğrafyadır. Türkistan’ın İslamlaşma cereyanı yerli halkın yaşadığı bölge, onların yaşam tarzı ve kiminle komşu yaşadığına göre değişmiştir. Konar göçer yaşam tarzı benimseyen Kazakların İslamlaşması, Farslarla komşu olan Özbekler veya Çinlilerle komşu olan Uygurlardan biraz farklı şekilde gelişmiştir. Yerleşik ve konar göçer yaşam tarzı, Türkistan Türklerinin İslam’ı benimsemesinde ortaya çıkan temel fark olarak gösterilebilir.

Türkistan şehirleri İslam’ı kabul ederken Arapça ve Farsça’nın etkisini hissetmiştir. Konar göçerler ise yabancı dilde yeni dini benimsemek istememiştir. Bu noktada Ahmed Yesevi, İslam’ı Türklerin anladığı ana dilinde ve onların sevdiği dörtlükler yani hikmetler şeklinde anlatarak onların dalga dalga İslam’ı benimsemelerine ve asırlar boyunca bu dine tutunmalarına vesile olmuştur. Araştırmamızın temel konusu söz konusu süreçlerin nasıl cereyan ettiğini Kazakların İslamlaşması örneğinde ortaya koymaktır.

Kazakistan bağımsızlığının 30. yılını geride bırakmasına karşın, Sovyet Rusya devrinde sekteye uğrayan, unutturulmaya çalışılan İslam dininin yeniden canlanması sürecinde bazı sancılar yaşamaktadır. Egemenliğin ilk döneminde çeşitli ülkelerden gelen türlü tarikat ve cemaatlerin temsilcileri Kazakistan’da kendi nüfuzunu yaymaya başlamışlardır. Öte yandan diğer semavi ve semavi olmayan dinlerin temsilcileri de kendi emellerini gerçekleştirmek için kollarını sıvayarak işe koyulmuşlar. Sonuç olarak Kazakistan toplumunda anlaşmazlıklar, parçalanmalar, geleneksel dini anlayışa aykırı durumlar ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın amacı Kazaklar ve genel olarak Türkler için Yesevi öğretisinin en uygun İslami öğreti olduğunu ortaya koymaktır. 20. yüzyılda unutturulmaya çalışılan Yesevi öğretisinin Kazakların milli ve dini konulardaki önemini, onun Kazakların tarihinde oynadığı rolü ortaya koyarak ispatlamak araştırmanın en önemli çıktısıdır.

Yaklaşık 10 asır önce ortaya çıkmasına karşın Yesevilik halen Kazaklar için en doğru yol olduğunu ispatlamak bu tezin ana amacını oluşturmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevi ve *Divan-ı Hikmet* hakkında günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Fuad Köprülü, Abdurauuf Fitrat, Aleksandr Borovkov, Kemal Eraslan, Necdet Tosun, Ahmet Yaşar Ocak, Hayati Bice, Aşirbek Muminov, Zikirya Candarbek, Dosay Kencetay, Bahtiyar Babacanov, Aleksey Pılev, Aynur Abdirasilkızı vd. ilk akla gelen bilim adamlarıdır. Yesevi araştırmaları gün geçtikçe artmaktadır. Türk dilleri (lehçeleri), Rusça, Farsça, İngilizce ve diğer dillerde Yesevi ve Yesevilik üzerine yüzlerce çalışma mevcuttur.⁴ Farsça kaynaklarda Yesevilik ile ilgili bilgiler hakkında Kambarbekova,⁵ Saberi⁶ kendi makalelerinde yazmışlardır. Türkiye Türkçesi ile konuyla ilgili onlarca yüksek lisans tezi, bir doktora tezi ve müstakil eserler neşredildi. Kaynakça kısmında bunların önemli bir kısmına yer verildi. Yesevi araştırmalarının tarihi ile ilgili Fuad Köprülü,⁷ Hayati Bice,⁸ Aleksey Pılev⁹ vd. çalışmalarına bakılabilir.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin bu konudaki gayretlerini özellikle belirtmekte fayda vardır. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi

⁴ Boybuta Dustkorayev, "Majmua Hakida Bir-İkki Suz", *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994, s. 4-9; Mariyam İşmuhamedova, "Devoni Hikmat'ning Kulyozmolari", *Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası S. Sulaymonov Nomidagi Kulyozmalar İnstitutı (Aftoreferat)*, Taşkent, 1995; Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatcı, "Ahmed-i Yesevi Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*, S. 4, 1997. s. 253-263; N.M. Askarbekova ve A. Abdirasilkızı, *Koca Ahmet Yasavi: Bibliografyalık Körsetkiş*, Editör: A. Safullin, Arıs, Almatı, 2008; Emek Üşenmez, "Türkmenistan Milli El Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesi ve Kütüphanede Saklanan Hoca Ahmed-i Yesevi – Kul Süleyman Bakırganî (Hakim Ata) Yazmaları Hakkında (Türkmenistan Milli Golyazmalar Enstitüsü)", *Turkish Studies*, 2014. S. 9(3), Kış, s. 1551-1579; Birgül Bozkurt, "Ahmed Yesevi Bibliyografyası: Türkiye'de Yesevi İle İlgili Çalışmalara Dair Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, S. 11(17), Sonbahar, 2016, s. 283-334; Nadirhan Hasan, "Batı'da Yesevilik Çalışmaları", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 191-207.

⁵ Galiya Kambarbekova, "Madcma al-Auliya' Yasaviya Tarikatın Zertteudegi Derekköz Retinde", *"Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasavi Murası" Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015. s. 26-31.

⁶ Asgar Saberi, "Polojiye Hodja Ahmeda Yasavi v Pis'mennih İstoçnikah", *"Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasavi Murası" Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015, s. 31-33.

⁷ Köprülü, A.g.e., 1976.

⁸ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014.

⁹ Aleksey İ. Pılev, "Hodja Ahmad İasavi-Perviy Tyurkskiy Sufiyskiy Poet Sredney Azii: Jizn i Tvorçestvo", *Saint Petersburg Devlet Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, SPb, 2001.

sempozyumları, kaynakların tıpkı basımı ve Yesevilikle ilgili dikkate değer çalışmaların bilim dünyasına kazandırılması mevzularında söz konusu üniversite ve kurumun Mütevelli Heyet Başkanlığı büyük işlere imza atmıştır. Yeri gelmişken belirtmeliyiz ki, Hoca Ahmed Yesevi ile ilgili çeşitli ülkelerde şimdiye kadar düzenlenen sempozyumlarda basılan bildiri kitapları, en çok yararlanılan, bizim açımızdan çok faydalı çalışmaları oluşturdu.

Türkiye Cumhuriyeti Diyanet Vakfı tarafından neşredilmekte olan *İslam Ansiklopedisi* de sıklıkla başvuru alan eserlerin başında gelmektedir. *İslam Ansiklopedisi* pek çok konuda muazzam külliyattır. Nadirhan Hasan Özbekistan'da Hoca Ahmed Yesevi Ansiklopedisi'nin neşredilme hazırlıkları ile ilgili bildiri sunmuştur.¹⁰ 2021 yılında Kazakistan Kültür ve Spor Bakanlığı *Aziret Sultan Ansiklopedisi*'ni neşretmiştir.¹¹ Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi ile ilgili neşredilen bu ansiklopedi yeterli değildir. Genel olarak ilgili bütün bilgileri içeren Hoca Ahmed Yesevi veya Yesevilik Ansiklopedisi'nin neşredilmesi Yesevilik literatürüne katkı sağlayacaktır.

Hoca Ahmed Yesevi ve *Divan-ı Hikmet* hakkında yapılan çalışmalar üzerinde fazla durmayıp, biz burada sadece tez konumuzu doğrudan ilgilendiren çalışmalar üzerinde duracağız.

Çalışmanın konusu ile ilgili olarak Kazakların İslamiyeti kabulü ve Kazaklar arasındaki Hocaların tarihi ile ilgili eserler tezin ana kaynakları arasındadır. Kazakların İslamiyeti kabulü ile ilgili Nazira Nurtazina, M. Alibayev¹² gibi Kazak bilim adamlarının çalışmalarından istifade edilmiştir. Kazakların İslamiyeti kabulü ile ilgili bilgiler tezin ana bölümlerinin temelini oluşturdu denilebilir. Bunu yaparken bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle Kazak İslam tarihi bilgilerinin Yesevilikle ilişkisinin kurulması

¹⁰ Nadirhan Hasan, “Koca Ahmet Yasaui Entsiklopediyasın Şıgaruga Dayındık Cane Materialdar Cıнау”, *Yasaui Aleml. Gılımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 57-60.

¹¹ “Türkistanda Tarihi Kitaptardıng Tusaukeseri Ötti”, (2021). *Egemen Qazaqstan*, 31.03.2021, <https://egemen.kz/article/270130-turkistanda-tarikhi-kitaptardynh-tusaukeseri-otti>, (Erişim Tarihi: 01.02.2022).

¹² Nazira Nurtazina, *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, Kazak Universiteti Yay., Almatı, 2009; M.A. Alibayev, *İslam v Sovetskom Kazahstane. Strategii Vijivaniya*, Evraziyskiy Natsionalny Universitet im. L.N. Gumileva, Astana, 2015.

gerekmekteydi. Ancak bu konuda yapılan çalışma azlığı nedeni ile istenilen derecede ilişkileri kurmak ve olayların akışını sağlamak konusunda zorlanılmıştır. Çünkü tarikatlar arasındaki geçişler orta çağın sonlarında Kazaklar arasında da sıklıkla yaşanmış ya da Yesevilik eski önemini yitirmiştir.

Kazaklar arasında Hz. Muhammed'in 3 halifesinin soyundan (Hz. Ebubekir, Hz. Ali ve Hz. Ömer) olduğunu söyleyen Hocalar neslinin mevcudiyeti söz konusudur ve Hoca Ahmed Yesevi ve onun neslinden gelenler bunların sadece bir dalını temsil etmektedir. Hocaların şecerelerindeki bilgilerden istifade konusunda da bu bilgilerin tarihi bilgilerle örtüşmesi, dönem ve yıllarının netleştirilme durumu oldukça sıkıntılıdır. Tezin ana konusundan sapmamak için *Nesebname* olarak bilinen Hocaların şecerelerini olduğu gibi aktarmanın uygun olmayacağı düşüncesi ile bunlar arasından yararlı olacağı düşünülen bilgilerden istifade edilmiştir. Z. İbadullayeva'nın¹³ Kazaklar içerisindeki hocalarla ilgili kitabı en çok başvurulmuş çalışmalardan biri olmuştur. Son dönemde Yesevi sufilerinin *Nesebname*leri çeşitli dillerde neşredilmiştir.¹⁴ Burada şunu açıkça belirtmek gerekir ki, Kazakların İslamiyeti kabulü ve Kazakların İslam tarihi hakkında monografi, tezler,¹⁵ hazırlanmasına karşın, buradaki Yesevilik'in yeri kapsamlı olarak tarihi perspektiften ele alınmış değildir. Zaten tez konusunun belirlenmesinde de bu durum etkili olmuştur.

Yesevi şeyhlerinden Hazini daha orta çağda Yesevi büyüklerinin yazıya ve telife ehemmiyet vermediklerini belirtmiştir.¹⁶ Bu durum tez yazımında işimizi zorlaştıran nedenlerden biri idi. Hazini'nin *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı*

¹³ Z.Ö. İbadullayeva, *Kazak Halkının Kuramındaki Kocalar (Tarihi-Etnografik Zertteu): Gılimi-Zertteu Engbek*, Evero, Almatı, 2015.

¹⁴ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazakistan Yay., Almatı, 1992; P.N. Ahmerov, *Ahmet Yasau Mörining Cazbası*, Editör: Temirhan Riskeldiyev, Türkistan, 2006; Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, "Cibek Coli" Yay., Almatı, 2011; *Nasap-Nama. Kazınalı Ongtüstik*, 3 kitap, Nurlı Alem Yay., Almatı; Hazini, *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler)*. *Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014; Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014.

¹⁵ Bekzod Syddykov, "Kazakların İslâmlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dini Kimlikleri", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Bursa, 2019.

¹⁶ Hazini, A.g.e., 2014, s. 38.

Denizlerden Çıkardığı İnciler) *Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi* adlı eserinden istifade ettik.

Tez yazımında karşılaşılan zorlukları aşmada aşağıda zikredilecek Kazak bilim adamlarının çalışmaları bize yol göstermiştir. Kazak bilim adamı Aşirbek Muminov ömrünü bu konulara adanmış usta araştırmacı ve bilinen Kazak büyüklerindendir. Yesevilik ve genel olarak Türkistan sufizmi konusunda yüzlerce çalışmaya imza atan Muminov'un kendisi ve diğer bilim adamlarıyla ortaklaşa neşrettiği onlarca çalışmasından tezimizi yazarken istifade ettik.¹⁷ Özellikle Hocaların Kazaklar ve Türkistan coğrafyasındaki tarihi, şeceresi, onların Kazak toplumundaki yeri ve önemi, Kazak toplumuna katkıları gibi onlarca konularda Muminov'un görüş ve bilgileri çok yararlı olmuştur.

Bir başka Kazak bilim adamı Zikiriya Candarbek konumuzla ilgili çalışmalarına sıklıkla başvurduğumuz hocalardan biridir. Uzmanlık alanı Hoca Ahmed Yesevi ve Kazaklarda sufizm olduğu için Candarbek'in *Yasaui Colı cane Kazak Kogamı* (Yesevi Yolu ve Kazak Toplumu),¹⁸ Türkçe neşredilen *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri* eserlerinden,¹⁹ makale ve bildirilerinden yararlanılmıştır. Alfabe farklılığı dolayısıyla Zikiriya hocanın ad ve soyadı yayınlarda çeşitli şekillerde (Candarbek, Candarbayev, Jandarbek) neşredilmiş ve çalışmamızda onları olduğu vermiş bulunmaktayız. Bu durum diğer yazarlar için de geçerlidir.

Türkiyeli bilim adamları arasından Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'nun Altın Orda ve bozkırda Yeseviliğin durumu ile ilgili görüşlerinden istifade ettik.²⁰ Türkistan

¹⁷ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnnoye Drevo Muhtara Auezova*, "Cibek Colı" Yay., Almatı, 2011; Aşirbek Muminov, *Hanaftskiy Mazhab v İstorii Tsentral'noy Azii*, Editör: S.M. Prozorova, Kazak Ensiklopediyası Yay., Almatı, 2015; Aşirbek Muminov, *Nauçnoe Nasledie Hanaftskih Uçenih Tsentral'noy Azii i Kazahstana*, C. 4, Astana, 2018 vd.

¹⁸ Zikiriya Candarbek, *Yasaui Colı cane Kazak Kogamı*, El-Şecire Yay., Almatı, 2006.

¹⁹ Zikiriya Candarbek, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeva Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018.

²⁰ Abdullah Gündoğdu, "Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1037-1059; Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 31-48.

Hanlıkları tarihi uzmanı olan Gündoğdu'nun konumuzla ilgili tespitleri ufuk açıcı idi. Ayrıca Türkiye'den Prof. Özkul Çobanoğlu'nun görüşlerinden istifade ettik.²¹

Yesevilik tarihinde bazı Yesevi müridleri hakkında yapılan çalışmalar da önem arz etmektedir. Örneğin, Yesevilik tarihi araştırmalarında Seyyid Ata'nın yeri ayrıdır. Bu konuda Özbek bilim adamı Kamilhon Kattayev'in çalışması yararlı olmuştur.²² Süleyman Bakırgani de aynı derecede önemlidir.²³ Karşılaştırma yapmak ve bazı örnekler vermek açısından Türkmenlerdeki Yesevilik konusunda Sergey Demidov'un çalışmalarına başvuruldu.²⁴

ABD'li bilim adamı Devin DeWeese Yesevilik konusunda uzmanlaşmış bir diğer bilim adamıdır. Onun çalışmalarının tamamına ulaşamamakla birlikte Baba Tükles ile ilgili kitabından ve bazı makalelerinden istifade ettik.²⁵

Konumuzla doğrudan ilgili olmayıp içeriği açısından bize faydalı olan bazı tezlerden istifade edilmiştir. Gauhar İmanzhanova'nın "İslam Dinine Geçiş Sürecinde Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet'in Türk Devlet Geleneği Üzerindeki Etkisi" adlı yüksek lisans tezinde çalışma konusunun bazı meselelerine değinilmiştir.²⁶ Mederbek Kadyrov'un "Kırgızların İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmaları (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)" adlı doktora tezinde Yesevilik tarihi

²¹ Özkul Çobanoğlu, "Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı Bağlamında Türk Mitolojisi ve Sözlü Kültüründe Süreklilik ve Değişme", *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 691-712; Özkul Çobanoğlu, "Hoca Ahmet Yesevî Kültünün Memorat Anlatılarıyla İnançları ve Hayat Felsefesini Güncelleme Gücü", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 259-267.

²² Kamilhon Kattayev, *Sayid Ota va Yassaviya Tarikati Murşidlari Tarihi*, "Qaqnus Media" Naşriyotu, Taşkent, 2019.

²³ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2018.

²⁴ Sergey Demidov, *Turkmenskiye Ovlyadı*, İlim Yay., Aşhabad 1976; Sergey Demidov, *İstoriya Religioznih Verovaniy Narodov Turkmenistana*, İlim Yay., Aşhabad, 1990.

²⁵ Devin DeWeese, *Islamization And Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical And Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Pres, Pennsylvania, 1994; Devin DeWeese, "Baba Tükles", *İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-1, 2. Baskı, TDV. Yay., İstanbul, 2016. s. 160-161.

²⁶ Gauhar İmanzhanova, "İslâm Dinine Geçiş Sürecinde Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet'in Türk Devlet Geleneği Üzerindeki Etkisi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Samsun, 2019.

süreçte Kırgızlar üzerindeki etkisi kapsamlı olarak ele alınmıştır.²⁷ Örnekleme açısından Kadyrov'un tezinden de yararlanılmıştır. Aleksey Pılev'in "Hoca Ahmed Yesevi Orta Asya'nın İlk Türk Sufi Şairi: Hayatı ve Eserleri" adlı doktora (kandidatskiy) tezi de Yesevilik tarihinin anlaşılması açısından faydalı bir çalışmadır.²⁸

Tez hazırlama aşamasında bilgilerin toplanması ve değerlendirilmesi, onların karşılaştırılması yöntemleri kullanıldı. Çağatayca, Kazakça, Özbekçe, Kırgızca, Rusça, Türkçe ve İngilizce dillerde neşredilen çalışmalarda bilgilerin kıyaslanması ortaya ilginç verilerin çıkmasına neden olmuştur. Kazak toplumu üzerinde yaptığımız gözlemler ve şahsi deneyimimizin de tez yazımında oldukça büyük katkıları olmuştur.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. "Yeseviliğin Tarihi Arka Planı" adlı Birinci Bölümde Türklerin İslam öncesi dini inanışları hakkında bilgiler verilmiştir. Devamında kısa İslam tarihi ve Türklerin İslamiyeti kabulü konularına değinilmiştir. Birinci Bölümün sonunda Sufiliğin İslam dinindeki yeri ve Türklerde sufilik konuları ele alınmıştır.

İkinci Bölümde Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı ve eserleri, onun hocaları ve şakirt veya müridleri tek tek anlatıldı. Bu bölüm hazırlanırken Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili çeşitli görüşlere yer verilmeye çalışılmıştır.

Tezin Üçüncü Bölümünde Cengiz devrinden Çarlık Rusya devri dahil XIII-XIX. yüzyıllardaki Yesevilik, tarihi perspektiften ele alınmaya çalışıldı. Kazak Hanlığı devrindeki Yeseviliğin durumu Kazakistan tarihinin önemli meselelerinden biridir. Bu

²⁷ Mederbek Kadyrov, "Kırgızların İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmaları (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2016. Yeseviliğin Kırgızlar üzerindeki etkisi ile ilgili ayrıca bkz. (Ulıkbek Abdusalamov, "Aristanbab Turalı", *İsasui Colı: İsasuitanu Gılimi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılimi Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, s. 37-38; Anvarbek Mokeev, "Rol' Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneni İslamskoy Religii v Kirgizstane", *Journal of Turkic Civilization Studies*, S. 2, Bışkek, 2006. s. 128; Abdıldacan Akmataliyev, "Ahmed Yasavi (Kulkocakmat) Cana Kırgız Akındarı", *Yasauı Alemi. Gılimi-Köpsilik, Tarihi-Tanımdık Jurnalı*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 48-51; Ali Cusubaliyev, "Yasavilik Cana Kırgızdar", *Yasauı Alemi. Gılimi-Köpsilik, Tarihi-Tanımdık Jurnalı*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 114-118; Seyfettin Erşahin, "Kırgız Türklerinin İslamlaşmasında Tasavvufun Rolü: Yesevilik Örneği", *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 45; Kayrat Belek, Kayrat, "Türkistan'daki Ortaçağlara Ait Türk-İslam Kitabelerindeki Yesevilik", *Türük*, 2019. C. 7, S. 16, s. 141).

²⁸ Aleksey İ. Pılev, "Hodja Ahmad İsavı-Perviy Tyurkskiy Sufiyskiy Poet Sredney Azii: Jizn i Tvorçestvo", *Saint Petersburg Devlet Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, SPb, 2001.

devirdeki Yesevilik hanlar veya tarihe ismini yazdırmış diğer önemli şahsiyetler üzerinden anlatılmaya çalışıldı. Yeseviliğin bölgedeki Türk dili ve edebiyatına katkısı bu bölümde ele alınmıştır.

Dördüncü Bölümde Sovyet ve bağımsız Kazakistan devirlerindeki Yeseviliğin durumuyla ilgili bilgiler değerlendirilmiştir. Sovyet devrinde İslam ve Yeseviliğin ne tür zorluklarla karşılaştıkları, Yeseviliğin yaşatılmasında Hoca Ahmed Yesevi Külliyesinin önemi, Yeseviliğin yeniden canlandırılma çabaları bu bölümde incelenmiştir.

1. BÖLÜM

YESEVİLİĞİN TARİHİ ARKA PLANI

1.TÜRKLERİN İSLAM ÖNCESİ DİNİ İNANIŞLARI

1.1. Eski Türklerin Geleneksel Dini İnanışları

Din, insanlık tarihi kadar çok eski bir olgudur. Din, insanların toplumsal yaşamı, kültürü ve hatta ekonomisini etkileyen önemli bir unsurdur.²⁹ Dünya tarihinin önemli bir parçasını oluşturan Türkler de bundan istisna değildir. Türklerin ilk başlarda totemist, animist ve naturist devirlerden geçtiği belirtilmelidir.

M.Ö. dönemlerde Altay’dan Hazar’a kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türk boyları ilerleyen yüzyıllarda savaş, ticaret, devletin sınırlarını büyütme gibi çeşitli nedenlerle Avrasya’nın tamamına, Afrika’nın kuzeyine ve hatta Amerika kıtasına kadar yayılmışlardır. Konar-göçer yaşam tarzı benimseyen Türklerin hareketli yaşamı, onların çeşitli milletler ve kültürlerle temasa geçmesine olanak sağlamıştır. Böylece Türkler diğer milletlerin inanç ve dinleri ile de tanışmışlar ve bu tanışıklık sayesinde eski Türk halkları tarih boyunca çeşitli din ve inanışları benimsemişlerdir. Böylelikle Türklerin kadim dinleri ile bu yeni dinlerin sentezleri ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar meydana gelmekle birlikte Türk halkları genel olarak asırlar boyunca kendi kadim dini ve inancı olan Tengriciliği sürdürmüşlerdir. Türk halkları başka din ve inançları benimsedikleri zaman bile bu yeni din ve inançları eskisiyle harmanlayarak yaşamışlardır. Eski Türklerin geleneksel inanç ve dinleri birkaç alt başlık altında özetlenebilir:

²⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 13-14.

1.1.1. Türklerin Tek Tanrı İnancı

Ünlü Kazak aydını Olcas Süleymanov'un belirttiği gibi, Tengricilik Hristiyanlık, Yahudilik, kadim Hint ve İran dinlerinden daha önce meydana gelen ve yaklaşık 4 bin yıl önce Mısırlılara etki eden kadim ve köklü dinlerden birisidir.³⁰ Türklerin doğa ile iç içe olan konar-göçer yaşam tarzı onların çok erken çağlarda tek Tanrı düşüncesine ulaşmasına sebep olmuş olabilir. Ayrıca kadim Türklerin zengin kozmolojisi Gök Tanrı inancının Türkler arasında oluşma ve pekişmesinde önemli rol oynamıştır.

Türkler inanç ve din konusunda dış etkilere maruz kalmasına rağmen, onlar kendilerine özgün dini yapılarını pek değiştirmemiştir. Kadim devirlerden itibaren “Tanrı” inancı kalıcı olarak kendi yerini muhafaza etmiştir.³¹ Tek Tanrı veya Gök Tengri dininin Türklere ait bir inanç olduğu Tanrı kelimesinden de anlaşılmaktadır. Bu terim Türk lehçelerinin tamamında yer aldığı gibi, Türkçe’den pek çok Asyalı milletin diline de geçmiştir.³²

Türkler “Tengri” dedikleri tek yaratıcıya inanırlardı. Türklere göre, dünyayı ve her şeyi O yaratmıştır. Tanrı gök yüzünün dokuzuncu katında otururdu. Belki de bundan ötürü ona “Gök Tanrı” diyorlardı. Gök gibi yer de dokuz kattan oluşuyordu. İnsanlar bunların orta yerinde bulunurlardı. Yukarı göğe doğru ruhlar, üstün varlıklar; aşağı yere doğru da aşağı ve kötü mahluklar otururdu.³³ Belki de bundan dolayı birisi öldüğünde Türkler ona “uçtu”³⁴ diyerek onun onurlu, üstün biri olduğunu ve göğe, Tanrı’nın yanına gittiğine inanırlardı.

Türklerin Tanrısı hükümdara yetki (kut) veren yüce bir varlıktı. “Tengri’nin yeryüzündeki temsilcisi Kağan’dır ve o da Tengri tarafından yaratılmıştır. Büyük Kağan

³⁰ Olcas Süleymanov, *Az i Ya*, Çev. Natic Seferoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 257.

³¹ Mustafa Erdem, “Geleneksel Türk Dini ve İslâm”, *Dini Araştırmalar*, C. 1, S. 2, Eylül-Aralık, 1998, s. 81.

³² Saadettin Yağmur Gömeç, “Eski Türk Dininin Temel Özellikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Özel Sayısı, 2019. C. 4, S. 1, s. 113; Serdar Uğurlu, “Eski Türklerin Dini”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, 2012. S. 12, s. 331.

³³ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, 15. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 61-62.

³⁴ Türklerdeki “uçma” terimiyle ilgili ayrıca bkz; Gömeç, A.g.m., 2019, s. 91-93.

Tengri'nin verdiği nimetlerle ebedi bir ulus (mangilik yel) kurmuştur. Kağan'a karşı çıkmak Tengri'ye karşı çıkmakla eşit tutulmuştur. Bu nedenle araştırmacılar, eski Türklerin tek bir din ve tek bir Kağan çerçevesinde yönetildiğini ileri sürmektedirler. Din, iktidarın ana ve merkezi ideolojisidir.”³⁵ Türk yöneticileri düzeni sağlamak için Tanrı'nın, başka bir deyişle dinin yardımından istifade ediyorlardı.

Türkler Tanrı'nın sonsuz olduğunu biliyorlardı. Bu sebeple Ona zamanı yaşayan, ölümsüz Tanrı manasına “Öd Tengri” diyorlardı.³⁶ Gömeç, *Divanü Lugat-it-Türk*'teki Tanrı'nın sıfatları arasında “Ugan” (kudretli), “Bayat” (nimetli), “Bir”, “İdi” (sahip), “Yaratgan” (yaratan), “Mengü” (ebedi) kelimelerinin mevcut olduğunu belirtir.³⁷ “Tengri” terimi ile ilişkili olarak Mahmut Kaşgari'nin³⁸ *Divan*'ında, “TENĞİRGEN, dünya zevklerini reddetmiş takva sahibi alim. Kafir [Türklerin] dilinde.”³⁹ ibaresi geçer. Kırgız tarihçisi Tınçtıkbek Çorotegin, bu terimin tek Tanrılı dinler sistemindeki Budizm'e ait takva sahibi Türk'ü anlatmak için kullanılmış olabileceğini düşünmektedir.⁴⁰ Bu bilgilerden hareket ederek denilebilir ki, Türklerin eskiden beri zengin din literatürü, zengin dini geçmişi söz konusudur.

Talgat Moldabay ve Ayman Azmuhanova, eski Türk kaynaklarına atıf yaparak Türk dininin eski adının “Tengricilik” değil “Böğü” olması gerektiğini iddia etmektedir.⁴¹ Bu görüşün destekleyici yeni bilgilere ihtiyacı vardır.

1.1.2. Türklerin Şamanizm İnancı

M.Ö. dönemlerden son yüzyıla kadar ağırlıklı olarak konar-göçer yaşam tarzı benimseyen Türkler için doğanın yeri ayrıdır. “Doğa, Türk dünya görüşünün kaynağı ve

³⁵ Talgat Moldabay ve Ayman Azmuhanova, “Eski Türklerin Dini”, Çev. Hasan Kızıldağ, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 2019. C. 12, S. 27, s. 898.

³⁶ Gömeç, A.g.m., 2019, s. 91.

³⁷ Gömeç, A.g.m., 2019, s. 115.

³⁸ Mahmut Kaşgari ve Yesevilik karşılaştırması için ayrıca bkz. (Garifolla Esim, “İsaui Düniyanımı”, *İsaui Colı: İsauiitanu Gılmi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılmi Jurnalı*, S. 2 (2), Türkistan, 2005, s. 65-69).

³⁹ Mahmut Kaşgari, *Divanü Lugatı't-Türk*, 307a.

⁴⁰ Tınçtıkbek Çorotegin, *Mahmut Kaşgari Barskani'nin Emgegi- Köönörgüs Bulak*, Muras Yay., Bışkek, 2017, s. 275.

⁴¹ Moldabay ve Azmuhanova, A.g.m., 2019, s. 894-900.

kökenidir. Doğal olaylar ve onların ahenkleri, herhangi bir bozulmaya uğratılmadan, Türklerin felsefi düşünce ve dünya görüşlerinin yapı taşı haline gelmiştir. Göçebe ailelerin duygularında, değişen olayları kontrol etme ve duyguyu manevi servete aktarma yeteneği şüphesiz doğayla bağlantılıdır. Geleneklerdeki birçok yasak ve inanç, doğa ile yakın ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.”⁴²

Türklerin Avrasya coğrafyasında doğa ile iç içe yaşaması onların tabiat güçlerine inanmasına yol açmıştır. Yani Türkler doğada bir takım gizemli güçlerin mevcudiyetine inanıyorlardı. Güneş, ay, yıldız, göl, dağ, şimşek, ağaç gibi pek çok şey kutsal kabul ediliyordu. Bunların birer ruhları vardı ve bunlardan iyilik ve kötülük gelirdi.⁴³ Türklerin bu doğa ile ilişkili inanç sistemine bilim dünyasında Şamanizm denilmektedir.

Burada Şamanizmin tanımına yer verelim: “Şamanizm; Orta ve özellikle Kuzey Asya’nın dini ritüellerine önemli ölçüde egemen olmuş olan, sayısız hurafelerden, mistik-büyülü uygulamalardan, sağaltma, fal bakma, ruhlarla ilişkiye geçme, kayıp olan ruhu bulma, ölenin ruhunu yerine götürme, ruh çıkarma, büyü bozma, büyü yapma, trans, vecd ve esrime teknikleri ile vb. birçok uygulamadan oluşan bir inanış sistemidir.”⁴⁴ Abdülkadir İnan, Türk yurtları arasından Altay, Ötüken ve Baykal’ı şamanlığın koyu vatanları olarak belirtir.⁴⁵ Bilindiği üzere bu coğrafyalar Türklerin kadim yurtlarıdır.

Türkler Şaman ayinlerini yürüten kimseye “Kam”⁴⁶ diyorlardı. Kam, doğa-üstü güçler ile temasa geçebilen insandır. Kamlar kendilerine göre bir takım metodlar ile transa geçer ve normal insanların görüp işitmediği şeylerden bahsederlerdi.⁴⁷ Daha sonraki

⁴² Talgat Moldabay ve Ayman Azmuhanova, “Eski Türklerin Dini”, Çev. Hasan Kızıldağ, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 2019. C. 12, S. 27, s. 895.

⁴³ Güngör, A.g.e., 2009, s. 62.

⁴⁴ Serdar Uğurlu, “Eski Türklerin Dini”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, 2012. S. 12, s. 329.

⁴⁵ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 7.

⁴⁶ Kam hakkında ayrıca bkz. (İnan, A.g.e., 2006, s. 72-159; İmel Moldobaev, “Kırgız Şamanı (Bakşı) (1920’li Yıllar)”, Çev. Abdrasul İsakov, *Karadeniz Dergisi*, S. 25, Ardahan, 2014, s. 114-121; Türel Ezici, “Türk Halkının Kültürel Köklerinde İlk ‘Oyun’ Ustası Olarak Şaman ve Şaman Ayininde Performans Dramaturgisi”, 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Müzik Oyun ve Eğlence, Ankara, 2017, s. 91-98).

⁴⁷ Güngör, A.g.e., 2009, s. 61.

dönemde Kam yerine Şaman terimi daha fazla kullanılır oldu. Türkistan’da “Baksı” terimi de aynı anlamda kullanılıyor.

Şamanizm’in Türklerin en eski dini olup olmadığı sorunsalı, bilim adamları arasında uzun zamandır tartışılmakta ve bu konuda bilim dünyasında kabul görmüş ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bu konu çalışmamızın ana konusu olmadığından, burada onun ayrıntılarına girilmeyecektir.⁴⁸

1.1.3. Atalar Kültü

Türklerin inancında vefat etmiş kimselere olan saygı önemli yer tutuyordu. “Atalar Kültü” olarak bilinen bu olgu eski zamanlardan günümüze kadar Türklerde mevcuttur. Türklerde Atalar Kültü kutsaldı. Çünkü Türkler ruhların ölmeyeceğine, öteki dünyada onların yaşayacağına inanırlardı. Türkler “kurgan”⁴⁹ adını verdikleri atalarının mezarlarının yanından geçerken atlarından inerek yaya yürürlerdi. 300-500 adımlık yere bile atla gitmeyi tercih eden Türklerin mezar yanından yaya geçmesi, onların ölümlere olan saygısının ölçüsünü ortaya koymaktadır. Hunların M.Ö. 80’li yıllarda Wu-huanlara, Atilla’nın 442 yılında Balkanlara yaptığı askeri seferlerinin ana sebebi düşmanların Türklerin atalarının mezarlarına saygısızlık yapmalarıydı.⁵⁰ Eskiden konar-göçerlerde mezardan ot bile çalınmazdı.⁵¹ Atın kuyruğunun kesilerek salıverilmesi, şahsın hayattayken öldürdüğü düşman sayısı kadar “balbal”⁵² dikilmesi, kurganların şaşalı olmasına özen gösterilmesi ölümlere saygının bir diğer göstergeleriydi.

⁴⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara, 1999; İnan, A.g.e., 2006; Serdar Ugurlu, “Eski Türklerin Dini”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, 2012. S. 12, s. 323-335).

⁴⁹ Türk kurganları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Kubatbek Tabaldiyev, *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan’-Şanya*, Aybek Yay., Bişkek, 1996; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016).

⁵⁰ Saadettin Yağmur, “Eski Türk Dininin Temel Özellikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Özel Sayısı, 2019. C. 4, S. 1, s. 88-89.

⁵¹ Nina P. Şastina, *Puteşestviye v Vostoçnie Stranı*, Geografiz Yay., Moskova, 1957, s. 38-39.

⁵² Balballar hakkında ayrıca bkz. (Oktay Belli, “Türk Dünyasında Taş Heykeller ve Balballar”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, 2003. S. 6, s. 85-116; Erdoğan Altınkaynak, “Deşt-i Kıpçak Balbalları”, *Turkish Studies*, S. 3 (4), Summer, 2008, s. 97-119).

Türkler ataların ruhunu memnun edebilmek için kurbanlar keserlerdi. Ölen birisi için düzenlenen törene “yuğ”⁵³ deniliyordu. Kurban etkinliğini genel olarak kağanın katıldığı resmi tören ve şahısların kendileri düzenledikleri şahsi kurbanlar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Kurban için yıl içinde belirlenmiş günler vardı. Kan çıkartılarak kesilen kurban törenlerinde kurban hayvanının erkek olmasına dikkat edilirdi. Ayrıca mezar başlarına yemek götürmek tarzından kansız kurbanlar da söz konusudur. Saçı ve ıduk da bu tarz kurban çeşitleriydi.⁵⁴ Türkistan Türklerinin İslami kurban ritüellerinde eski devir kurban ritüellerinden unsurlar korunmuştur.

1.1.4. Umay Kültü

Eski Türklerin inandıkları kültler arasında Umay da vardır. Umay’ın, kadınları ve bebekleri koruduğuna inanılır. Özellikle kadınların hamile kalması ve doğurması Umay’ın rızasıyla meydana gelir. Sibiry’a’da yaşayan Türklerin inanışına göre Umay kuş şeklindedir.⁵⁵ Eski Türk yazıtları ve diğer tarihi kaynaklardaki Umay ile ilgili bilgileri değerlendiren Saadettin Gömeç Umay’ın Türkler için kutsal olan dişi kurt olabileceğini ileri sürmüştür.⁵⁶ Lale Avşar, konumuzla ilgili daha kapsamlı tanım vermektedir: “Umay’ın Göktürkler tarafından Gök Tanrı ve Erlik ile eşit derecelendirildiği, yeryüzünde yaşayan tüm canlıların hamisi, Kut sahibi, Gökler ile Yer, materyal dünya ile ilahi alem arasında bağlantıyı sağlayan, ruhların koruyucusu, ebedi yaşamın bekçisi, bereket sahibi olarak görüldüğü anlaşılır.”⁵⁷ Bu bilgilerden Umay’ın eski Türklerin inanç sisteminde

⁵³ Türklerin yuğ törenleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Abdülkadir İnan, “Manas Destanında Aş-Yoğ Merasimi”, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 121-124; Eşref Buharalı, “Türklerde Matem Alametleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’e Armağan, S. 65, İstanbul, 1990, s. 152-153).

⁵⁴ Ergin Akgün, “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 2007, s. 139-153.

⁵⁵ Giyasettin Geybullayev, “Eski Türklerde Umay Tanrıçası”, Çev. Vefa Rızayeva, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 3, 1999, s. 215.

⁵⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, “Umay Ana Üzerine Düşünceler”, *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Güneş Vakfı Yay., Ankara, 2018. s. 701-710.

⁵⁷ Lale Avşar, “Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 2012. C. 1, S. 1, s. 3.

önemli yerinin olduğu anlaşıyor. Umay inancı halen Türk-Moğol halklarında mevcuttur.⁵⁸

1.1.5. Erlik ve Ülgen Kültü

Erlik, Türk ve Moğol halklarında kötülüğün, ölümün, yeraltının Tanrısı'dır. Bahaeddin Ögel, bu terimin Türklere İran mitolojisinden geçtiğini düşünmektedir. Erlik, "Bilgisizdir, yıkıcıdır, karıştırıcıdır. Düzen ile sulh ve sükun istemez. Sonsuz karanlıkların bağrından kopar gelir ve Kuzeydeki karanlık ülkeler onun yurdu... iradesi yoktur ve iradesizliğin timsalidir."⁵⁹ Erlik, günümüzün anlayacağı dille açıklayacak olursak, Şeytan'a karşılık gelmektedir.⁶⁰

Erlik insanlara çeşitli illetler göndermek suretiyle kurbanlar talep ederler. İsteddiği şey verilmezse musallat olduğu topluluk veya aileye ölüm ve felaket ruhlarını gönderir. Canını aldığı insanların ruhlarını yakalayıp yeraltına götürüp kendine hizmetçi yapar.⁶¹ Erlik'in karşısında Ülgen vardır. Ülgen gök yüzünün Tanrısıdır ve Erlik'in zıddını oluşturur.⁶² Bunlar dışında, Türklerde yer-su, ateş, güneş, ay, yıldız, dağ, ağaç, kuş kültürleri de mevcuttur.⁶³

⁵⁸ Türklerdeki umay inancı hakkında ayrıca bkz. (N.P. Direnkova, "Umay v Kul'te Turetskih Plemen", *Kul'tura i Pis'mennost' Vostoka*, C. 3, Bakü, 1928, s. 134-139; L.P. Potapov, "Umay- Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografičeskih Dannih", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskova, 1973, s. 265-286; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 24-27; Olcobay Karatayev, "Kırgızların ve Oğuzların Dini İnançlarının Panteonu: Umay Ana Kültü", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2017, s. 251-260).

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, 4. Baskı, TTK Yay, 2003, s. 429.

⁶⁰ Erlik kültü hakkında ayrıca bkz. (Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 39-41; Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.)

⁶¹ İnan, A.g.e., 2006, s. 39.

⁶² Ülgen kültü hakkında ayrıca bkz. (A.V. Anohin, *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*, Leningrad, 1924, s. 1-18; G.N. Potanin, *Očerki Severozapadnoy Mongolii*, C. 4, SPb, 1883, s. 70-71, 218-220).

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. (İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 2, 2. Baskı, TTK Yay, 2002; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. 1, 4. Baskı, TTK Yay, 2003; Ömer Soner Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)", 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012. s. 1616).

1.2. Diğer Dinler

Burada sözünü ettiğimiz din ve inanışlar haricinde Türkler bulunduğu bölge ve kültürel etkileşimi sayesinde çeşitli dinleri de benimsemişlerdir. Türkler inanç ve din konusunda doğudan, güneyden ve batıdan gelen etkilere maruz kalmıştır. Türkistan'ın din kültürü üzerinde İran, Mezopotamya, Çin ve Hint dinleri, Tibet Lamaizmi, Maniheizm, Hristiyanlık ve İslam dinlerinin etkisi söz konusudur.⁶⁴ Abdülkadir İnan'ın tespitine göre, III-IV. asırlarda Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlık Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde iyice kök salmıştı.⁶⁵ Türklerin değişik dinleri benimsemesine örnek olarak şunlar verilebilir: Birinci Göktürk Kağanlığı'nda Budizm⁶⁶ Hazar Devleti'nde Musevilik,⁶⁷ Tanrı Dağları bölgesinde Zerdüştlük,⁶⁸ Maniheizm,⁶⁹ Budizm,⁷⁰ Hristiyanlık⁷¹ toplumun belirli bir kesiminin benimsediği dinler olmuştur.

Türkler arasındaki din çeşitliliğine örnek olarak Uygurların geçmişini göstermek mümkündür. Uygur Devleti'nin Kağanı Böğü (759-778) ve yönetici kesim Maniheizm'i kabul ederken, Uygur Devleti'nden kopan Sarı Uygurlar Budizm'i benimsemişlerdir.

⁶⁴ Erdem, A.g.m., 1998, s. 81.

⁶⁵ İnan, A.g.e., 2006, s. 4.

⁶⁶ Sergey G. Klyashorniy ve T.İ. Sultanov, *Kazakistan. Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yay., İstanbul, 2004, s. 162.

⁶⁷ Hazar Devleti'ndeki ve genel olarak Türklerdeki Musevilik üzerine ayrıca bkz. (Mihail Artomonov, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul, 2004; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993).

⁶⁸ Türklerin Zerdüştlük ile ilgisi konusunda ayrıca bkz. (İskender Oymak, "Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 375-384; Ş.S. Kamoliddin, "O Rasprostraneni Zoroastrizma Sredi Drevnih Tyurkov", *UZMU Habarlari*, 4, Taşkent, 2004, s. 4-10).

⁶⁹ Maniheizm ve onun Türklerle etkileri hakkında ayrıca bkz. (Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV. Yay., İstanbul, 2003, s. 575-577; K.U. Torlanbayeva, "Svidetel'stva o Rasprostraneni Maniheystva v Tsentral'noy Azii", *İzvestiya NAN RK*, 2008. S. 2, s. 32-39).

⁷⁰ Orta Asya Budizm'i hakkında ayrıca bkz. (Tigran Mkrtiçev, *Buddiyskoye İskusstvo Sredney Azii, I-X vv.*, İKTs Akademkniga Yay., Moskova, 2002, s. 12-46; Hans J. Klimkeit, "Türk Orta Asyasında Budizm", Çev. Mehmet T. Berbercan, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Konya, 2009, s. 93-108).

⁷¹ Türklerin Hristiyanlıkla ilişkisi üzerine ayrıca bkz. (Mehmet Ersöz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1983; Mustafa Baş, "Günümüzde Hristiyan Türkler ve Konumları", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Aralık, 2016, s. 13-26;)

Günümüzde Uygurların büyük bir çoğunluğu İslam dinine mensuptur.⁷² Buna bakarak Türkler için milli kimliğin her zaman dini kimlikten üstün olduğu sonucuna varabiliriz.

Ahmet Yaşar Ocak, Türklerin İslamiyetten önce benimsedikleri dinlerin ortak noktası konusunda şöyle demektedir: “Türkler arasında yayılan bu dinlerin hemen hepsi de güçlü birer mistik karakter taşıyordu.”⁷³ Mistisizm konusuna ilerde tekrar değinilecektir.

1.3. Din ve İnançlardan Kaynaklanan Cezalar

Türklerin din ve inanışı onların ahlak anlayışını şekillendirmiştir. Hırsızlık, zina, adam öldürmek, dolandırıcılık büyük suç sayılıyordu. Örneğin, Kırgızlarda oğlu hırsızlık yapar ve yakalanırsa, onun eğitiminden babası sorumlu olduğu için o baba hırsız olan oğlunun kafatasını ölene kadar boynunda taşıyarak cezasını çekerek.⁷⁴ Bir erkek, bir baba ve bir insan için bundan beter bir ceza olabilir mi? Yeri gelmişken belirtilmelidir ki, Feda Şamil Arık'ın bildirdiğine göre, Orta Çağda Türklerde “mün”, “arınçu, erinçü”, “teltük” terimleri bazen suç ve suçlu anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁵

Türklerde dinini değiştirenler toplum tarafından dışlanmış ve dışlanmak onların dünya görüşüne göre ağır cezalardan biriydi. Kırgızlarda bu tür şahıslara “sargilden” terimi kullanılmıştır. Terim, Farsça “ser” (kafa) ve “girdan” (dönme, dolaşma) kelimelerinin birleşmesi sonucunda elde edilmiştir.⁷⁶ Türkistan'da büyük bir devlet kuran “Selçuklularda sapkın olarak kabul edilen akımlara mensup kimseler suç işlerlerse yakılmak suretiyle öldürülmüşlerdir.”⁷⁷ Aslında Orta Çağlarda “Totemlere, yasaklara,

⁷² Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986; Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1988, s. 1-11; Eyüp Sarıtaş, *Sarı Uygurlar*, Selenge Yay., İstanbul, 2012.

⁷³ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 36.

⁷⁴ N.Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, C. I, Moskva - Leningrad, 1950, s. 353, 361.

⁷⁵ Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, *A.Ü. DTCF. Tarih Bölümü Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 28, Ankara, 1995, s. 7.

⁷⁶ Husayin Karasayev, *Nakil Sözdör: Til Kazınasınan Bayan*, Kırgızstan Yay., Frunze, 1987, s. 218.

⁷⁷ Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, Küre Yay., İstanbul, 2010, s. 49.

kutsallığa saldırı en büyük günahdır ve genellikle ölüm cezasını gerektirmektedir.”⁷⁸ Bozkır halklarının benimsediği Büyük Yasa'ya göre su ve küle (ateş) işlemek de ölüm cezasına neden olabilecek suçlardandı.⁷⁹ Çünkü suyun ve ateşin temizleyici özelliğine inanılırdı.

Kısaca özetlemek gerekirse, Türkler İslamiyet'ten önce pek çok semavi ve diğer dinleri benimsemişlerdir. Türklerin en eski ve kendine özgü dini Gök Tanrı dinidir. Konar-göçer yaşam tarzı benimseyen ve büyük devletler kuran Türkler, Gök Tanrı'ya inanarak ve ondan güç alarak asırlar boyunca yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Eski Türk dininin izleri Türk halkları arasında halen mevcuttur.

2. İSLAMİYET VE TÜRKLER

2.1. İslam Tarihine Kısa Bir Bakış

Haşimoğulları'ndan Hz. Muhammed (570-08.06.632)'in, 610 yılında Mekke'de başlangıçta gizli daha sonra açık şekilde halkı Hakk'a davet etmesiyle cahiliye devri kapanıp İslamiyet devri başlamıştır. Hz. Muhammed 622 yılında Müslüman olanların güvenliğini sağlamak ve İslam'ı yaymak için Medine'ye hicret etmiştir. 63 yaşında vefat edene kadar Hz. Muhammed Arap Yarım Adası'nda İslam Devleti'ni kurmuştur. Müslümanların kutsal kitabı Kur'an 23 yılda Cebrail aracılığıyla Hz. Muhammed'e bildirildi. Hz. Peygamber'in yaşadığı devir İslam tarihinde “Asr-ı Saadet” olarak bilinmektedir.⁸⁰

⁷⁸ Sami Selçuk, “Cumhuriyet Döneminden Önce Türklerde Ölüm Cezası”, *Yargutay Dergisi*, C. 3, S. 3-4, Temmuz-Ekim, 1977, s. 62.

⁷⁹ Y.İ. Gurlyand, “Stepnoye Zakonodatelstvo s Drevneyşih Vremen Do 17 Stoletiya”, *İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri İmperatorskom Kazanskoye Universitete*, 1904. C. XX, S. 4-5, s. 61.

⁸⁰ Hz. Muhammed devri İslam tarihi hakkında ayrıca bkz. (V.V. Barthold, *İslam*, Oğni Yay., Petrograd, 1918, s. 3-38; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdett Gök, C. 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 57-94; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (1)*, (Hz. Muhammed (S.A.V.) Dönemi), 10. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013).

Hız. Muhammed'in ölümünden sonra "Hulefa-i Raşidin" yani Dört Büyük Halife devri başlamıştır. Bunların özelliğı seçimle görev yapmış olmalarıdır. İlk halife Hız. Peygamber'in sağ kolu olan Hız. Ebu Bekir b. Ebu Kuhafe (573-634)'dir ve 632-634 yıllarında görev yapmıştır. Onun halifeliğı zamanında Kur'an mushaf haline getirilmiştir. İkinci Halife Hız. Ömer b. Hattap (581-644) dönemi (634-644) devletin müesseseseleşmeye ağırlık verdiği bir dönemdir. Hız. Ömer Irak'ın tamamını, İran'ın yarısını fethetmiştir. Üçüncü Halife Hız. Osman b. Affan (574/576-17.06.656) devrinde (644-656) devlet zirveye ulaşmıştır. Hız. Osman devrinde ilk İslam donanması kurulmuş, birçok ekonomik reform gerçekleştirilmiş, ilk İslami para darp edilmiştir. İslam Ordusu ilk defa onun devrinde Kafkaslara girmiştir. Dördüncü Halife Hız. Ali b. Ebu Talib (599-28.01.661) devrinde (656-661) iç çekişmeler ve çözölme söz konusudur.⁸¹

Hız. Ali'nin Hariciler tarafından öldürölmesinden sonra 90 yıl süren Emeviler devri (661-750) başlamıştır. Muaviye b. Ebu Süfyan (602-06.05.680) ve onun neslinden gelenlerin halifeliğinde Emevilerin başkenti Şam şehri olmuştur. Emeviler devrinde hilafetten saltanata geçildi. Emevi komutanları Maveraünnehir'e akınlar düzenledi.⁸²

Emevilere karşı ayaklanan Abbasiler (750-1258) 5 asır halifeliğı ellerinde bulundurdular. Halifeliğın başkenti Bağdad'a taşındı. Türk kökenliler bu devirde İslam Ordusu'nda ve daha sonra Halifeliğın siyasi tarihinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. Abbasiler İslamiyet'in ayrı bir medeniyet olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Abbasiler devrinde halifelik siyasi açıdan zayıflamıştır. Hülagü yönetimindeki İlhanlılar Abbasilerin hakimiyetine son vermiştir.⁸³ İslam tarihinde Hız. Muhammed'in peygamberliğinden Abbasilerin sonuna kadarki devre "Klasik dönem" deniliyor. Daha sonra da hilafet Türklere geçmiştir.

⁸¹ Dört Büyük Halife devri ile ilgili ayrıca bkz. (Barthold, A.g.e., 1918, s. 39-49; Zeydan, A.g.e., 2012, s. 95-128; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (2), (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013).

⁸² Emeviler dönemi hakkında ayrıca bkz. (Zeydan, A.g.e., 2012, s. 129-138; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (3), (Emeviler Dönemi)*, 7. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013).

⁸³ Abbasiler dönemi hakkında ayrıca bkz. (Zeydan, A.g.e., 2012, s. 139-146; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4), (Abbasiler Dönemi)*, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013).

2.2. İslam Devrindeki Önemli Olaylar ve Türklerin İslam’ı Kabulü

Bernard Lewis’in “Türkler, Arap ve İranlıların hiç yapmadıkları bir şeyi yaparak milli kimliklerini İslam’a gömdüler... Türklerin İslam’a sadakatlerinin gerçekliği ve ciddiliği başka hiçbir halkta görülmez. Bu nedenle hanedanlarının korumasında büyük bir Sünni canlanmasının ortaya çıkıp yayılmasına hiç şaşmamak gerekir.”⁸⁴ tespiti, Türklerin İslam tarihindeki konumunun belirlenmesi açısından çok yerinde bir tespittir. Bununla birlikte, baştan belirtilmesi gerekir ki, Türklerin İslamiyeti kabulü halen mikro düzeyde araştırılmış değildir. Oysa, dünya tarihinde Selçuklulardan bu yana İslamiyet Türkler ile özdeşleşmiş vaziyettedir.

Türklerin Müslümanlarla ilk temasları Emevi Halifeliği döneminde gerçekleşmiştir. Müslüman Araplar İran’ı ve Suriye’yi fethettikten sonra, Türklerin bulunduğu Maverâünnehir bölgesine ulaşmışlardı. Araplar uzun yıllar bölgeyi valiler aracılığıyla yönetmişlerdir. Ahmet Yaşar Ocak konuyla ilgili şöyle demektedir: “İslam’ın Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarına, yaklaşık VIII. yüzyıldan başlayarak bir yandan Emevi ve Abbasi dönemlerindeki muhtelif Arap kolonizasyonları kanalıyla, diğer yandan Sogdlu tüccarlar, İran tasavvuf mekteplerine mensup süfiler aracılığıyla ulaştığını söyleyebiliriz.”⁸⁵

Emeviler bölgede İslamiyeti yaymaktan çok, yeni zaferler, ganimet elde etmek, yerli halktan vergi toplamak için çaba tüketmekteydiler. Bu sebeple Türkler ile Araplar arasında küçük çapta çarpışmalar sürekli meydana gelmiştir. Zekeriye Kitapçı’nın belirttiği gibi, Türkistan’a gelen Arap yöneticileri Türkleri “cizye” ve “haraç”, yani vergi toplayıcı bir toplum, Türkistan’ı “Halifenin çiftliği” olarak görmüşlerdir.⁸⁶

⁸⁴ Bernard Lewis, *The Middle East. A Brief History of the Last 2,000 Years*, Scribner, New York, 1995, s. 88.

⁸⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 36.

⁸⁶ Zekeriye Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet ve Türkler. Türkistan’da İslâmiyetin Sıkıntılı Yılları*, Yedikubbe Yay., İstanbul, 2004, s. 7-10.

Kuteybe b. Müslim'in⁸⁷ Horasan Valiliğine getirilmesiyle bölgede Arap hakimiyeti ciddi şekilde yerleşmeye başlamıştır.⁸⁸ Kuteybe b. Müslim 706 yılında Peykent'i, 709 yılında Buhara'yı, 710 yılında Keş ve Şehrisebz'i, 712 yılında Semerkant ve Hive'yi, 715-16 yıllarında Şaş (Taşkent) ve Fergana'yı işgal etti.⁸⁹

Orta Asya'nın İslamlaşmasında Arapların rolü konusunda Yaşar Ocak'ın "Arapların da bu konuda gayretleri... daha ziyade siyasi ve askeri alanda cereyan eden bir resmi İslamlaştırma politikası niteliğindeydi."⁹⁰ görüşüne katılmaktayız. Nitekim Emevi Valisi Kuteybe b. Müslim'in Türkistan'a düzenlediği seferlere karşı Türgeş beyleri direnme göstermiştir. Türgeşlerden sonra Orta Asya'nın savunmasını Karluklar üstlenmiştir.

Emevi Devleti'nin düşmesinden istifade etmek isteyen Çinliler Batıya yönelerek Türkistan topraklarına girmiştir. Bunun üzerine Taşkent hakiminin oğlu Abbasilerin Horasan'a tayin ettiği Vali Ebu Müslim'den⁹¹ yardım istemiştir. Arap ordusu ile Çin ordusu 751 yılında Talas Nehri boylarında karşı karşıya gelmiştir. Karlukların Müslümanların yanında savaşması sonucunda Çin Ordusu büyük bir hezimete uğratılmıştır.⁹² Orta çağdaki Doğu-Batı ticaret ağının; Müslüman tüccarlar, İslam diyarlarının zenginlikleri ile ilgili rivayetler vs. Türkistan'ın İslamlaşmasına etki ettiği söylenebilir.

Talas Savaşı, Türkler ve Müslümanlar için bir dönüm noktasıdır.⁹³ Bu savaştan sonra İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmıştır. Örneğin, kesinleşmiş bilgi olmamakla

87 Kuteybe b. Müslim Orta Asya'ya düzenlediği askeri seferler ve bölgede gerçekleştirdiği acımasız işleri ile tanınmıştır. (İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV. Yay., İstanbul, 2002, s. 490-491).

88 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara, 1990, s. 200.

89 M. Oripov, *Urta Osiyada Islom Dini va Ateistik Tarbiya Muammolari*, Fan Neşriyat, Taşkent, 1990, s. 10.

90 Ocak, A.g.e., 2013, s. 38.

91 Orta Asya'nın İslamlaşmasında önemli rol oynayan Ebu Müslim Horasani'nin hayatı ile ilgili ayrıca bkz. (Hakkı Dursun Yıldız, "Ebu Müslim-i Horasani", *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 197-199).

92 Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV. Yay., İstanbul, 2010, s. 501.

93 Talas Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (O.G. Bol'sakov, "K İstorii Talasskoy Bitvy (751 g.)", *Strani i Narodi Vostoka*, S. 22, Moskova, 1980, s. 132-135; M. Hasan, O. Şarşenalyev ve Aman

birlikte, Halife Mehdi (775-785) aracılığı ile Karluk Yabgusu, İli ve Çu havzasından Maveräünnehir tarafına gelen Oğuz Türkleri Müslüman olmuştur.⁹⁴

Başlangıçta köle olarak satılan, daha sonra paralı asker olarak katılan çok sayıda Türk Abbasi ordusunda görev almıştır. Zamanla Türk askerleri, ordunun ve yönetimin denetimini ele geçirmiştir. İslamiyeti benimseyen Türkler Abbasi Halifeliği bünyesinde kendi devletlerini kurmuştur. Bunlardan ilk ikisi Mısır'da iktidar olan Tolunoğulları (875-905)⁹⁵ ve İhşidiler (935-969)⁹⁶ devletleridir. Tolunoğulları Abbasi Ordusu, İhşidiler ise Fatimiler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Fakat Türkler artık Ortadoğu tarihini ve İslam dünyasını şekillendiren oyuncu olarak sahneye çıkmışlardır.

Sergey Klyastorniy ve Tursun Sultanov Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Türk halklarının bir kısmının IX-X. yüzyılın başlarında İslamiyeti kabul etmeye başladığını belirtmektedirler.⁹⁷ Türklerin kitleler halinde İslamiyete geçmeleri özellikle X. asırda hızlanmıştır. Türkistan'da 100 bin çadırdan oluşan Türk topluluğunun İslamiyet'e geçmesiyle ilgili tarihi kaynaklarda zikredilen olay, herkesin tarih kitaplarından okuduğu, çok bilinen bir hadisedir. 900 tarihlerinde İtil Bulgar Devleti'nde Müslümanlığa çok büyük ilgi vardı.⁹⁸ Aynı dönemde başlangıçta Yağma, Karluk ve Çiğiller, ardından Oğuz boyları arasında İslamiyet yayıldı. "İslam'ın Türkler arasında yayılışı, doğrudan doğruya Araplar vasıtasıyla olmaktan çok, büyük ölçüde İranlılar kanalıyla ve mistik bir yorumla vuku bulmuştur."⁹⁹ İranlılar veya onlardan bu yeni dinin kaidelerini öğrenen Türkler

Gaziyev, *Talasskaya Bitva*, Şam Yay., Biskek, 1992; Taşağıl, A.g.m., 2010, s. 501; Nuray Pamuk Öztürk, "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı: Savaşın Çıkış Nedenleri ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara. 2018).

⁹⁴ Ömer Soner Hunkan, "X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)", 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012. s. 1616.

⁹⁵ Tolunoğulları hakkında ayrıca bkz. (Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV. Yay., İstanbul, 2012, s. 233-236).

⁹⁶ İhşidiler hakkında ayrıca bkz. (Ahmet Ağırakça, "İhşidiler", *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, TDV. Yay., İstanbul, 2000, s. 551-553).

⁹⁷ Klyastorniy ve Sultanov, A.g.e., 2004, s. 162.

⁹⁸ Ş.F. Muhammedyarov, "İdil Bulgar Devleti'nde İslâmiyet", *Tartarica*, Çev. İlyas Kamaloğlu, TDBB Yay., İstanbul, 2017, s. 170-172.

⁹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 37.

öncelikle Harezm, Maveräünnehir, Fergana ve Tarım havzasındaki yerleşik Türklere etki etmiştir.

Türklerin İslamiyeti benimserken eski Gök Tanrı inancıyla benzer yanların çok olduğu pekçok çalışmada belirtilmektedir. Saadettin Gömeç bu konuda şu yorumunu ileri sürmektedir: “Gök Tengri inancı ve Şamanizm’deki Alplık veya Alp Erenliğinin Gaziliğe, Kamların kerametlerinin Veliliğe, atalar kültürüne saygının Hz. Muhammed, Ehl-i Beyt, evliyalar, kutsal mekanlara olan saygıya dönüşmesi söz konusudur.”¹⁰⁰ Bu gibi hususlar doğal olarak Türklerin İslamiyeti kolay benimsemesine katkıda bulunmuştur. Fakat meselenin öteki yüzü, İslamiyeti benimsemiş gibi görünüp ama kendi eski inançlarını sürdüren sahte dervişlerin olduğuna dair bilgiler de söz konusudur.

Türkistan’ın güneyinde Türkler tarafından bir başka İslam devleti olan Gazneliler Devleti (969-1187) kurulmuştur. Sebük Tegin¹⁰¹ tarafından Gazne’de kurulan devlet, Hindistan’ın kuzeyini topraklarına kattı. Selçuklulara yenilerek zayıf düşen Gazneliler Gurlular tarafından ortadan kaldırıldı.¹⁰² Gaznelilerin İslam ile tanıştırdığı, daha sonra Babürilerin İslam’ı pekiştirdiği bölgede günümüz Pakistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Başka bir deyişle İslamiyet’in Güney Asya’da, özellikle Hindistan coğrafyasında yayılmasında Türklerin rolü büyüktür.

Harezm bölgesinde Anuş Tegin tarafından XII. yüzyıla gelindiğinde Harzemşahlar Devleti (1097-1231) kurulmuştur. Harzemşahlar Karahıtaylar ve Selçuklulara karşı zaferler elde ettiler. Fakat Moğollara karşı başarılı olamadılar.¹⁰³ Harzemşahlar bölgenin İslam diyarı olmasına önemli derecede katkıda bulunmuşlardır.

Türklerin Müslüman olması hem İslam alemi hem de dünya tarihi açısından önemli gelişmelere vesile olmuştur. Türkler, ilk dinamizmini kaybeden ve birliği bozulan

¹⁰⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, “Eski Türk Dininin Temel Özellikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Özel Sayısı, 2019. C. 4, S. 1, s. 87-88.

¹⁰¹ Sebük Tegin hakkında ayrıca bkz. (Erdoğan Merçil, “Sebük Tegin”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009, s. 262-263).

¹⁰² Gazneli Devleti hakkında ayrıca bkz. (Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2014).

¹⁰³ Harzemşahlar hakkında ayrıca bkz. (Aydın Taneri, “Harizmşahlar”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, TDV. Yay., İstanbul, 1997, s. 228-231).

İslam dünyasının koruyucusu olmuşlardır. Batıya göç eden Oğuzlar İslamiyeti kabul ettiler ve Çağrı ve Tuğrul Beylerin önderliğinde Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri mağlup ederek Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)'ni kurdular. Halife tarafından “Doğu’nun ve Batı’nın hükümdarı” olarak tanınan Tuğrul Sultan Türkleri bir bayrak altında birleştirecek ve İslamiyet’in öncülüğünü üstlenmiştir. Alparslan ve Melikşah zamanında Büyük Selçuklu Devleti sınırları Batı’da Anadolu ve Mısır’a, Doğu’da Balkaş Gölü’ne, Kuzey’de Kafkaslara, Güney’de Arabistan Yarımadası’na kadar genişledi. Büyük Selçuklu Devleti, Türk-İslam devletçiliğini sağlam zemine oturtmayı başardı. Devlet daha sonra Irak ve Horasan (1092-1194), Kirman (1092-1187), Suriye (1092-1117) ve Anadolu (1075-1308) Selçuklu Devletlerine ayrıldı.¹⁰⁴ Anadolu’nun İslamlaşması Selçuklu ve devamında Osmanlı Devleti zamanlarında tamamlandı.

Öte yandan, Abbasiler döneminde yönetimin zulmünden kaçarak, Türk topraklarına sığınan Müslümanlar da vardı. Bunların tamamı Hz. Hüseyin’in soyundan gelen Seyitlerdi veya kendilerini böyle tanıtıyorlardı. Bölgedeki Türkler İslam’ı ayrıntılı şekilde bunlardan dinleyerek öğrendiler. Bu yüzden Müslüman olan Türkler arasında Hz. Ali aşkı önde gelmektedir.¹⁰⁵ Bu Seyitlerin tamamı zamanla Türkleşerek yerli halkla kaynaşmışlar ancak toplumdaki ayrıcalıklı konumunu korumuşlardır.

Selçuklulardan sonra İslamiyetin bayraktarlığını bir başka Türk devleti, Memlük Devleti (1250-1517) üstlenmiştir. Türk ve Çerkes kökenli köle-askerlerden oluşan Memlük Devleti Mısır ve Suriye’de halifeliğin koruyucusu, Aynicalut’ta İlhanlılara ilk yenilgiyi tattıran Müslüman ordusu statüsünü elde etmiştir. Memlükleri Osmanlı Devleti ortadan kaldırmıştır.¹⁰⁶

Kısaca özetlemek gerekirse, Araplar VIII. yüzyılda Türkistan’ı fethetmişken, IX. yüzyıldan itibaren Türkler de Bağdad’ı veya Ortadoğu’yu fethettiler. Türkler Ortadoğu’yu

¹⁰⁴ Selçuklu Devleti hakkında ayrıca bkz. (Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3 Cilt, Ankara, 1975-92).

¹⁰⁵ Hüseyin Çelikcan, “Türk-İslâm Kucaklaşması Hoca Ahmet Yesevî ve Bilinmesi Gereken Gerçekler”, *Erdem*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II, 1996. 8(23), s. 367.

¹⁰⁶ Kazım Yaşar Kopraman, “Mısır Memlukleri (1250-1517)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 99-126.

fethederken insani vasıflarını, akıl ve ferasetlerini, kültürlerini kullanarak oraları yurt eindiler. Büyük İslam devletleri kurdular. İslam uygarlığından istifade ederek Türkistan'ı kalkındırdılar. Bölgeye rönesans devri yaşattılar.¹⁰⁷ Böylelikle Türkler Batı'da Haçlılara, Doğu'da Moğol akınlarına karşı Avrasya'nın göbeğinde İslamiyet'in koruyucularına dönüşmüşlerdir.

2.3. Genel Hatlarıyla Orta Asya'da İslamiyet

Kazak bilim adamı Kuanış Nurıbayev, Farsların "İslam dininin teorisi Mekke ve Medine'de, tecrübesi Türkistan'da" dediklerini aktarıyor.¹⁰⁸ Gerçekten de Türkistan İslam rönesansı yaşayan, İslam'ın dünya dini olmasında büyük yeri olan bir coğrafyadır.

Uygur Devleti'nin 840 yılında yıkılmasından sonra Türkistan'da Karluk, Çiğil, Yağma ve Tuhsi boyları Karahanlı Devleti'ni (840-1212) kurdular. Samaniler ile mücadele eden Karahanlı Kağanlarından Satuk Buğra Han¹⁰⁹ 920 yılında İslamiyeti devlet dini ilan etti. Onun oğlu Baytaş devrinde Kağanlık tebaası İslamiyete geçti. Ebu Nasr Ahmet 999 yılında Samani Devleti'ni yıktı ve Abbasi Halifesi tarafından Karahanlıların ilk İslam Hükümdarı olarak tanındı.¹¹⁰ Karahanlılarda hem devlet İslam'ı, hem halk İslam'ı, hem kitap İslam'ı, hem de tekke İslam'ı söz konusudur.

İslamiyeti canla başla kabul eden Karahanlılar bu dinle henüz tanışmamış Doğu ve Kuzey taraflarında yaşayan Türk boylarına karşı cihat yapmışlardır. Orta Asya'nın İslamlaşması konusunda dikkat çeken husus, İslam literatüründe "Türk" teriminin uzun zaman sadece gayri Müslimlere karşı kullanılmış olmasıdır.¹¹¹ Yani, Karahanlılar "Türlere" karşı savaşarak İslamiyeti bölgede yaygınlaştırmışlardır.

¹⁰⁷ Orta Asyalıların Altın Çağı için bkz. (Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, İstanbul, 2019).

¹⁰⁸ Kuanış Nurıbayev, "Koca Ahmet Yasauî Zamanındaki İslam Dini Örkende Uakıtı", *"Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauî Mürası" Kazak Handığıning 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaraklık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015, s. 219.

¹⁰⁹ Satuk Buğra Han hakkında ayrıca bkz. (Ömer Soner Hunkan, "Satuk Buğra Han", *İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009, s. 181-182).

¹¹⁰ Karahanlılar hakkında ayrıca bkz. (Ahmet Zeki Velidi Togan, *Karahanlılar (840-1212). 1966-1967 Ders Notları*, İstanbul, 1967; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 2002).

¹¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 371.

Karahanlılardan itibaren Türkistan'da İslam dininin resmi din ilan edilmesi, yerel yöneticilerin ideolojik taleplerini karşılamakla kalmayıp, kültürel cihette de büyük kazanımların elde edilmesine vesile olmuştur.¹¹² Bölge halkı Ortadoğu, Arap kültürü ile tanışmıştır. Aslında bu kazanımlar kültürden çok daha fazlasıdır. Orta Asya'nın İslamiyeti kabulünden sonra Adam Mets'in "Müslüman uyanışı (rönesansı)"¹¹³ dediği, Orta Çağ kalkınması cereyan etmiştir. Çünkü İslam Dünyası kendinden önceki uygarlıkların başarılarını bünyesine sığdırarak insanlığa yeni çağı, yenilikleri yaşatmaktaydı. Türkistan coğrafyası da bu başarılarla ortak olarak katkıda bulunmuştur.

Bölgede eskiden Samanilere ait olan Semerkant ve Buhara şehirlerinin yanı sıra bilim ve kültür merkezleri olarak Kaşgar, Balasagun, Şaş (Taşkent), Farab, Özgön, Oş, Taraz, Barskan, Koçkor Başı, At Baş, vs. ün kazanmaya başlayan şehirler arasındaydı. Birçok şehrin camilerinde dini yüksek öğretim kurumları olan medreseler açılmıştı.¹¹⁴ Buralarda dini dersler dışında etik, mantık, hukuk, felsefe, edebiyat gibi dini olmayan dersler de okutuluyordu. Başlangıçta camilerde dini mektepler açılıyordu. Her camide kütüphane vardı. Buhara, dolayısıyla Türkistan okulu, Sibirya'dan Balkanlara Sünni İslam'ın yaygınlaşması ve yaşatılmasında besleyici kaynak görevi üstlenmiştir.

Frederick Starr, XI. yüzyıldan itibaren Merkezi Asya'nın 4 asır pek çok konuda dünyanın merkezi olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵ Gerçekten de Türkistan, Orta Çağda ticaretten ekonomiye, eğitimden mimariye, bilimden kültüre pek çok alanda dünyanın merkezi olmuştur.

¹¹² Tınçtıkbek Çoroyev ve Beyşe Urstanbekov, "Osnovnie Etapı Rasprostraneniya İslama v Kirgizstane v VII-XIV Vv.", *Voprosı İstorii Material'noy i Duhovnoy Kul'turı Kirgizstana: Sbornik Nauchnih Statey*, Editör: Abılabeğ Asankanov, Frunze, 1987, s. 28-44.

¹¹³ Adam Mets, *Musul'manskiy Renessans*, Çev. ve önsöz Dmitriy Bertel's, 2. Baskı, Nauka Yay., Moskova, 1973, s. 9-14.

¹¹⁴ Çorotegin, A.g.e., 2017, s. 48.

¹¹⁵ Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

3. İSLAMİYET VE SUFİLİK

3.1. Önce Züht Ortaya Çıktı

Hicri II. asrın sonu III. asrın başlarında İslami ilimler birbirlerinden ayrılmaya, ayrı ayrı bilim dalları haline gelmeye başlamıştır. Tefsirciler, hadisçiler, fıkıhçılar, kelimciler kendi alanlarıyla uğraşmaya başladıklarında, “...ihlas, salah, fazilet, ibadet, taat, zikir ve ahlâk ile fazla meşgul olan ve dünyaya rağbet etmeyen, daima ahireti düşünen bir zümre ortaya çıktı. Bu zümreye nüssak, ubbad, zühhad ve kurra gibi isimler verilmekte idi.”¹¹⁶ Literatürde sık kullanılan şekliyle buna züht deniliyor.

Salih Çift’in aktardığına göre, Ebu Bekir el-Verrak, sufilerde yaygın olan bir yola başvurmak sureti ile züht sözünü, bu terim teşkil eden harflere dayanarak açıklamaya çalışmıştır. Bu tanımlama gereği, zühd (ز ه د) ziyneti, hevayı ve dünyayı terketmek demektir.¹¹⁷

Züht, aslında zamanın geçmesiyle İslam toplumunda, dolayısıyla dini yaşamda meydana gelen değişimlere daha önceki devrin özlemini çekenlerin tepkisidir. Eskiler yeni neslin şaşalı yaşamlarını kabullenememişlerdir. Kaynaklara göre, bu tepki ilk olarak Hicaz’da ortaya çıkmış, sonra İslam diyarlarına yayılmıştır. İnzivaya çekilen ve kendini toplumdan soyutlayan bu kişilere zahidler (zuhhad) veya nsikler (nüssak) denilmiştir. Bu kendiliğinden gelişi güzel gelişen, birileri tarafından planlanmayan bir hareketti. Tarihi kaynaklarda Üveys el-Karani, Herem b. Hayyan, Hasan el-Basri gibi kimseler züht hareketinin ilk akla gelen şahsiyetleri olarak zikredilir. Söz konusu zühhad nam-ı diğer nüssak hareketi, aslında sadece sosyal tepkinin mistik sonucu idi ve Emevi dönemi boyunca sürmüştür.¹¹⁸

Bu sınıfa dahil edebilecek Müminlerin ortak özelliği onlardaki Allah korkusudur. O kadar ki, zahidler yüzlerini göğe çevirmez, bütün zamanını ağlayarak ibadetle

¹¹⁶ Süleyman Uludağ, “Tasavvuf ve Eser Hakkında,” *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1977, s. 23.

¹¹⁷ Salih Çift, “Verrak, Ebû Bekir”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, TDV. Yay., İstanbul, 2013, s. 58.

¹¹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 172-173.

geçirirlerdi. Süleyman Uludağ'ın aktardığı gibi, "...o devre zahidleri gözü yaşlı, benzi soluk, vücudu zayıf, dünyaya sırtını dönmüş ve küsmüş kimselerdi."¹¹⁹

Konuyu biraz daha derinleştiren Erol Güngör, ilk zahidlerin Hristiyan münzevileri taklit etmiş olabileceğini düşünüyor. Güngör'e göre, ilahi gazabı düşünen ve bunu halka anlatanlar İslam'dan önce de mevcuttu. İslam devrinde de halka bu konuyu etkili şekilde anlatan kimseler çıkmıştır.¹²⁰

Yukarıda zikredilen züht tanımına uyan ve devrinin en büyük alimi olan Ebu Said el-Hasen b. Yesar el-Basri (ö. 728), ünlü alim ve zahiddir. Hasan-ı Basri Allah korkusunu esas alan züht okulunun önderi sayılmıştır.¹²¹ Birçok İslami ilmin doğuşunda onun tesiri vardır. Pek çok mutasavvıf tarafından o tasavvufun önderi, ilk şahsiyeti olarak değerlendirilmiştir.¹²² Basri, Kur'an'ı serbest yorumlaması, ufuk açıcı sözleri, dünyaya ve ahirete bakışı ile sufilere örnek olabilmıştır.¹²³ Erol Güngör'e göre, o kalbe önem veriyor, nefis muhasebesi yaparak günden uzak olmayı öğütlüyor ve dünyaya, servete kanmamaları için müminleri sürekli uyarıyordu. Ona göre, "dünya için ahireti satan her iki dünyayı da kaybeder, ama ahiret için dünyayı satan ikisini birden kazanırdı."¹²⁴ Bir başka önemli nokta da, birçok tarikatlar onun vasıtasıyla İmam Ali'ye dayanır.¹²⁵

"Hicri I. ve II. asırlarda züht demek tasavvuf demektir... Hicri II. asırdan itibaren bu cereyan tasavvuf adını alınca züht teriminin ifade ettiği mana daraldı. Bu tarihten sonra züht, sabır, tevekkül, tevbe gibi sadece dini ve ahlaki bir tabir haline geldi, sistem adı olmaktan çıktı."¹²⁶ Bu ortaya çıkan sistemin adı tasavvuf oldu.

Ahmet Yaşar Ocak, tasavvuf ve züht konusundaki kafa karışıklığı ile ilgili şöyle demektedir: Tasavvufun temelde Kur'an ve Sünnet esaslı bir anlayış olduğu, dolayısıyla

¹¹⁹ Uludağ, A.g.m., 1977, s. 19.

¹²⁰ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, 8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 56-57.

¹²¹ Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV. Yay., İstanbul, 2002. s. 291-292.

¹²² Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s. 59.

¹²³ Uludağ, A.g.m., 2002, s. 292.

¹²⁴ Güngör, A.g.e., 2004, s. 56.

¹²⁵ Cavit Sunar, *Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s. 14.

¹²⁶ Süleyman Uludağ, "Tasavvuf ve Eser Hakkında," *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1977, s. 23-24.

İslam’ın özünü teşkil ettiği tezini öne sürenler, zühtü tasavvufu aynı gördükleri için böyle düşünüyorlar. Nitekim bu tartışmaların yanlışlarından biri de, daha önce belirtildiği üzere, tasavvufu tartışırken, sadece tasavvuf kaynaklarında ileri sürülen görüşleri dikkate alıp, bu görüşlerin tarihsel süreç içine yayılan toplumsal zeminlerini, kendilerini şekillendiren siyasi ve sosyal tesirleri, tasavvuf çevrelerindeki oluşumunu ve nihayet bunun toplumdaki yankılarını hesaba katmamaktır.¹²⁷

3.2. Tasavvuf Tanımları

Tasavvuf, çok zengin literatüre sahip, asırlar boyunca hem içerden hem de dışarıdan çeşitli tanımlar getirilen bir alandır. Bu konuyu uzmanlık alanı olarak seçen Rustam Şodiyev’in haklı olarak belirttiği üzere, “Tasavvuf, belirli bir varyasyona izin veren, ortak bir doktrinle birleşen fikir ve fenomenlerin karmaşık bir konglomerasıdır. Belki de bu nedenle şu ana kadar felsefi, tarihi, kültürel ve sosyal açılardan özünü yansıtmak, kabul edilebilir bir tanım geliştirilmemiştir.”¹²⁸ Dolayısıyla “Tasavvuf nedir?” sorusuna farklı dönemlerde farklı yanıtlar verilmiştir.

Mustafa Kara tasavvufu şu şekilde özetliyor: “Adı ne olursa olsun her dinin kalbi, ruhi, ahlaki yönünü işleyen, inceleyen, derinleştiren bir disiplin vardır. Bunun yaygın adı mistisizmdir. Mistik faaliyetlerin bizim medeniyetimizdeki adı tasavvuftur.”¹²⁹ Burada her dinin kendi mistisizminin söz konusu edildiği dikkate alınmalıdır. Çünkü Mustafa Kara’nın bizim medeniyetten kastettiği İslam medeniyetidir.

Aynı Mustafa Kara, tasavvuf teriminin Kur’an-ı Kerim ve hadislerde söz konusu edilmediğini bildiriyor ve “İslam dininin kalbi, ruhi, ahlaki, bedii ve terbiyevi yönlerini kendine has teknik ve metodlarla işleyerek örnek insan, iyi müslüman, gönül adamı tipini gerçekleştirmek isteyen faaliyetin adı tasavvuftur,” demektedir.¹³⁰

¹²⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 172.

¹²⁸ Rustam Şodiyev, “Sufizm v Duhovnoy Jizni Narodov Sredney Azii (IX-XIII vv.)”, *A. Navoi Semerkand Devlet Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, Semerkand, 1993, s. 26-27.

¹²⁹ Mustafa Kara, “Osmanlılar’da Tasavvuf ve Tarikatlar,” *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih/Medeniyet/Kültür*, C. 1, 3. Baskı, Ağaç Yay., İstanbul, 1995, s. 171.

¹³⁰ Kara, A.g.m., 1995, s. 171.

Tasavvuf terimi üzerinde şimdiye kadar ortak tanım yapılamamıştır. Rustam Şodiyev bu konuda şöyle demektedir: “Sufizm teriminin onlarca sayfalık açıklanması yapılmasına ve onun içeriğini ortaya çıkarmak için birçok girişimde bulunulmasına rağmen, tasavvuf tarihçileri tasavvuf tanımı üzerinde anlaşılamamışlardır... Sufizmin çok iyi yazılmış tarihine sahibiz ama modern Şarkiyat ve İslam araştırmalarının ihtiyaçlarını karşılayacak ve Müslüman Doğu’nun kültür ve ideolojisinin özgün bir fenomeni olarak bir tanımına sahip değiliz.”¹³¹ Konunun uzmanları tasavvuf tanımı konusunda uzlaşa sağlamadıklarına göre, burada biraz tarih yolculuğuna çıkarak, bazı süfilerin “Tasavvuf nedir?” sorusuna verdikleri cevaplara göz atmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Maruf Kerhi: Tasavvuf kelimesini kullanarak onun ilk tarifini yazan Maruf Kerhi (öl. 815) şöyle demiştir: “Tasavvuf hakikatleri elde etmek ve insanların elinde bulunanlardan ümid kesmektir.”¹³²

Ebu Hafs: Edebtten ibarettir.¹³³ Mustafa Kara bu tanımlardan yola çıkarak konunun dini görünümünün açığa çıktığını, işin ahlaki boyutunun belirginleştiğini vurgulamaktadır.

“Nasrabazi: Kur’an’a, hadislere sarılmak, şahsi heveslere uymamak, şeyhlere saygıda kusur etmemek, halkın özürlerini kabul etmek, devamlı zikretmek, ibadetler konusunda birtakım tevillere kaçmamaktır.

Şibli: İki yönlü sevgi ve arkadaşlıktır. Kaygıdan uzak Allah’la yanyana olmaktır. Ruha kulak asmaktır.

Ebu Said: Fuzuli işleri terketmektir.

İbn Hafif: Kadere rıza göstermek, herşeyin Hakk’tan olduğunu kabul, gerçekleri aramak için yola revan olmak. Hakiki ilimlere sarılmak.

Muhyiddin Arabi: İşin felsefi yönünü sistematik hale sokan büyük mutasavvıftır. Arabi diyor ki, “Tasavvuf, Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmaktır.” Arabi burada tasavvufun

¹³¹ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 27.

¹³² Kara, A.g.m., 1995, s. 171.

¹³³ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay., Ts, s. 7-8.

“Allah’ın sıfatları ile vasıflanmak olduğuna dokunarak, tasavvuf hakkında yapılan bütün tanımları en veciz bir şekilde özetlemiştir.”¹³⁴

Ebül Ala ise bu tanımları son derece sübjektif bulmuştur. Ona göre, bu tanımların her biri manevi hayatın bir yönünü anlatmaktadır ki, kendisi dışındaki sufiler bu yönü onunla ortak bir şekilde hissetmiş olduğu gibi, hissetmemiş de olabilmektedir.”¹³⁵

Bununla birlikte, söz konusu tanımlar herkesi tatmin etmiyor, meseleyi çözüme kavuşturmuyor. Afifi bu soruya şöyle cevap vermiş:

“Şunun veya bunun tasavvuf telakkisini değil, mutlak manada bütün İslam tasavvufunu incelediğimize göre, bu tarifler teker teker değil, ama beraber bulunduklarında bir kıymet taşırlar. Çünkü İslam tasavvufunun ne olduğu, hangi ayırt edici özelliklere sahip bulunduğu, ancak bütün bunların arasından ortaya çıkıp açıklık kazanır. Dolayısı ile bunlar İslam dairesi içerisindeki mistiklerin, kendi manevi hayatlarına baktıkları değişik açılar ya da tasavvuf binasını oluşturan tuğlalar mesabesindedir.”¹³⁶ Afifi’nin dediğine katılmamak mümkün değildir.

Tasavvufun İslam’daki yeri konusunda Süleyman Uludağ’ın şu tespitleri önem arz etmektedir: “Tasavvuf İslam dininin özü ve ruhu demektir. Zahiri ilimler İslam’ın bedeni, batini ilim demek olan tasavvuf ise ruhudur. Bedensiz ruh, ruhsuz beden düşünülmez. Esasen mistiklik ve sırrilik belli ölçüde her dinde mevcuttur. Bu özelliği taşımayan din zaten din değildir... Ayet ve hadislerin içinde mündemiç bulunan bu manadaki mistisizmin İslam’ın ruhuna aykırı olamayacağı, tersine İslam’ın ruhunu teşkil edeceği pek tabiidir. Onun için büyük ve meşhur mutasavvıflar tarafından anlaşılan ve anlatılan tasavvufta İslam’ın umumi esaslarına muhalif hiç bir şey yoktur. Mutasavvıfların sözleri İslami öze ait izah ve tefsirlerden başka bir şey değildir. Feriduttin Attar’ın da dediği gibi ‘Sufilerin sözleri Kur’an ve sünnetin şerhinden ibarettir.’”¹³⁷

¹³⁴ Sunar, A.g.e., 1978, s. 7.

¹³⁵ Ebu’l-Ala Afifi, *Tasavvuf: İslam’da Manevi Devrim*, Çev. H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün, İstanbul, 1996, s. 42.

¹³⁶ Afifi, A.g.e., 1996, s. 47.

¹³⁷ Süleyman Uludağ, “Tasavvuf ve Eser Hakkında,” *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1977. s. 11.

Özetle, tasavvufun yüzlerce tanımı söz konusudur ve herkes bu tanımlardan kendi bakış açısına göre istifade etmektedir. Yerine, zamanına, durumuna göre değişen bu tanımların tamamı bir yönünden tasavvufu anlatmaya çalışıyor.

3.3. Sufi Düşüncenin Tarih Sahnesine Çıkışı

Sufilik düşünce tarihine başlamadan önce, sufi teriminin taşıdığı anlam üzerinde kısaca bahsetmekte fayda vardır. Altıntaş, sufi teriminin “suf” başka bir deyişle yün kelimesinden gelmiş olabileceğini, çünkü sufilerin yün elbise giydiklerini bildirir.¹³⁸ Afifi de, yün elbise giymek peygamber ve siddıkların adeti; abidlerin şiarıdır, demektedir.¹³⁹ Yün elbise giymenin kolay olmadığı, bedene rahatsızlık verdiği, ıslanınca ve kirlenince koktuğu şimdilerde çok fazla bilinmiyor. Bununla birlikte belirtilmelidir ki, sufi kelimesi daha sonraki tarihlerde (Hicri II. yüzyılda) ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰

Mustafa Kara, sufiliğin başlangıcının Hz. Muhammed dönemine kadar uzandığına dikkat çekmiştir: “Daha sonraki yıllarda tasavvuf adını alan yaşama ve düşünme biçiminin özü, çekirdeği Hz. Peygamber devrinde mevcuttu. Fakat bunun sufilerin elinde geliştirilip, usul ve metoduyla, kurum ve kuruluşlarıyla bağımsız bir ilim ve hayat tarzı haline gelişi daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir.”¹⁴¹

Barthold ise sufizmin ilham kaynaklarından birinin Hz. Hızır olduğunu belirtir.¹⁴² Gerçekten de sufilik tarihinde Hz. Hızır büyük rol oynamıştır. Bu durum bize kadar ulaşan ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Sufiliğin tarih sahnesine çıkmasında züht anlayışının önemi tartışılmaz. Züht hareketi Emevi Devleti yıkılana kadar sürmüştür.¹⁴³ Abbasi devrinde bu alanda eski mistik kültürler ile temas sağlandı ve iki yüz yıl gibi bir zaman zarfında sentez ortaya çıktı. Bu sentezin içinde Kur’an’dan ayetler, sahabelerin yeniden yorumlanan hal tercümeleri de vardı. Hz. Peygamber devrine dayandırılarak meşruiyeti oluşturulan bu sentez yavaştan

¹³⁸ Altıntaş, A.g.e., 1986, s. 5.

¹³⁹ Afifi, A.g.e., 1996, s. 37.

¹⁴⁰ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, 8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 54.

¹⁴¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay., Ts., s. 8.

¹⁴² Barthold, A.g.e., 1918, s. 59-60.

¹⁴³ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 172-173.

bir akıma dönüştü. “Demek ki tarihsel perspektif içinde tasavvufun, bizzat teorik çerçevede İslam’ın içinden doğan bir mistik vakıa olmaktan ziyade, züht hareketinin, İslam’ın ilk yüzyılından itibaren, önce Emevi, sonra Abbasi İmparatorluğu’nun alabildiğince geniş toprakları üzerinde, yani İran ve eski Mezopotamya’daki özellikle Budizm, Maniheizm gibi dinlere dayalı Hind-İran mistik kültürleriyle, Hellenistik dönemin Gnostik ve Neoplatonik felsefi etkileriyle ve nihayet köklü bir Yahudi ve Hristiyan mistik geleneğinin kalıntılarını taşıyan Mısır ve Suriye mıntıkalarındaki mistik kültürlerle birleşerek yarattığı bir sentezin ürünü olduğu ileri sürülebilir.”¹⁴⁴

Sufizm üzerine uzman, Tacikistanlı bilim adamı Karamatullo Olimov, bilim dünyasında sufiliğin ortaya çıkışıyla ilgili beş ayrı görüşün olduğunu belirtmektedir. Birinci görüşe göre, sufilik Kur’an ve şeriattan çıkmıştır. İkinci görüşe göre, tasavvufun temelinde eski Hind öğretisi, Budizm yatmaktadır. Üçüncü gruba göre ise, sufiliğin temelinde Hristiyanlık, Neoplatonizm vardır. Dördüncü görüşe göre, bunun temelinde Zerdüştlük, Mani öğretisi mevcuttur. Beşinci grup ise bütün sayılanların tasavvufun temelini oluşturduğunu düşünmektedirler.¹⁴⁵ Bu sınıflandırmanın öncelikli olarak Batı’da şekillendirildiği belirtilmelidir.

Erol Güngör, sufiliğin ortaya çıkmasını dış mistik kültür etkilerinden ziyade, sufilerin Müslümanların imanını kurtarmak için içten yapılan girişim gibi yorumlamıştır. “Tasavvuf İslam cemaati içinde Peygamber döneminin iman tazeliğini yeniden yaşatmak, her yandan gelen şüphe, tereddüt, yanlışlık ve kargaşalıklara karşı dinin asli otoritesine dönüş sağlamak gayreti olarak görülebilir.”¹⁴⁶ Konuyla ilgili Barthold şu olayı naklediyor: XII. yüzyılda yaşayan bir Arap yöneticisi bir keresinde Filisten’deki kilise ayinine katılır ve onların Allah’a Müslümanlardan daha samimi yakardıklarına şahit olur. Hristiyanlar ile Müslümanların Allah’a yakarmasını kıyaslayarak üzülür. Daha sonra bu Arap sufi biriyle karşılaşır ve Müslümanlar arasında da Allah’a içten yalvaran kimselerin olduğuna ikna olur.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Ocak, A.g.e., 2013, s. 174.

¹⁴⁵ Karamatullo Olimov, “Horasanskiy Sufizm (Opıt İstoriko-Filosofskogo Analiza)”, *Tacikistan İlimler Akademisi (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, Duşanbe, 1993, s. 29.

¹⁴⁶ Güngör, A.g.e., 2004, s. 159-160.

¹⁴⁷ Barthold, A.g.e., 1918, s. 56.

Sufizm gelişirken, bazı konularda İslam esaslarına aykırı durumlar da sık sık yaşanmıştır. İl'şat Nasırov, bu durumu zühht (çilecilik) hareketine bağlıyor. Bu duruma toplum ve devlet yetkilileri sert tepki göstererek bazı kimseler cezalandırılmıştır. Bazı bilim adamları, devlet yetkililerinin makul buldukları için bu konuda çileciler yerine mutasavvıfları desteklediklerini düşünmektedir. Pek çok İslam aliminin Müslüman mistisizmini “ayık” bir yola sokmak için o devirde çaba sarfettikleri, onun çerçevesini belirleyerek bunu bir doktrin haline getirmeye çalıştıkları sufizmin gelişmesindeki en önemli neden olabilir.¹⁴⁸

Gerçek anlamda ilk mutasavvıflar diyebileceğimiz, bu akımının ilk temsilcileri IX. asırda ortaya çıkmıştır. Ma'ruf-i Kerhi (ö. 815), Zünnün-i Mısri (ö. 860), Seriyy-i Sakati (ö. 865), Bayezid-i Bistami (ö. 874), Cüneyd-i Bağdadi (ö. 910), Hallac-ı Mansur (ö. 922) ve diğerler ilk mutasavvıflardır.¹⁴⁹ Altıntaş ise, sufi namıyla ilk adlandırılan kişinin¹⁵⁰ Ebu Haşim al-Kufi (ö. 767) olduğunu belirtir.¹⁵¹ IX. asır İslam'ın ana mezheplerinin belirginleştiği yüzyıl olarak da önem arz etmektedir.

Hicri III-V. asırlarda yaşayan sufilere “ilk Sufiler” denilmektedir. “Her bakımdan tasavvufi hayatı en güzel şekilde temsil eden bu saygı değer büyük insanlar tasavvuf tarihinin klasikleridir. Tasavvuf hamurunu yoğuran, onu yeni bir şekle sokan, esaslarını ortaya koyan, onu ayrı bir kol haline getiren ve bu konuda ilk çalışmalar neşreden bunlar olmuştur.”¹⁵² Sufiliğin ayrı bir İslami bilim dalı, milyonlarca insanın tebliğ ettiği değer olmasında bu ilk mutasavvıfların emeği tartışılmazdır.

Afifi, Ebu Nasr es-Serrac'ın sufilerin özelliği hakkında şöyle dediğini aktarır: “Sufiler, ilmin bir branşını bırakıp başka bir branşı ile özel olarak ilgilenmiş ya da hal veya makamlardan birine bürünüp başka birini bırakmış değillerdir. Bu zevat, bütün

¹⁴⁸ İl'şat Nasırov, *Osnovaniya İslamskogo Mistitsizma (Genezis i Evolyutsiya)*, C. 1, Yazıki Slavyanskikh Kul'tur Yay., Moskova, 2009, s. 197-198.

¹⁴⁹ Ocak, A.g.e., 2013, s. 174-175.

¹⁵⁰ Hicri III-V. asırlarda yaşayan ve literatürde ilk sufiler olarak bilinen kimselerin isimleri hakkında ayrıca bkz. (Süleyman Uludağ, “Tasavvuf ve Eser Hakkında,” *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1977. s. 20-22).

¹⁵¹ Altıntaş, A.g.e., 1986, s. 4.

¹⁵² Uludağ, A.g.m., 1977, s. 20-21.

ilimlerin kaynağı olup övgüye layık hallerle güzel huylara daha başlangıçtan beri sahiptirler.”¹⁵³ Bu güzel huylar olmazsa zaten sufilik gelişim kaydedemezdi.

Sufilik tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden biri Muhasibi Basri (781-857)'dir¹⁵⁴. Erol Güngör'e göre, Muhasibi ilk defa sufi anlayışını bir doktrin halinde geliştirmeye çalışmıştır. O, “...zühdü, korku ile birlikte fakat ondan daha çok sevgi ile birleştirmiş bir sufidir.”¹⁵⁵ Abu Abdillâh Haris b. Esed el-Anazi Basralı meşhur sufi ve mutasavvıftır. O, “sufidir, çünkü bu mistik ve deruni hayat tarzını bizzat kendi şahsında pratize eden bir simadır. Mutasavvıftır, çünkü bizzat yaşadığı bu zahidane ve sufiyane hayat tarzıyla ilgili ‘kal’e, akılcı gerekçelerden oluşan felsefi bir zemin hazırlamıştır.”¹⁵⁶ Onun bıraktığı çalışmalarına bakarak Muhasibi'nin hadis, kelam, fıkıh ve tasavvufta saygın biri olduğu söylenebilir. Öncelikle o sistemci bir sufiydi.¹⁵⁷ Cavit Sunar'a göre, Haris Muhasibi dini psikolojik hallerin araştırılması işini derinlemesine incelemiş ve onun eserleri bu konuda bugün bile değerlidir.¹⁵⁸

Tasavvuf IX. yüzyılda sufilerin yaptığı sohbetler ve ele aldıkları eserlerde kendini göstermiştir.¹⁵⁹ Örneğin, Abdullah b. Mübarek'in *Kitabü'z Zuhd* eseri bu dönemde kaleme alınmıştır.¹⁶⁰ Filiz'in belirttiği gibi, Muhasibi'nin de *er-Riaye li-Hukukillah* adlı eseri sistematik sufi düşüncenin yazılı ilk belgesidir.¹⁶¹ Altıntaş da, onun söz konusu eserinin tasavvuf düşüncesindeki değerine dikkat çekmiştir.¹⁶²

¹⁵³ Afifi, A.g.e., 1996, s. 36.

¹⁵⁴ Barthold, Muhasibi Basri'nin ölüm tarihini 828 yılı olarak veriyor. (*İslam*, Ogni Yay., Petrograd, 1918, s. 58).

¹⁵⁵ Güngör, A.g.e., 2004, s. 58.

¹⁵⁶ Salih Filiz, “Er-Riaye li-Hukukillah. Haris b. Esed el-Muhasibi”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 8.

¹⁵⁷ Filiz, A.g.m., 2010, s. 10.

¹⁵⁸ Sunar, A.g.e., 1978, s. 25.

¹⁵⁹ Tasavvuf eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. (Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Klasikleri*, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010).

¹⁶⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay., s. 20.

¹⁶¹ Filiz, A.g.m., 2010, s. 11.

¹⁶² Altıntaş, A.g.e., 1986, s. 67.

IX. asırda Cüneydiye, Harraziye gibi ilk tasavvuf mektepleri ortaya çıkmıştır.¹⁶³ Az uyuma, az yeme, az konuşma, inzivaya çekilme, sürekli abdestli gezme, kalbi masiva ile meşgul etmeme, sürekli zikir ve kalbi şeyhe adama bunların ana prensipleriydi.¹⁶⁴

Tasavvufun anlaşılabilir olmasında Ebu Nasır Serrac, Kelabazi, Kuşeyri, Hucviri, Sülemi, Herevi gibi alimlerin emeği büyüktür. Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali tasavvufun İslam dünyasında yaygın hale gelmesinde önemli rol oynamıştır. O, sufilik ile ilgili soru işaretlerinin ortadan kalkması ve tekke hayatının önündeki bazı engellerin giderilmesini sağlamıştır.¹⁶⁵ Güngör, Gazzali’nin bu konudaki emeğini, Sünni Müslümanlık ile sufi hareketi arasındaki bağlantının korunması, sufiliğin İslam dışı bir istikamete kaymasını önleme şeklinde açıklıyor. Gazzali, Sünni Müslümanlık ile sufi hareketinin bir olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶⁶ Hayrani Altıntaş da aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre, Gazzali tasavvufa meşruiyet kazandırmıştır.¹⁶⁷

Erol Güngör’ün tespitine göre, “...tasavvuf IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygın ve sistemli bir hareket halini almış, XIV. yüzyıl ortasına kadar hem eliti hem kitleleri yakından ilgilendiren bir düşünce ve hayat nizamı halinde devam etmiştir. XV. yüzyıldan itibaren ise kurulu düzenin bir parçası olmuştur.”¹⁶⁸ İl’şat Nasırov, dünyevi şeyleri inkâr eden züht hareketından sonra sufizmin IX-X. yüzyıldan başlamak üzere önce “sarhoşluk”, daha sonra “ayıklık” devirleri geçirerek oluşup kurumsallaştığını, nihayetinde de sufi felsefesinin ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁶⁹ Mustafa Kara’nın tespitine göre ise, XII. yüzyıl, tasavvufi konuların enine-boyuna tartışıldığı, hak mı batıl mı, sünni mi gayr-i sünni mi sorularına ısrarlı bir şekilde cevap arandığı bir yüzyıldır. XIII. yüzyılda ise tasavvufun *oluşma* safhası tamamlanmış, *kurumlaşma* dönemine girilmiş, bir sonraki merhale olan *yaygınlaşmaya* sıra gelmiştir.¹⁷⁰

¹⁶³ Kara, A.g.e., Ts., s. 20.

¹⁶⁴ Süleyman Uludağ, “Cüneydiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV. Yay., İstanbul, 1993, 125.

¹⁶⁵ Kara, A.g.e., Ts. s. 21.

¹⁶⁶ Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, 8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 66.

¹⁶⁷ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986, s. 91.

¹⁶⁸ Güngör, A.g.e., 2004, s. 157.

¹⁶⁹ Nasırov, A.g.e., 2009, s. 464.

¹⁷⁰ Mustafa Kara, “Osmanlılar’da Tasavvuf ve Tarikatlar,” *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih/Medeniyet/Kültür*, C. 1, 3. Baskı, Ağaç Yay., İstanbul, 1995, s. 177, 179.

Aslına bakılırsa, “tasavvuf öyle çeşitli devrelerden geçmiştir ki, her devrenin kendine özgü ve ayırıcı vasıfları vardır. Tasavvuf coğrafi açıdan farklılık arzettiği kadar, kültürel, akli ve sosyal açıdan farklılık arzeden çeşitli millet ve çevrelere yayılmıştır.”¹⁷¹

Cahen, meselenin bir başka cihetine de dikkat çekmektedir. Onun belirttiğine göre, Abbasilerin ve Sünni İslam'ın yönetici sınıfı sufilerden hoşlanmadılar. Çünkü bunlar dünyevi nimetleri küçümsüyor, sarayların ahlaki bozukluğunu acımasızca eleştiriyor, en önemlisi de dinsel hayatın, resmi ibadet şekillerinden bağımsız, farklı olabileceğini, kendilerini örnek göstererek ileri sürüyorlardı. Öte yandan, halk bazen bazı sufilerin – gerçek ya da sahte – dilencilğine kızılırsa da, genel olarak bunlara saygıda kusur etmiyordu. Çünkü onlar sade vatandaşın sıkıntısını anlıyor ve toplumun genel sorunlarını yoksullardan çok daha iyi şekilde dile getiriyorlardı.¹⁷²

Mutasavvıflar lüks ve şatafatın yanında, din meselelerini sadece akılcılıkla açıklamaya çalışanlara da karşı idiler. “Sufiler zahitçe davranışları ile birinci gruba, mistik yorumlarıyla da ikinci gruba muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Bir başka ifade ile tasavvuf bu tavır ve tutumlara reaksiyon göstererek yol almıştır.”¹⁷³ Mutasavvıflar birbirlerinden çok farklı olduğundan, zamanla çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴

Kısacası, sufiliğin tarih sahnesine çıkışı IX. yüzyılda meydana gelmiştir. Onun meydana gelmesinde çeşitli iç ve dış nedenler önemli rol oynamıştır. Sufilik İslam dünyasının geniş coğrafyasında yayıldığından, yerine göre farklılık arz etmiştir. Konu üzerine yapılan çalışmalar, İslam bilimleri arasındaki çizgilerin belirginleşmesi sufiliğin müstakil bir kol olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır. Öte yandan, sufilerin toplumun sosyo-ekonomik, psikolojik ve sınıfsal durumuna bakış açıları da belirginleşmeye başlamıştır.

¹⁷¹ Afifi, A.g.e., 1996, s. 73.

¹⁷² Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. T. Andaç, N. Uğurlu, 1. Baskı, Örgün Yay., İstanbul, 2008, s. 327-328.

¹⁷³ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay., Ts., s. 8.

¹⁷⁴ Ebu'l-Ala Afifi, *Tasavvuf: İslam'da Manevi Devrim*, Çev. H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün, İstanbul, 1996, s. 74.

3.4. Orta Asya'da Sufiliğin Yayılması

Orta Asya'da VIII-X. yüzyıl aralığındaki sufizmin tarihi konusunda pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bölgede XI. yüzyıla kadar yerel ve küçük çapta sufi merkezlerinin faaliyetleri söz konusudur.¹⁷⁵ Dolayısıyla Orta Asya'da sufizmin yayılmasını sufiler ve onların çalışmaları üzerinden açıklamaya çalışmak, daha mantıklıdır.

Necdet Tosun, erken dönem Orta Asya sufileri konusunda Merv şehrinde dünyaya gelen Abdullah b. Mübarek (736-797)'in hadis alimi, ayrıca zahid ve sufi olduğunu, Merv şehrinde iki tekke (ribat) açıp buralarda halkı imana davet ettiğini bildirir.¹⁷⁶ “Zühdle ilgili hadis malzemesini *Kitabü'z-Zühd ve'r-reka'ik* adlı eserde toplayan İbnü'l-Mübarek'e göre zühd, dünya ile alakayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır.”¹⁷⁷

Vladimir Barthold, o devirde yaşayan Türkistanlı sufiler arasında Fudayl b. İyaz (725-803) ismini zikretmekte ve onun eskiden Merv çevresinde eşkıyalık ettiğinden bahsetmektedir.¹⁷⁸ İyaz'ın tasavvuf anlayışında ilahi inayet ve ihsan kavramları ön plandadır. O, Allah korkusundan daha çok bahsetmekle birlikte Allah sevgisinden de söz etmiştir. Ona göre, hakimler alimlerden üstündür ve peygamberlerin varisleridir.¹⁷⁹ Bu devirde bölgede bulunan sufilerin hareketli yaşam tarzı benimsedikleri, çeşitli yerlere geçerek halkı İslam'a davet ettikleri bilinmektedir.¹⁸⁰

Bir başka büyük mutasavvıf Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasen et-Tirmizi (ö. 932)¹⁸¹ muhtemelen IX. yüzyılın başlarında doğdu. Gençken Ahmed b. Hadraveyh, Yahya b. Muaz er-Razi ve Ebu Türeb en-Nahşebi gibi büyük sufilerin sohbetine katılma

¹⁷⁵ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 83.

¹⁷⁶ Necdet Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf,” *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 493-494.

¹⁷⁷ Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübarek”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 17, TDV. Yay., İstanbul, 1988, s. 123.

¹⁷⁸ Vladimir Barthold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1927, s. 58.

¹⁷⁹ Osman Türer, “Fudayl b. İyâz”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV. Yay., İstanbul, 1996, s. 208-209.

¹⁸⁰ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 88.

¹⁸¹ Barthold, Tirmizi'nin ölüm tarihini 869 olarak vermiştir. (*İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1927, s. 57). Tirmizi ve onun eserleri hakkında ayrıca bkz. (Salih Çift, “Hatmu'l-Evliyâ. Muhammed el-Hakîm et-Tirmizî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 23-53).

imkanı buldu.¹⁸² Ahmet Hızır olarak da bilinen Tirmizi şimdilerde olmayan Hakimi tarikatının kurucusudur. Muhammed b. Ali et-Tirmizi Hz. Hızır'ı kendisinin hocası olarak bilir, kendi yazdıkları eserlerini Amu Derya'ya atarak onların Hz. Hızır'a ulaşmasını istemiş.¹⁸³ “Hakim et-Tirmizi kendine mahsus bir üslupla nakille akli bağdaştırmaya, nakli ilimleri akli bir temele dayandırmaya çalışmıştır. Özellikle Helenistik felsefeden ve Gnostisizm'den gelen hikmet anlayışını tasavvufa aktararak bu hareketin yeni bir döneme girmesine katkıda bulunmuş ve bu sebeple ‘Hakim’ diye anılmıştır.”¹⁸⁴ Tirmizi, ikinci tabaka sufilerdendir ve kaynaklarda onun şeyhleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Onun kendinden sonraki sufiler üzerinde uzun soluklu etkisi söz konusudur. Tirmizi'nin takipçileri Hakimiye olarak bilinmektedir.¹⁸⁵

Ebu Bekr Muhammed b. Ömer b. Fazl el-Verrak el-Hakim et-Tirmizi (ö. 893) de Tirmizli ilk sufi müelliflerdendir. Daha çok Belh'te ikamet etmiş olan Verrak Tirmiz'de vefat etmiştir. Devrin önemli sufilerinden Ahmed b. Hadraveyh ve özellikle Hakim et-Tirmizi'nin sohbetlerinden yararlandı. Ebu Ali el-Cuzcani ve Ebu Said el-Harraz gibi sufiler ile görüştüğü biliniyor. *es-Sevadü'l-a'zam*'ın müellifi Hakim es-Semerkandi¹⁸⁶ onun yetiştirdiği talebelerdendir. Verrak'ın fikirlerinin şekillenmesinde Hakim et-Tirmizi'nin önemli etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Verrak, tasavvufi terbiyenin temel metodlarından olan seyahati müridlerine yasaklamıştır. Verrak'a göre mürid için üç tehlike söz konusudur. Bunlardan birincisi yolculuk, ikincisi evlilik, üçüncüsü hadis kaleme almaktır. Muhtemelen bu anlayışı yüzünden Verrak halvete önem vermiş, çevresindekilere de halveti önermiştir. Verrak'ın *Risale fi'l-hikme ve't-taşavvuf* adlı eseri mevcuttur. Eski kaynaklarda zikredilmeyen *Kitabü'l-'Alim ve'l-müte'allim* de ona nisbet edilmektedir.¹⁸⁷

¹⁸² Abdülfettah Abdullah Bereke, “Hakim et-Tirmizi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997, s. 197.

¹⁸³ Barthold, A.g.e., 1918, s. 60; Barthold, A.g.e., 1927, s. 57.

¹⁸⁴ Bereke, A.g.m., 1997, s. 197.

¹⁸⁵ Mehmet Uyar, “Hakim et-Tirmizi'nin ‘Risaletü Keyfiyyeti’s-Süluk ila Rabbi’l-Alemin’ Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 45, Aralık, 2018, s. 212-213.

¹⁸⁶ Ebu Kasım b. İshak b. Muhammed Hakim Semerkandi hakkında ayrıca bkz. (Mustafa Can, “Hakim es-Semerkandi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997, s. 193-194).

¹⁸⁷ Çift, A.g.m., 2013, s. 58-59.

Sufizm tarihçisi Cullabi (XI. yüzyıl) 12 sufi tarikatının isimlerini yazarken, bunlardan Orta Asya kökenli olan Seyyari tarikatına dikkat çekmiştir. Ebu'l-Abbas Kasım b. Mehdi es-Seyyari el-Mervezi, Reşat Öngören'e göre 875 veya 876 yılında Merv şehrinde doğmuştur.¹⁸⁸ Ebu Abbas Seyyari (ö. 953-956)'nin Merv yakınlarındaki Nesa şehrinde iki cemaati vardı. Cullabi, Seyyari öğretilerinin ilk şeklini korumayı başardığına dikkat çekmiştir.¹⁸⁹ Seyyari'nin hocası aslen Ferganeli olan Ebu Bekir Vasiti'dir. Seyyari cem ve tefrika anlayışına dayalı kendi tasavvuf cereyanını ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁰ Seyyari'nin ölümünden sonra türbesinin ziyaret edilen mekana dönüştüğünden yola çıkarak onun hayattayken önemli bir sufi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹¹

Orta Asya sufizmi Horasan'dan özellikle de Nişabur'daki mutasavvıflardan etkilenmiştir. Horasan sufileri X. yüzyıldan itibaren sufizmin içini dolduracak eserler yazmaya başlamışlardır. Abdurrahman Sullami, Abdülkerim Kuşeyri, Ebuseyit Ebulhayır, Abbadi, daha sonraları Attar, Abdurrahman Cami gibi sufiler kendi eserlerini bıraktılar.¹⁹² Orta Asya sufizmi bunların eserlerinden beslendi. İranlı bilim adamı Sanan Mehdi'nin belirttiği gibi, “Bu öğretinin (Horasan sufizmi) mistik yapısı, geçmişi Aristoteles ve Gnostisizm'e dayanan yeni bir düşünce türünün geniş ve sağlam bir biçimidir; Kur'an'da verilen içsel ve gizli mesajların açığa çıkarılmasını bu mantıksal form mümkün kılmıştır.”¹⁹³

Horasan'dan etkilenen Orta Asya sufizmin aynı yüzyılda kendisi de eserler vermeye başlamıştır. Buharalı İbrahim Kelabazi X. yüzyılda *et-Ta'arruf* adlı sufizm üzerine kendi eserini yazıp bırakmıştır. Ebu Bekr Tacülsam Muhammed b. Ebu İshak İbrahim b. Ya'kub el-Buhari el-Kelabazi (ö. 990) mutasavvıf, fıkıh ve hadis alimidir. Gulabadi nisbesiyle de bilinen Kelabazi'nin ailesi, tahsili ve gittiği yerler hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, tasavvuf

¹⁸⁸ Reşat Öngören, “Seyyari”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, TDV. Yay., İstanbul, 2009, s. 39.

¹⁸⁹ Barthold, A.g.e., 1927, s. 58.

¹⁹⁰ Seyyari tarikatı hakkında ayrıca bkz. (Öngören, A.g.m., 2009, s. 39-40).

¹⁹¹ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 85.

¹⁹² Olimov, A.g.t., 1993, s. 68-69.

¹⁹³ Sanan Mehdi, “Put' Yasavi i Ego Rol' v Razvitii İslama v Tsentral'noy Azii”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 23, Çelyabinsk, 2007, s. 152.

konusunda en başlarda kaleme alınmış eserlerden biridir. Müellif eserinde sufilik ve sufiler hakkında özet bilgiler vermiş, sufilerin inanç konularındaki kanaatlerini, bazı tasavvufi haller ve makamları anlatmıştır. Değerli bilgiler aktararak Sünni tasavvufunun mevcudiyetini ortaya koyduğu için, “Ta’arruf olmasaydı tasavvuf bilinmezdi” denilmiştir. *et-Ta’arruf* eseri tasavvuf tarihinde otorite kabul edilmiş, üzerine şerhler yazılmıştır.¹⁹⁴ Arapça olarak yazılan *et-Tarruf* eserini Kelabazi’nin Mustamalli adlı öğrencisi Farsça-Darice olarak 4 cilt hacminde yorumlayarak bölge halkına eserin anlaşılır olmasını sağlamıştır.¹⁹⁵

O devirde sufizm üzerine kaleme alınan *et-Ta’arruf*, *Risale*, *Sufiname*, *Keyf-el-Mahcub* gibi eserler, sufizmi yalancı sufilerden ve onların öğretilerinden korumak için yazılmıştır.¹⁹⁶

Ünlü tarihçi Fuat Köprülü, Horasan’dan Türkistan içlerine sufizmin yayılmasını şöyle açıklamıştır: “Horasan’a herhangi bir münasebetle gidip gelen Türkler arasından da mutasavvıflar yetişiyordu: Meşhur sufi Ebu Sa’id Ebu’l-Hayr’ın pek ziyade hürmet ettiği Muhammed Ma’suk Tusi ile Emir ‘Ali ‘Abu halis Türk idiler. İşte bu gibi muhtelif amiller tesiriyle, Türkler arasında tasavvuf cereyanı yavaş yavaş kuvvetleniyor, Buhara, Semerkand gibi büyük İslam merkezlerinden içerilere yayılıyor, din aşkı ile mücehhez birçok dervişler tarafından göçebe Türkler arasına yeni akideler götürülüyordu.”¹⁹⁷

Orta Asya’nın ilk Müslüman devleti olan Karahanlılar Hanedanlığı’nda da tasavvuf önemli bir konumdaydı. “Samani Ebu Nasr vasıtasıyla Müslüman olması nedeni ile Türk Hakanlığı hakan ailesi manevi olarak Mutasavvıf Samani ailesine bağlılığını sonuna kadar devam ettirmiştir. Bu durum, ülkenin tamamında tasavvufun alabildiğine gelişmesine zemin hazırlamıştır.”¹⁹⁸

¹⁹⁴ Süleyman Uludağ, “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV. Yay., İstanbul, 2002, s. 192.

¹⁹⁵ Olimov, A.g.t., 1993, s. 53-54.

¹⁹⁶ Olimov, A.g.t., 1993, s. 54.

¹⁹⁷ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 18.

¹⁹⁸ Ömer Soner Huncan, “X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya’da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)”, 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012, s. 1621.

Bölge sufizminin ikinci dönemi olarak sayılabilecek XI-XII. yüzyılda sufilik şehrin fakir kesimi ve zanaatkarları arasında **Yusuf Hemedani**'nin (ö. 1140) öğretileri sayesinde yayılmıştır.¹⁹⁹ Yusuf Hemedani Orta Asya'nın İslamlaşmasında önemli rol oynamıştır. Yusuf Hemedani hayattayken kendi mürit veya halifelerini yetiştirmiştir. “Hz. Peygamberden sonra fetih hareketlerini idare eden dört halife gibi Yusuf-i Hemedani'nin (ö. 1140) dört halifesi de bölge insanların gönüllerini fethetmiş, onlara Müslüman olmanın yollarını göstermişlerdir. Türkistanlı bu dervişler şunlardır: 1. Abdullah Berki 2. Hasan Andaki 3. Abdülhalik Gocdüvani 4. Ahmed Yesevi.”²⁰⁰ Sanan Mehdi Hemedani'nin dört halifesini sayarken Kara'dan farklı olarak Hasan Andaki yerine Ebu Muhammed Buhari'yi zikrediyor.²⁰¹ Hemedani'nin müridlerinden 700 tanesinin veli makamına ulaştığı rivayet edilir. Bölgedeki Türklerin İslam'ı kabulü konusunda Hemedani'nin emeği büyüktür. Süleyman Bakırgani, Seyit Ata, Necmeddin Kübra, Şeyh Antaur gibi sufiler Hemedani'nin Türkler arasında dini yayan talebeleridir.²⁰²

Bölgede sufiliğin yaygınlaşmasına emeği bulunan bir başka alim, Ebu Said Fazlullah b. Ebi'l-Hayr Ahmed b. Muhammed **el-Meyheni** (ö. 1049)'dir. O, tekke adabını tesbit eden ve sema gösterilerinde okuduğu aşk rubaileri ile bilinen Horasanlı alimdir. Meyheni, 7 Aralık 967 tarihinde Serahs ile Ebiverd arasında bulunan Horasan'ın Havran bölgesinde Meyhene (Mehne) kasabasında dünyaya geldi. Kazvini, onun tasavvufta kendine ait bir yol açtığını, tekke kurduğunu, günde iki defa sofrayı açtığını, tasavvufi adabın tamamının Ebu Said'e nisbet edildiğini belirtir. Ayrıca tasavvufi fikir ve hisleri çoğu Farsça olan şiirleri ile, özellikle rubaileri ile ilk defa o dile getirmiştir. Ebu Said'in tekke adabı ve şiir anlayışı daha sonra gelen sufilerin önemli bir kısmı üzerinde büyük etki etmiştir. O, tasavvuf tarihindeki yedi sultandan biri olarak nam yapmıştır. Bazı rivayetlere göre, “Mescid ve medreseler yerle bir olmadıkça, küfürle iman arasındaki fark kalkmadıkça, dervişlerin görevleri tamamlanmış olmayacaktır.” demiştir. Ebu Said

¹⁹⁹ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 88.

²⁰⁰ Mustafa Kara, “Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2001. C. 10, S. 1, s. 10-11.

²⁰¹ Nadirhan Hasan, “Orta Asya'da İslamın Gelişmesi ve Hoca Ahmed-i Yesevi'nin Bu Gelişmedeki Tarihi Hizmeti”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, Isparta, 31 Mayıs-1 Haziran 2007. S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., s. 153.

²⁰² Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 90.

gençler ile sema yapmak, Kur'an ve hadis yerine şiir veya ilahi okumakla da suçlanmıştır.²⁰³

Orta Asya sufizminin üçüncü dönemi XIII. yüzyılda başlamıştır ve bu dönemin özelliği olarak bölgede Yesevi, Kübravi, Nakşibendi gibi tarikatlar ortaya çıkmaya ve şehir dışına çıkarak yarı göçebe ve göçebe halk arasında da yaygınlaşmıştır.²⁰⁴ Bu yayılma halk tabanı ile sınırlı kalmamıştır. İlerleyen dönemde yönetici kesim de buna rağbet göstermiştir. “Sufiliğin yayılması, tekkelerin siyasi kuvvetler tarafından adeta resmen tanınması, birçok büyük devlet adamı ve hatta sultanların şeyhlere riayetleri, onlara yüksek bir maneviyat nüfuz bahşetmiştir. Şarap içmeyecek kadar dini hükümlere bağlı olan Karahanlılar, İslamiyeti hararetle savunan ilk Selçuklular, alimlere ve şeyhlere karşı büyük bir hürmet göstermişlerdir.”²⁰⁵ Bu konuda örnek vermek gerekirse, “Batı Türk Hakanlığı hakanı Arslan Han Muhammed b. Süleyman (1102-1130), Samani Nemedpuş lakaplı mutasavvıf Şeyh Hasan b. Yusuf el-Buhari'ye manen bağlı olup, ona “baba” diye hitap ederdi.”²⁰⁶

Bu dönemin önemli simalarından biri olarak **Abdülhalik Gucdüvani** (ö. 1179 veya 1220) gösterilebilir. Gucdüvani, Türkistan sufiliğinin gelişmesinde önemli rolü bulunan Hacegan silsilesinin kurucusudur. Buhara şehrine yaklaşık 30 km. uzaklıkta bulunan Gucdüvân köyünde (Gicdüvan) dünyaya geldi.²⁰⁷ Gucdüvani'nin hocaları arasında onun manevi babası Hacı Hızır, ünlü fakih ve mutasavvıf Yusuf el-Hemedani vardır. Gucdüvani, Hemedani Buhara'dan (veya Semerkant) ayrılıncaya kadar onun yanında kaldı ve sonrasında memleketine döndü. Memleketinde inzivaya çekilerek riyazet ve mücadele alemine daldı. İnziva sürecinde gösterdiği bazı kerametlerden ötürü uzak

²⁰³ Tahsin Yazıcı, “Ebû Said-i Ebü'l-Hayr”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 220-221.

²⁰⁴ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 88-89.

²⁰⁵ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 18-19.

²⁰⁶ Ömer Soner Huncan, “X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)”, 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012. s. 1621.

²⁰⁷ Hamit Algar, “Guçdüvânî, Abdülhâlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV. Yay., İstanbul, 1996, s. 169; Necdet Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf,” *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 503.

yerlerde de meşhur oldu. Rivayete göre Gucdüvani de Yusuf el-Hemedani gibi dört halife tayin etmiştir: Bunlar Hacı Ahmed Sıddık, Hacı Evliya-yı Kebir (Kelan), Hacı Habbaz Buhari ve Hacı Arif-i Rivgeri. Hâcegan silsilesi bunlardan Hacı Arif-i Rivgeri vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Gucdüvani’nin “kelimat-ı kudsiye” olarak bilinen sekiz tarikat prensibini ortaya koyması da son derecede önemlidir.²⁰⁸ Hâcegan tarikatı Buhara bölgesinde yüksek sesle icra edilen zikri bidat sayan ulemaya muhalif olmamak için sessiz zikre yönelmiş ve bunu tarikatın esası yapmıştır.²⁰⁹ “Guçdüvani’nin asıl önemi, Hâcegan silsilesini kurmanın da ötesinde ruhaniyet aleminde Hacı Bahaeddin Nakşibend’e zikir-i hafiye telkin etmiş olmasıdır.”²¹⁰

Özetleyecek olursak, Orta Asya’da sufizmin gelişmesi ana hatlarıyla 3 döneme ayrılabilir. IX-X. yüzyılı kapsayan ilk dönemde bölgede sufiler görülmeye, onların hücre, hanakeleri ortaya çıkmaya, sufizm üzerine eserler neşredilmeye başlamıştır, XI-XII. yüzyılı kapsayan ikinci dönemde sufizm daha çok yerleşik ahali arasında yayılmıştır. Horasan sufizminin ve Hemedani okulunun bölgeye etkisi bu dönemde açıkça görülüyor. XIII. yüzyıldan itibaren sufizmin bölgede gelişme dönemi, tarikatların faaliyetlerini yürüttüğü dönem başlamıştır. Orta Asya’da sufizmin yayılmasında sırasıyla bölgedeki Merv, Tirmiz ve Buhara şehirlerinin önemli rol oynadığı söylenebilir.

3.5. Türk Sufilik Okulunun Şekillenmesi ve Özellikleri

Sufizm uzmanı H. Karamatov’a göre, sufizm IX-X. yüzyılda Orta Asya’da bağımsız dini-felsefi öğretiye dönüşmüş, XII. yüzyıl sonlarına doğru teorik ve kurumsal olarak olgunlaşmıştır.²¹¹ Bu durum bölgede kendine özgü özelliklere sahip sufilik okulunun oluştuğuna işaret etmektedir.

IX. yüzyılda Herat, Nişabur, Merv mutasavvıflarla nasıl dolmaya başlamışsa, X. yüzyılda Buhara, Semerkand ve Fergana’da da şeyhlere rastlamaya başlanmıştır. Mesela,

²⁰⁸ Algar, A.g.m., 1996, s. 170.

²⁰⁹ Necdet Tosun, “Orta Asya’da Tasavvuf,” *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 504.

²¹⁰ Algar, A.g.m., 1996, s. 170-171.

²¹¹ Şodiyev, A.g.t., 1993, s. 87.

Fergana’da Türkler kendi şeyhlerine “Bab”, başka bir deyişle “Baba” namını vermişlerdir.²¹² Süleyman Uludağ, sufilere “Baba” unvanının ilk defa X. yüzyılda kullanıldığını belirtiyor. “*Hücviri Keşfü’l-maḥcub*’da Ferganalı Bab Amr adlı bir sufiden bahsederken bu bölgede büyük şeyhlere ve dervişlere bab unvanının verildiğini söyler. Baba Kuhi (ö. 1050) ile Baba Tahir-i Uryan da (ö. 1055) bu unvanla meşhur olan sufilerdendir.”²¹³ “Baba” ve “Ata” unvanları üzerinde ilerki bölümlerde ayrıca durulacak, ama bu durum Türkistan’daki Türk sufi okulunun bir özelliği olarak burada vurgulanması gerekmektedir.

“Baba” ve “Ata” unvanları kullanan sufilerin en belirgin özelliği İslam’ı Türkçe olarak anlatmaya başlamalarıdır denilebilir. Bu konuda ilk akla gelen ve etkin olarak faaliyet yürüten tarikat Yeseviliğdir. Yesevilik’in kurucusu Ahmet Yesevi’den sonra Türkistan’da ortaya çıkan dört büyük tarikat ve kurucuları şunlardır: “1. Kübreviye (Necmuddin Kübra, Hive’de doğdu, Moğollarla savaşıırken 1212’de şehid olmuştur. Kabri Türkmenistan’dadır) 2. Çeştiye (Muinuddin Hasan 1236’da Ecmer’de vefat etmiştir.) 3. Nakşibendiye (Bahauddin Nakşibend, 1389’da Buhara’da vefat etmiştir) 4. Halvetiye (Ömer Halveti 1397’de Herat’ta vefat etmiştir.)”²¹⁴

Bunlardan Halvetilik ve Nakşibendilik Anadolu ve Rumeli topraklarında yayılmıştır. Çeştiye Güney Asya’da tutunmuştur. Elbette, Yesevilik kendinden sonra Avrasya coğrafyasında ortaya çıkan tarikatları doğrudan etkilemiştir.²¹⁵ Yesevilik sadece Türkistan’da kök salmakla kalmayıp, Sibirya’dan Balkanlara kadarki coğrafyayı etkilemiştir. Ahmet Yesevi ve Yesevilik bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

²¹² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 18.

²¹³ Süleyman Uludağ, “Baba”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, TDV. Yay., İstanbul, 1991, s. 365.

²¹⁴ Kara, A.g.m., 2001, s. 12.

²¹⁵ Ebubekir Oğuz Utku, “Hoca Ahmed Yesevi ve Türklerin Din Anlayışına Etkileri”, *S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Isparta, 2016, s. 50-57.

2. BÖLÜM

ORTA ASYA’DA YESEVİLİK

1. HOCA AHMED YESEVİ

1.1. Ahmed Yesevi’nin Doğduğu Dönemdeki Siyasi, Dini ve Sosyal Hayat

Ahmed Yesevi’nin dünyaya geldiği yüzyılda başkenti Bağdad olan Abbasi Halifeliği’nin siyasi otoritesi bütün İslam topraklarında geçerli olmaktan çıktıysa da, manevi nüfuzu büyük çapta geçerliliğini korumaktaydı. Müslüman yöneticiler o devirde Sasani İmparatorluğu topraklarını, Bizans’ın Suriye ve Mısır dahil zengin güney eyaletlerini, bütün Kuzey Afrika’yı, İspanya, İdil-Ural bölgesi, Çin’e kadar bütün Doğu Asya ile Hindistan kıtasının önemli bölgelerini yönetiyorlardı.²¹⁶ İslam dünyası sadece askeri anlamda değil, bilim, kültür, medeniyet anlamında da yükselişi yaşamış, insanlık uygarlığına katkıda bulunmuştur.

XI. yüzyılın ortasından aynı yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu yöneticileri doğuda Amu Derya, batıda Küçük Asya, güneybatıda Irak, kuzeyde Gürcistan’a kadar olan toprakları emirleri altına almışlardı. Çağrı ve Tuğrul beylerin kurduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun (1040-1194) en güçlü olduğu dönem, Sultan Melikşah’ın yönetim yıllarına (1072-1092) denk gelmektedir.²¹⁷ 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşı’nda²¹⁸ Gaznelileri yendikten sonra Selçuklular doğu sınırlarını Türkistan içlerine kadar genişletmişlerdir. Örneğin, 1089 yılında yerel din ulemasının başvurusu üzerine

²¹⁶ Nesimi Yazıcı, “Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 380.

²¹⁷ Clifford Edmund Bosworth, Melikşah’ın yönetime 1073 (H. 465) yılında geçtiğini yazmaktadır. (*The New Islamic Dynasties: A Chronological And Genealogical Manual*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1996, s. 185.)

²¹⁸ Savaşın ayrıntıları ve sonuçları hakkında ayrıca bkz. (Ali Sevim, “Dandanakan Savaşı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV. Yay., İstanbul, 1993, s. 456-457).

Sultan Melik Şah Buhara ve Semerkand'ı Karahanlılardan almış, daha sonra Özgen'e kadar ilerlemiştir. Batı Karahanlılar Selçukluların egemenliğini tanımıştır.²¹⁹ Başka bir deyişle, o devir Karahanlıların düşüşü geçtiği, bir başka Türk Kağanlığı olan Selçukluların kudretli olduğu zamanlardı. Bilindiği üzere, Türkistan'da IX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana Karahanlı Devleti iktidarda idi. Tespit edilebildiği kadarıyla Karahanlı Devleti'nden günümüze kadar ulaşan 42 şehir, 11 kervan saray, 9 türbe, altışar cami ve hamam, 5 minare kalıntıları mevcuttur.²²⁰ Bu durum, zamanında söz konusu devletin oldukça geliştiğine işaret ediyor.

Ancak her yükselişin bir düşüşü olduğu gibi Karahanlı Devleti, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldıktan sonra Türk hanedanları arasında taht mücadelesi kızışmış, siyasi istikrarsızlık hakimdi. Dosay Kencetay'ın belirttiği üzere, Rafizi ve Batını unsurlar, devleti içerden kemirerek yıkımın arifesine getirmiştir.²²¹

Zikiriya Candarbek, Türkistan'da o devirde ruhani krizin yaşandığını, bu ruhani krizin siyasi krizi tetiklediğini, Türklerin kimliklerini kaybetmeleri neticesinde zorluklar yaşandığını belirtmiştir.²²²

1092 yılında Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklarla Atabeyliklere bölünmesi, Katvan Savaşı'nda Kidanlara yenilerek çöküşün başlaması (1141) ve Oğuz ayaklanması ile Selçukluların dağılması ve Harzemşahların tarih sahnesine çıkması (1154), Moğol kökenli Karahıtayların (Kidani) Uygur Kara Hoca Krallığı ile Karahanlıları zayıflatarak (1132) Fergana'da Karahanlıların Harzemşahlar tarafından ortadan kaldırılması (1212) söz konusudur.²²³ Bütün bu önemli siyasi gelişmeler Ahmed Yesevi'nin hayatta olduğu dönemde bölgede cereyan etmiş ve şu veya bu şekilde onu, faaliyetlerini etkilemiştir.

²¹⁹ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s. 169-170.

²²⁰ Mumamedel İmankulov ve Kadirali Konkobayev, *Arhitektura Turkestana Epohu Karahanidov (İstoriko-Teoretiçeskoye İssledovaniye)*, Soyuz İnşenerov i Arhitektorov Tyurkskogo Mira, Ankara, 2014, s. 55.

²²¹ Dosay Kencetay, "Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, Aralık, 1999, s. 110.

²²² Zikiriya Candarbek, Zikiriya, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeve Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018. s. 101-111.

²²³ Erol Cihangir, "Göçebe Düşüncesinin Şekillenişinde Hoca Ahmet Yesevi ve Tasavvuf Merkezi Haritaların Teşekkülü", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 147.

Meseleye olumlu gözle bakmak gerekirse, hem Karahanlılar hem Selçuklular hem de Harezmşahların Müslüman-Türk devletleri olması Yesevi'nin irşat faaliyetlerinin önünü açmış da olabilir.²²⁴

XI-XIII. yüzyıllarda Türkistan'da, özellikle yerleşiklerin hakim olduğu şehir ve kasabalarda gümüş buhranı olarak bilinen ekonomik buhran da yaşanmış, gümüş paraların yerine bakır paralar kullanılmıştır.²²⁵ Ekonomik zorluklar halkın manevi arayışlarını etkilemiştir.

Tarih boyunca Türk boylarının genelde doğudan batıya göç ettikleri görülüyor. Uygur Devleti'nin 840 yılında yıkılmasından sonra da Türk boyları doğudan batıya göç etmiş, Ötüken'den Tanrı Dağları bölgesi ve çevresine gelen Oğuz ve Kıpçak boyları başta olmak üzere Türk boylarının günümüz Türkistan coğrafyasındaki hakimiyeti söz konusudur.

Aral'ın kuzey doğusundan İsficab'a uzanan Karaçuk dağ silsilesinin eşlik ettiği Aşağı Seyhûn, Oğuzların, kısmen Kıpçaklar ve Kimakların kitleler halinde yaşadığı ve yurt edindikleri bir bölge idi. Horasan ve Mâverâünnehr taraflarına büyük göçler yaşanmışsa da Ahmed Yesevi'nin yaşadığı asırda halen bölgenin demografik yapısı Oğuzlar ağırlıklı şekillenmekteydi.²²⁶ Oğuzların kuzeyindeki bozkırlarda ise Kıpçak boyları hakimdi.

1004 yılında Karahanlılar Samani Devleti'ni ortadan kaldırarak bölgede Türklerin egemen olması, Türkçe'nin gelişmesinin önünü açmıştır. X. yüzyılda İran halklarında Arap dili ve kültürünün üstünlüğüne karşı "halkçılık" (shu'ubiyya) harekete güçlendiyse, XI. yüzyılda Ortadoğu'dan Karahanlı Devleti'ne kadar olan büyük coğrafyada Türk halklarının tarihi, dili, gelenek-görenekleri ve genel olarak kültürüne olan ilgi artmıştır.²²⁷

²²⁴ Yazıcı, A.g.m., 1993, s. 382.

²²⁵ V.V. Barthold, *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yay., Ankara, 2020, s. 120.

²²⁶ Ömer Soner Hunkan, "Hoca Ahmed Yesevi'nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maveraünnehr'de Siyasî Ortam [1093-1166]", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 61.

²²⁷ Tynchtykbek Tchortegin, "İslam's Mediieval Sages Still Influence Central Asia", *The Central Asian Post: International Weekly*, 20 Mart, S. 11, Bışkek, 1997, s. 8.

Eserleri günümüze kadar ulaşan Yusuf Balasaguni, Mahmud Kaşgari Barsgani, Ahmed Edib'in Türkçe eser kaleme almış olması, Hoca Ahmed Yesevi'nin Türkçe irşat etmesinde önemli rol oynamış olabilir.

Türkistan'da Türk kökenliler ağırlıklı olmakla birlikte diğer milletlerin temsilcileri de vardı. Meşhur bilim adamı Köprülü, Yeseviliğin eklektik düşünceye sahip olduğuna dikkati çekerken, tarikatın yayıldığı Argu, Harezm (Bakırgan, Uzboy) ve Fergana bölgelerinde, XI-XII. asırlarda, Türkler ile birlikte İranlıların da olduğunu vurgular.²²⁸ İranlılar denilince günümüz İran'da yaşayan Farslar anlaşılmamalıdır. Türkistan'da Sasani Devleti'nin mirasçıları olan yerli Farsça konuşan halk vardı. Ayrıca Türklerle karışması sayesinde Türkleşen Soğdlular²²⁹ da söz konusudur. Türkler ve Moğollar tarafından Sart²³⁰ olarak bilinen, genellikle ticaretle uğraşan İslam'ı temsil eden bu kesim bölgenin yerli halklarından.²³¹

Türkistan sadece etnik açıdan değil, dini açıdan da mozaik yapıya sahipti. Başkurt bilim adamı Ahmet Zeki Velidi Togan, Yeseviliğin kök saldıgı Türkistan bölgelerindeki Türklerin Muğ dini, Mani,²³² Senevi veya Düalist mezheplerini benimsediğini hatırlatır.²³³

²²⁸ Dosay Kencetay, "Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 778.

²²⁹ Soğdlular Türkistan'ın yerleşik yerli halkıdır. Tacikler Soğdluları kendi cetleri olarak biliyorlar. Orta çağda Soğdlular bölgede Türklerle karışarak bir kısmı Türkleşti. Soğdlular hakkında ayrıca bkz. (Vladimir Livşits, "İstoriya İzuçeniya Sogda", *Rahmat-name: Sbornik Statey k 70-Letyu R.R. Rahimova*, Editör: M.E. Rezvan, SPb.: Kunstkamera RAN, 2008, s. 184-202; Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, S. 24, 2012, s. 77-92).

²³⁰ Sart teriminin kökünü Yaksart'a kadar götürüyorlar. Türkistan'da ticaret ile uğraşan kimselere Sart deniliyordu. Türkistan'da halen kullanılan "Sart" tabiri ve Sartların tarihi için ayrıca bkz. (Aleksandr Horoşin, *Sbornik Statey Kasayuşihya Turkstanskago Kraya*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Taşkent, 1876, s. 97-142; Nikolay Ostroumov, *Skazki Sartov. V Russkom İzlojenii*, Tipografiya Okrujnogo Ştaba, Taşkent, 1906; Nikolay Ostroumov, *Sartı. Etnografiçeskie Materialı*, Üçüncü Baskı, Tipografiya Gazeti "Sredneazitskaya Jizn", Taşkent, 1908).

²³¹ Barthold, A.g.e., 2020, s. 117.

²³² Zeki Velidi Togan, Ahmet Yesevi'nin damadı ve aynı zamanda halifesi olan Koca Süleyman İbn Barman Ata'nın Hoca Ruşena (Ethem Ata)'nın neslinden, onun da İslam'a ait bir Manihey azizi olduğunu ileri sürerek, bunu Yeseviliğin Maniheizm'le bağdaştığını ispat eden bir delil olarak sunuyor. ("Yesevilige Dair Bazı Yeni Malumat", *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 525).

²³³ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 778.

Tarihçi Anvar Mokeev'in görüşüne göre, Karahıtay ve Naymanların iktidarı devirlerinde Tanrı Dağları bölgesinde İslâm devlet dini olmaktan çıkmış, bazen de Müslümanlara kötü muamele yapılmıştır. Özellikle Nayman Küçlük kendisi Hristiyan olduğundan bölge halkını da Hristiyan olmaya zorlamıştır.²³⁴ Tanrı Dağları bölgesinde Nestüri Hristiyanlığın önceki devirlerden itibaren yayıldığı taşlara kazınan yazıtlarda açıkça görülüyor.²³⁵

Bölgede dini çeşitlilik olmakla birlikte, İslam'ın yükselişi ve egemenliğini sağlaması sürüyordu. Ahmed Yesevi'nin çocukluğunu yaşadığı ve daha sonra irşat faaliyetlerini yürüttüğü Yesi'nin en az 1,5 yüzyıl önce İslam ile müşerref olduğunu söyleyebiliriz.²³⁶ Karahanlı devrinde Yesevi'nin doğduğu İsficab şehrinde büyük alimler, Şeyhül-İslamlar yetişmiştir.²³⁷

Tasavvufun başlıca merkezlerinden biri olan Horasan'ın tarikat ve tasavvuf gelenekleri Maverâünnehir'e geçmiş, X. asırda Semerkand, Buhara, Fergana ve Kaşgar gibi bölgenin kültür merkezlerinde sufilik yayılmıştır. Türklerin İslamiyeti iyi öğrenmelerine bir taraftan tasavvuf hareketleri, tekkeler, diğer yandan çok sayıda medrese ve bunların temsilcileri katkıda bulunmaktaydılar.²³⁸

Fuad Köprülü'ye göre, Ahmed Yesevi'nin doğduğu devirde Türkistan'daki Türkler sufilik fikirlerine alışmış, mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri göçebeler arasında az çok yaygınlaşmış durumdaydı.²³⁹ Mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri

²³⁴ Anvarbek Mokeev, "Rol' Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneniі İslamskoy Religii v Kırğızstane", *Journal of Turkic Civilization Studies*, S. 2, Bışkek, 2006. s. 129.

²³⁵ Çetin Cumagulov, *Kırğızstandın Epigrafikalık Estelikleri*, Frunze, 1988.

²³⁶ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 781.

²³⁷ Nurlan Kayrbekov, "İspidjab – Duhovniy Tsentr po Razrabotke Voprosov Traditsionnogo İslama", "İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu". *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 156-163; Bagdat Manabayev, "Kazakstanıng Ultık Ruhani Kundılıktarında Tereng İz Kaldırgan El-İspidjabiding Şıgarması", "İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu". *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 164-171.

²³⁸ Yazıcı, A.g.m., 1993, s. 383.

²³⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 19.

göçebeler arasında az çok yaygınlaşmış olmasına rağmen, Yesevi'nin yaşadığı XII. yüzyıla gelindiğinde bile, doğu ve kuzeydeki Türklerin çoğu Müslüman değildi. Hatta Müslüman Türklerle, Müslüman olmayanlar arasında kanlı savaşlar cereyan ediyor, Müslüman olan Türkler diğerlerini kafır sayıyorlardı. “Kafir” olarak görülenler genelde konar-göçer hayat yaşayan Türk boyları idi.²⁴⁰

Ferhat Karabulut'un belirttiği üzere, “yerleşik hayata tam olarak geçmemiş insanlara yeni bir öğretiyi taşımak, onları ikna etmek ve bunu devam ettirmek oldukça güçtür. Çünkü bu insanlar özgür ruhludur, daha çok şüphecidir ve sürekli teyakkuz halinde yaşamayı hayat felsefi yapmışlardır. Yeni kabul edilmiş dine ait soyut kavramların tam oluşmadığı ya da oturmadağı toplumlarda, inanca ait kavramları yerleştirmek oldukça zor ve zaman isteyen bir iştir.”²⁴¹

Ahmed Yesevi'nin yaşadığı devri, bölge çapında Dosay Kencetay şu şekilde özetlemektedir: “Bu coğrafyada inanılmaz derecede korkunç cinayetler işleyen Batını ve Rafizi unsurlar, devleti içten kemirerek, yıkma noktasına getirmişlerdi. Müslüman halk geleceğinden endişeye düşmüştü. Diğer taraftan, dinine ve devletine bağlı halk, iktisadi sıkıntılar içinde kıvranıyordu. Haksız yere adam öldürmeler, baskınlar, soygunlar, yağmalar ve benzeri faaliyetler, Müslümanları, tabiri caizse, canından bezdirmişti. Türkler dış düşmanlara karşı birleşmek yerine, lüzumsuz ihtilaf ve mücadelelerle birbirlerine zarar veriyorlardı. Aynı zamanda bunlar, İslamiyet'i ve onun getirdiği yenilikleri henüz benimseyebilmiş değillerdi. Din alimleri, Sünni Hanefiler ve sufi tarikatlar arasında da sürekli kavga vardı.”²⁴²

1.2. Hoca Ahmed Yesevi'nin Hayatı

Ahmet, Ahmed b. İbrahim b. İlyas Yesevi²⁴³, Ahmet Şikeste, Ahmed-i Sani, Asitane-i Saadet, Ata Yesevi, Hace, Hace Ahmet, Hace Ahmet Yesevi, Hace-i Türkistan,

²⁴⁰ Barthold, A.g.e., 2020, s. 115-117.

²⁴¹ Ferhat Karabulut, “Ahmet Yesevi’de Varolmanın İki Boyutu: Zaman ve Mekan”, *Türkolojiya*, 6, 2017, s. 103.

²⁴² Kencetay, A.g.m., 2012, s. 781.

²⁴³ Ahmed'in Yesevi lakabını almasıyla ilgili rivayet için ayrıca bkz. (Hazini, A.g.e., 2014, s. 91-92; Köprülü, A.g.e., 1976, s. 30-31).

Hazret-i Pir, Hazret-i Sultan, Hazret-i Türkistan, Hoca Ahmet Yesevi, Evliyalar Serveri, Kara Ahmet, Kul Ahmet, Kul Hace, Kul Hace Ahmet, Kulkocakmat, Kutbü'l Aktab, Miskin Ahmet, Miskin Hace Ahmet Yesevi, Mürşidler Sultanı, Pir-i Türkistan, Serhalka-i Sînerişan, Server-i Evliya, Sopa Aldayar, Sultan Ahmet, Sultan Hace Ahmet, Sultan-ı Arifin, Sultanu'l-Evliya, Sultan-ı Melik-i Manevi, Sultan-ı Türk, Şeyh, Şeyh-i Türk, Şeyh-i Türkistan u Şam, Şeyhü'l Meşayih, Turan Allomasi, Yesevi²⁴⁴ adlarıyla bilinen Hoca Ahmed Yesevi, ünü ve etkisi günümüze kadar ulaşan büyük Türk evliyasıdır. Bir başka Türk büyüğü olan Ali Şir Nevai, Hoca Ahmed Yesevi için “Türkistan ehlinin kible-i duası,” ifadesini kullanmıştır.²⁴⁵ Abdülkadir Yuvalı, “Ata ve baba ıstılahları Hoca Ahmed Yesevi'nin şahsında bütünleşmiş ve ona Türk'ün atababası deniştir. Çünkü ata derken de baba derken de akla Yesevi gelmektedir,”²⁴⁶ demektedir. Nazira Nurtazina, Yesevi'nin bu kadar fazla adla anılmasını, halkın alimin gerçek adını tabu olarak dile getirmemesine bağlamaktadır.²⁴⁷

Ahmed Yesevi, Sayram²⁴⁸ şehrinde XI. yüzyılda doğdu. Fuad Köprülü, Ahmed Yesevi'nin Doğu Türkistan'ın Aksu sancağının Sayram kasabasında doğduğunu

²⁴⁴ Köprülü, A.g.e., 1976; Ahmet Yaşar Ocak, Ahmet Yaşar, “Anadolu Türk Süfiliğinde Ahmed-i Yesevi Geleneğinin Teşekkülü”, *Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1992, s. 75; Ergaş Elnazar, *İslom-İlm, Mü'ciza ve Ahmad Yassaviyk*, Yazuvçı Yay., Taşkent, 1997, s. 26; Elyar Karimov, *Yasaviya i Hodjagan-Nakşbandiya: İstoriya Deystvitel'naya i Vmışlennaya*, Uzbekiston Yay., Taşkent, 2000, s. 18; Devin DiUis, “Ahmad Yasavi”, *İslam na Territorii Bıvsey Rossiyskoy İmperii*, C. 4, SPb, 2003; Homidhon İslomy, *Sulton Ul Orifin. Hoca Ahmad Yassaviy*, Fan Yay., Taşkent, 2005; Abdıldacan Akmatliyev, “Ahmed Yasavi (Kulkocakmat) Cana Kırgız Akındarı”, *Yasaui Aleml. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 48-51; Eshabil Bozkurt, “İshak Ata'nın Hadikatü'l-Arifin İsimli Eseri ve Tahlili”, *Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2010, s. 71; Kadir Özköse, “Dîvân-ı Hikmet. Ahmed Yesevî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 198; Kencetay, A.g.m., 2012, s. 773; Adem Öger ve Recep Tek, “Uygurlarda Hikmet Söyleme Feleneği ve Çağatayca İki Yazmada Bulunan Hikmetler”, *Uygur Araştırmaları*, 2016. S. 8, 2016, s. 11; İmanzhanova, A.g.t., 2019, s. 31.

²⁴⁵ Ali Şir Nevai, *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l Fütüvve*, Yay. Haz. Kemal Eraslan, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 383.

²⁴⁶ Abdülkadir Yuvalı, “Türk Kültür Tarihinde Ata ve Babalar”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 417.

²⁴⁷ Nazira Nurtazina, “Religiozny Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremennıye Problemy”, *Na Puti k Syatinyam: Kul't i Kul'tura*, 2009. S. 4, s. 29.

²⁴⁸ Kaynaklarda bu şehir İsbicab/İsficab, Aksu, Akturbet, Akşehir şekillerinde de zikredilmiştir (Kencetay, A.g.m., 2012, s. 783). Sayram'la ilgili ayrıca bkz. (Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassaui: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 3-4; Enver Konukçu, “Sayram ve Yesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali

yazıyor.²⁴⁹ Fakat bu yanlıştır. Doğu Türkistan kökenli Molla Musa Sayrami'nin *Tarihi Hamidi* adlı eserinde söz konusu kasabanın daha sonraları Kalmuk istilasını devrinde kurulduğu bildiriliyor: "Eskiden Kontaici'nin önderliğindeki Kalmuklar Batı Türkistan'a ettiği istilasında Sayram şehrinden zorla 60 ailelik halkı Doğu Türkistan'ın Aksu şehrinin Sayram kasabasına göç ettirmiştir. Yerli halklar bunlara 'Sayramlılar' demişler ve bunların yerleştiği bölgeye 'Sayram' diye ad vermiştir.... Batur Kontaici (ö. 1665) 1643 yılında Doğu Türkistan'a yaptığı istilasında bu bölgeyi işgal etmiştir. Fakat Batı Türkistan'a gücü yetmemiştir. Buna göre M.M. Sayrami'nin dedikleri yanlış olabilir. Doğu Türkistan'daki 'Sayram'ın ortaya çıkış tarihi belli değil."²⁵⁰ Doğu Türkistan'daki Sayram Batı Türkistan'daki Sayram'dan esinlenerek kurulmuş olabilir, olmaya da bilir. Fakat Ahmed'in doğduğu Sayram'ın günümüz Kazakistan topraklarında olduğu açıktır. Nesimi Yazıcı, Ahmed'in doğduğu Sayram kasabasını Çimkent'in doğusunda, Şahyar Irmağının küçük kolu olan Karasu üzerinde olarak tarif etmiştir.²⁵¹

Ahmed'in doğum yılı kesin olarak bilinmiyor. Zikirya Candarbek²⁵² bunun XI. yüzyılın ilk yarısı olduğunu düşünüyor. Fuad Köprülü²⁵³ ve Kemal Eraslan onun XI. yüzyılın ikinci yarısında doğduğunu tahmin ediyor.²⁵⁴ Siracuddin Ahmet²⁵⁵, Ergaş Elnazar²⁵⁶ ve Mirahmad Mirhaldarov²⁵⁷ 1041, Nesimi Yazıcı²⁵⁸ 1050, Necati Demir²⁵⁹

Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 249-251; Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, "Cibek Colı" Yay., Almatı, 2011, s. 125-127; Kayrbekov, A.g.m., 2016, s. 156-163).

²⁴⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 61.

²⁵⁰ İsa Özkan, "XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevi'nin Doğum Yeri Meselesi", *Bilig*, 2003, s. 1-10; Erkin Ekrem, "Doğu Türkistan'da Sûfî Hocalar", *Erdem. Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II*, C. 8, S. 23, 1996, s. 630.

²⁵¹ Yazıcı, A.g.m., 1993, s. 381.

²⁵² Candarbek, A.g.e., 2018, s. 114.

²⁵³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 62.

²⁵⁴ Kemal Eraslan, "Ahmet Yesevi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989, s. 160.

²⁵⁵ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 783-784.

²⁵⁶ Ergaş Elnazar, *İslom-İlm, Mü'ciza ve Ahmad Yassaviyk*, Yazuvçı Yay., Taşkent, 1997, s. 22.

²⁵⁷ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassauı: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 4.

²⁵⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1992, s. 104.

²⁵⁹ Necati Demir, "Ahmet Yesevi'nin Temsilcisi Saltık Gazi'nin Yesevilik Anlayışının Evrenselleşmesine Katkısı ve Günümüze Yansıması", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 161.

1083, Mevlüt Uyanık²⁶⁰ 1085-1095 yılları arası, Ömer Soner Huncan,²⁶¹ Roza Sadıkova²⁶² ve Hayati Bice²⁶³ 1093, Abdıldacan Akmataliyev²⁶⁴ 1094, Hamid Gulamoğlu 1097, Şafak Baran ve Dosay Kencetay²⁶⁵, Hamiyet Özer²⁶⁶ ve M. Carmuhammedulı²⁶⁷ 1103 yılında Yesevi'nin dünyaya geldiğini belirtiyorlar. Bazı araştırmacılar Yesevi'nin XII. yüzyılın ikinci yarısında doğduğunu düşünüyorlar²⁶⁸ ise de, bu bilgiyi destekleyen kaynaklara vakıf değiliz. Büyük ihtimalle Yesevi XI. yüzyılda dünyaya geldi. Ahmed Yesevi'nin doğduğu devirde daha doğrusu 1058 yılına kadar İsficab'ı Doğu Karahanlılardan Buğra Han Muhammed yönetti. Daha sonra şehir Batı Karahanlıların emrine geçti.²⁶⁹

Hoca Ahmed Yesevi'nin soyu ile ilgili de temel iki görüş söz konusudur. Bir görüşe göre, Ahmed Sayram'daki Türgeş boyundan gelen Türk ailesine mensuptur.²⁷⁰

²⁶⁰ Mevlüt Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 118.

²⁶¹ Ömer Soner Huncan, “Hoca Ahmed Yesevi'nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maverâünnehr'de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 55.

²⁶² Roza Sadıkova, “Yasaui Ömiri Men Şıgarmaşılığının Ereşseligi”, “*Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasaui Murası*” *Kazak Handıgının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015, s. 110.

²⁶³ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 44.

²⁶⁴ Abdıldacan Akmataliyev, “Ahmed Yasavi (Kulkocakmat) Cana Kırgız Akındarı”, *Yasaui Alemlı. Gılımı-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 51.

²⁶⁵ Dosay Kencetay, “Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 783-784.

²⁶⁶ Hamiyet Özer, “Kaşık Ustası Ahmed”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 401.

²⁶⁷ M. Carmuhammedulı, *Hoca Ahmet Yesevî ve Türkistan*, Yeni Avrasya Yay., Ankara, 2001, s. 25.

²⁶⁸ Hicret Kiraz Toprak, “Ahmed Yesevi, Yesevilik ve XIII. yy. Anadolusundaki Yeri”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2008, s. 29-30.

²⁶⁹ Ömer Soner Huncan, “Hoca Ahmed Yesevi'nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maverâünnehr'de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 58.

²⁷⁰ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 784; Masson, A.g.e., 2000, s. 29.

İkinci görüşe göre de, Yesevi Hz. Ali soyundan²⁷¹ geliyor.²⁷² Bilim dünyasında ikinci görüşün ağır bastığı söylenebilir. İkinci görüşle ilgili, Ahmed'in soyunun Hz. Fatima'ya veya Hz. Haul al-Hanefi'ye dayandığı görüşü mevcuttur. Aşirbek Muminov, Ahmed'in şeceresinin Hz. Haul al-Hanefi'ye dayandığını belirtiyor.²⁷³ Bize göre, Ahmed'in soyu Hz. Ali'ye kadar uzansa bile, onun cetleri uzun zaman Türkler arasında kaldığından ve kendilerini Türk olarak gördüğünden Yesevi Türk'tür.

Ahmed Yesevi'nin babası Şeyh İbrahim olup Sayram'ın ileri gelen şahsiyetlerindendir. Hüseyin Algül, Ahmed'in babasının adını Şeyh Bayram olarak vermiştir.²⁷⁴ Fakat biz bu bilgiyi destekleyen başka verilere vakıf değiliz. Ahmed'in annesi Şeyh İbrahim'in halifelerinden olan Musa Şeyh'in kızı Ayşe Bibi (Hatun)'dir. Rivayete göre,²⁷⁵ ikilinin evlenmesine Hızır Aleyhisselam sebep olmuştur.²⁷⁶ Türkistan'da Ayşe Hatun'a "Karaşas Ana"²⁷⁷ deniliyor. Aşirbek Muminov, Yesevi'nin anasının adını Tagay Bibiçe Bibi olarak veriyor.²⁷⁸ Ahmed Yesevi'nin babası olan İbrahim Ata'nın da şeyh olduğu ve onun Yesi'deki halifesi Musa Hoca'nın Aişe Hoştac isimli kızını Ahmed Yesevi ile evlendirdiği rivayeti dikkate alınırsa, Yesevi'nin bu

²⁷¹ Ahmed'in soyağacı için ayrıca bkz. (Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992; P.N. Ahmerov, *Ahmet Yasaui Möriñing Cazbası*, Editör: Temirhan Riskeldiyev, Türkistan, 2006, s. 5-11; *Nasap-Nama. Kazınalı Ongtüstik*, 3 kitap, Nurlı Alem Yay., Almatı; Hazini, A.g.e., 2014, s. 83-84; Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 45-54; Aşirbek Muminov, "A Holy Place and Its Shaykh in the XIX Century History of Southern Kazakhstan", *Mazar Studies on İslamic Sacred Sites in Central Eurasia*, Tokyo University of Foreign Studies Press, Tokyo, 2016, s. 141-152).

²⁷² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 29.

²⁷³ Aşirbek Muminov, "Novıye İstočniki Po İstorii Tyurskoy Yasaviyskoy Kul'turı", *Mejdunarodnyıy Forum. "Altayskaya Tsivilizatsiya i Rodstvenniye Narodı Altayskoy Yazıkovoy Sem'i"*, Turar Yay., Bışkek, 2017, s. 508.

²⁷⁴ Hüseyin Algül, "İslam Dininin Türkler Arasında Yayılmasında Hoca Ahmed Yesevi Örneği", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta, 2007, s. 45.

²⁷⁵ Ahmed Yesevi'nin menkıbevi hayatı için ayrıca bkz. (*Dîvân-ı Hikmet*: 2016, s. 20-25).

²⁷⁶ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 29.

²⁷⁷ Karaşas ismi Türkler arasında yaygındır. Manas Destanı'nda Semetey'in eşi Ayçürök'ün yakın arkadaşı, akıllı Karaçaç'tır. ("Karaçaç", *Manas Entsiklopediya*, C. 1, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaksiyası Yay., Bışkek, 1995, s. 279). Canıbek Han devrinde yaşayan onun eşi veya Cirenşe Şeşen'in akıllı gelininin adı da Karaşas'tır. ("Karaşas", *Kazak Adebıyeti. Entsiklopediyalık Anıktamalık*, Aruna Ltd. CŞS Yay., Almatı, 2010). Ve en önemlisi bahsini ettiğimiz Karaşaslar sıradan birileri olmayıp aklı, sorunları çözme becerisi vd. mahiretleri ile halkın kahramanı seviyesine yükselmiş kimselerdir.

²⁷⁸ Aşirbek Muminov, "A Holy Place and Its Shaykh in the XIX Century History of Southern Kazakhstan", *Mazar Studies on İslamic Sacred Sites in Central Eurasia*, Tokyo University of Foreign Studies Press, Tokyo, 2016, s. 693.

akrabalarından yüksek derecede tasavvufi eğitim almış olabileceği düşünülebilir.²⁷⁹ Mir Musayab Buhari, Ahmed Yesevi'nin 20 yaşında evlendiğini yazmıştır.²⁸⁰ Ahmed Yesevi'nin cetlerinden İshak Bab'ın, İshak Türk ile aynı kişi olduğu, bu ailenin Mübeyyidiyye²⁸¹ mezhebine ait olduğu iddiası yeni delillere muhtaçtır.²⁸²

Babasının şeyh olmasından ötürü Ahmed'in ilk eğitimini anne babasından aldığını varsayabiliriz. Al-Kuraşi'nin *el-Cevahir el-Mudi'a fi Tabakat'al-Hanafiya* eserine göre, Yesevi ilk tahsilini Hanefi fakihi Bahaeddin İsficabi'den almıştır.²⁸³ Al-Kuraşi'nin bilgisi doğruysa, Ahmed aile dışında ilk tahsilini Bahaeddin İsficabi'den görmüştür denilebilir. Mirahmad Mirhaldarov, Ahmed'in ilk tahsilini Şihabeddin İsfisabi'den aldığını ve onun lakabının kaşlarının beyaz olması sebebiyle “Ak Ata” olduğunu bildirir.²⁸⁴ Benzer bilgiyi Nadirhan Hasan²⁸⁵ Ergaş Elnazar²⁸⁶ da paylaşmıştır. Özetle bu tahsil dönemi uzun sürmemiştir.

Hoca Ahmed Yesevi'nin Sadr(eddin) adında erkek kardeşi vardı. Mirhaldarov, Ahmed Yesevi'nin kardeşi Sadr'dan bahsetmektedir.²⁸⁷ Fakat onunla ilgili fazla bilgilere vakıf değiliz. Rivayete göre, onun mezarı Kazakistan'ın Cana Korgan İlçesine bağlı Tugisken köyünde bulunuyor. Köyde Ak Korgan şehri öreni de mevcut.²⁸⁸ Günümüz

²⁷⁹ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 55.

²⁸⁰ Elyar Karimov, *Yasaviya i Hodjagan-Nakşbandiya: İstoriya Deystvitel'naya i Vımişlennaya*, Uzbekiston Yay., Taşkent, 2000, s. 27.

²⁸¹ Mübeyyidiye'nin Türkler arasına girişi hakkında ayrıca bkz. (Candarbek, A.g.e., 2018, s. 102).

²⁸² Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 151.

²⁸³ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 784; Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 73.

²⁸⁴ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 4.

²⁸⁵ Nadirhan Hasan, “Batı'da Yesevilik Çalışmaları”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 200.

²⁸⁶ Elnazar, A.g.e., 1997, s. 22.

²⁸⁷ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 12.

²⁸⁸ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul'turnıye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 694.

Türkistan bölgesinde Ak Kurganlı Hocalar olarak bilinen ailenin kendilerini Sadr Hace soyundan saydıkları herkesin malumudur.²⁸⁹

Ahmed Yesevi'nin Cevher (Gevher) Şehnaz adlı ablası vardı. Ahmed Yesevi 7 yaşlarında ebeveynini kaybetmiş²⁹⁰ ve onu ablası Cevher Şehnaz büyüttüştür.²⁹¹ 7 yaşına geldiğinde Ahmed çevresinde tanınan, yüksek bir olgunluk mertebesine erişen birisiydi.²⁹² Tam sebebi bilinmemekle birlikte, Ahmed 7 yaşında ablasıyla Sayram'dan Yesi'ye²⁹³ taşınmıştır. Muhtar Kocayev, Ahmed'in 11 yaşında Arslan Baba'nın yanına gittiğini yazmaktadır.²⁹⁴

Yesi'de Ahmed Arslan Baba'ya intisap etmiştir. Kaynaklarda ikili ile ilgili meşhur hurma hikayesi²⁹⁵ aktarılır. Ahmet Yesevi'nin Arslan Baba'nın himayesinde olması bir

²⁸⁹ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 55.

²⁹⁰ Ahmed Yesevi'nin anne-babasına ait türbeler Sayram'da -ancak birbirinden uzak yerlerde- bulunup bu türbelerin Ahmed Yesevi tarafından inşa ettirildiği rivayet edilir. (Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 44-45). Kaynakların çoğunda Ahmed'in anasının babasından önce vefat ettiği belirtilirken, Mirhaldarov önce babasının vefat ettiğini yazmaktadır. (Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 15).

²⁹¹ Hazini, A.g.e., 2014, s. 91; Ali Çelik, "Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerinde Tebliğ ve İrşad Metoduna Ait Bazı Tespitler", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 129.

²⁹² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 29.

²⁹³ Kırgızistanlı bazı araştırmacılar Hoca Ahmed Yesevi'nin aslında Kırgızistanlı, Özgen İlçesinin Keng Cılga köyünden olduğunu iddia ediyorlar. Onların temel iddiası Kırgızistan'ın güneyinde bulunan Cazı (Yası), Salam Alik, Arslanbab gibi yer adlarının bulunmasıdır. Araştırmacılar Kimsanbay Abdırzakov, *Hikmetlerde Hoca Ahmet'in kendisini Yazı Nehri kıyısında doğduğunu söylediğini*, daha sonra Salam Alik adlı yerde Arslanbaba'ya selam verdiğini, Arslanbaba'nın türbesinin de orada bulunduğunu belirtiyor. ("Kul Koco Ahmat Cazılıktın Tegi Kırgızı?", *Kırgız Tuusu*, 19.01.2009, s. 11; Kimsanbay Abdırzak Uulu, *Cazılık Kul Koco Akmat (Koco Ahmet Yassaviy)*, Editör: Kadıralı Konkobayev, Bışkek, 2014). Kırgızistanlı araştırmacıların iddiaları hakkında ayrıca bkz. (Abdölmecit İslamoğlu, "Kırgızistan'da Ahmet Yesevi Çalışmaları", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2020. S. 28, 2020, s. 7-24; Seyfettin Erşahin, "Kırgız Türklerinin İslamlaşmasında Tasavvufun Rolü: Yesevilik Örneği", *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 44; Egemberdi Ermatov, *Hikmetter Kitebi-Nasaat Kitebi*, Biyiktik Yay., Bışkek, 2008).

²⁹⁴ Muhtar Kocayev, *Arıstanbab Cane Onıng Kesenesi*, "Cibek Colı" Yay., Şımkent, 1996, s. 8.

²⁹⁵ Hurma rivayeti ile ilgili Kadir Özköse'nin aşağıdaki yorumuna katılıyoruz. "Tasavvuf, sembolik dile önem veren bir düşünce sistemidir. Buradaki hurma ifadesini de remzi olarak ele almamız gerekir. Dolayısıyla 'Hurma' kavramı ile kastedilen hurmanın maddesi değil, Arslan Baba vasıtasıyla Hz. Peygamber'den doğrudan doğruya ,emanet' olarak getirilip Ahmed Yesevi'ye verilen ,manevi bir olgudur. 'Kendisine takdim edilen bu, hurma' onu ,iki alemden geçirip mest kılmıştır.' Bursevi örneğinde görüleceği üzere mutasavvıflar, Nahl suresinin on birinci ayetinde geçen ,hurma' kelimesine ,ışarî' (sembolik) bir anlam yükleyerek, bunu, ilahi marifet ve hakikatler, mevhibeler, manevi haller, ilahi sıfatların tecellileri', ahlak-ı hamide ve meyveleri olan müşahede, mükâşefe ve manevi haller' olarak açıklamışlardır. Kısaca, Hz. Peygamber'den Ahmet Yesevi'ye Arslan Baba vasıtasıyla ulaştırılan, hurma' remzi ile ifade edilen bu

yıl sürmüştür.²⁹⁶ Kadir Özköse’ye göre, Ahmed Arslan Baba’ya intisap ettikten sonra manevi olarak yeniden doğmuş, ondan melamet esaslarını öğrenmiştir.²⁹⁷

Ahmed Yesevi’nin gençlik yıllarında, başka bir deyişle 1102-1130 yıllarında Batı Karahanlıların başında Arslan Han Muhammed bulunuyordu. Arslan Han Muhammed’in oğlu Hadir Han Ahmed de babasına vekalet ederek Aşağı Seyhun tarafını yönetiyordu.²⁹⁸ Mevlüt Uyanık’ın belirttiğine göre, Yesevi, siyaseten Karahanlı Satuk Buğra Han’a (893-955) ve o devirde yaşayan Buğra Tekin Arslan Kara Hakan el-Gazi’ye (1034/1047) bağlı olduğunu beyitlerinde açıklamıştır.²⁹⁹

Hoca Ahmed Yesevi’nin İbrahim ismini taşıyan bir oğlu olmuş ama genç yaşta ölmüştür. Mirhaldarov, onun ismini Şahzoda olarak vermektedir.³⁰⁰ Rivayete göre, Yesi yakınlarındaki Suri halkı İbrahim’i bir ağacın dibinde uyurken yakalayıp kafasını kesmiş ve onu Hoca Ahmed’e götürmüşlerdir. Hoca oğlunu öldürene güzel atını verdiği gibi, kan davası olmasın diye kızını da vermiştir.³⁰¹ Burada Türkistan’da günümüzde yaygın olan “Babanı öldürene ananı eş olarak ver,” sözü akla gelmektedir.

Bazı bilim adamları aslında Ahmed Yesevi’nin oğlunun olmadığını, oğlu olsa bile *Hikmet*’lerde zikredilen İbrahim Kıssası’nın Hz. Muhammed’in sünnetiyle aynileştirme

manevi değerlerin Muhammedi ahlak, Muhammedi irfan, ilahi aşk ve marifet olduğu Hikmetlerinde işlediği mevzulardan da anlaşılmaktadır.” (“Dîvân-ı Hikmet. Ahmed Yesevî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 199).

²⁹⁶ Hamiyet Özer, “Kaşık Ustası Ahmed”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 400.

²⁹⁷ Özköse, A.g.m., 2010, s. 200, 201.

²⁹⁸ Ömer Soner Hunkan, “Hoca Ahmed Yesevi’nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maveraünnehr’de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 60.

²⁹⁹ Mevlüt Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 122.

³⁰⁰ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassauî: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazakistan Yay., Almatı, 1992, s. 24.

³⁰¹ Hazini, *Cevahirü’l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler). Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014, s. 107; Köprülü, A.g.e., 1976, s. 40.

olabileceğini de belirtiyorlar.³⁰² Fakat çoğu araştırmacı Yesevi'nin bir oğlunun olduğunu kabul etmektedir. Kazakistanlı alim Aşirbek Muminov, İbrahim'in ölümünü Yesevi'nin Hanefi uleması ve Mübeyyidiler ile mücadelesine bağlar. Yani onlar İbrahim'i öldürmüşlerdir.³⁰³

İbrahim genç yaşta vefat ettiği için Yesevi'nin soyu kızı Cevher Şehnaz'ın neslinden gelenler tarafından devam ettirilmiştir. Cevher Şehnaz Hoca Veli Süleyman'ın oğlu ile evlenmiştir.³⁰⁴ Aşirbek Muminov'un bildirdiğine göre, Cevher Şehnaz'ın soyu Özbekler arasında mevcuttur. Kazaklar arasında ise Ahmed'in kardeşi Sadr'a dayanan onun nesilleri söz konusudur.³⁰⁵ Belirtmek gerekir ki günümüzde Türkistan şehrinde yaşayan Nakib, Azlar ve Şeyh al-İslam hoca klanları mensupları Çarlık Rusya devrinde Şehnaz hanım soyundan Ahmed Yesevi torunları olarak kabul ediliyordu.³⁰⁶

Mihail Masson, Ahmed'in Türkistan şehrindeki mezarının yanında Cemal Hanım adında ikinci bir kızının türbesinin olduğundan bahsediyor.³⁰⁷ Aşirbek Muminov, Cemile adlı bu şahsın evlatlık edinilen kız olduğunu bildirir.³⁰⁸ Kemal Eraslan, Yesevi'nin Gevher Şehnaz, Gevher Hoşnaz adlı iki kızının olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁹ Şimdilik Ahmed'in iki veya bir kızının olduğu netliğe kavuşturulmuş değildir.

Tarihte ismi kalan Semerkand'da Şeyh Zekeriyya, Üskülüp'te şair Ata, Evliya Çelebi, Keşmir'de defnedilen Hoca Hafız Ahmed Yesevi en-Nakşbendi, Semerkand

³⁰² Mehmet Mahir Tulum, "Yeni Bir 'Hikmetler Mecmuası' Münasebetiyle Yesevî Çalışmaları Üzerine Kısa Bir Değerlendirme ve 'İbrahim Kıssası'", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 109-116.

³⁰³ Dosay Kencetay, "Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, Aralık, 1999, s. 116.

³⁰⁴ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassauî: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazakistan Yay., Almatı, 1992, s. 24.

³⁰⁵ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turniye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 653.

³⁰⁶ Aşirbek Muminov, *İstoriçeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 18.

³⁰⁷ Mihail Masson, *Koca Ahmet İsaui Kesenesi*, "Cibek Colı" Yay., Şımkent, 2000, s. 30.

³⁰⁸ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turniye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 653.

³⁰⁹ Kemal Eraslan, "Ahmet Yesevi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989, s. 160.

alimlerinden Sadr-ı Alem Şeyh, Semerkandlı mutasavvıf Barak Han, Astrahan yakınlarında öldürülen Baba Şeyh, Bağdat ve Kazvin arasında bulunan Gürgen'da yaşayan Şeyh Muhammed Dem Tiz b. Ahmed Yesevi, Üsküplü Şair Mevlana Atai, Şihabeddin Yesevi, XIV. yüzyılda yaşayan Yesi'nin meşhur insanlarından Tonguz Şeyh, Altın Orda hanlarının sarayında Yesevi ailesine mensup biri olarak kabul gören Şeyh Mahmud, XVI. yüzyılda hacca gitmek için maiyetindeki dervişler ile beraber Anadolu'ya gelen Şeyh Zengi ve meşhur Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi gibi onlarca şahsiyet kendilerini Ahmed Yesevi soyundan olduklarını iddia etmişlerdir.³¹⁰

Kemal Eraslan, Arslan Baba vefat ettikten bir müddet sonra Ahmed'in Buhara'ya gittiğini bildirir.³¹¹ Fakat çoğu kaynak onun 27 yaşında Buhara'ya gittiğinden bahseder. Ahmed'in delikanlılık yılları hakkında fazla bilgilere vakıf değiliz.

Bazı eserlerde Ahmed Yesevi'nin Şihabeddin Sühreverdi (ö. 1234) veya Ebu'n-Necib Sühreverdi'ye (ö. 1168-69) mürit olup icazet aldığı söylenir.³¹² Orta Asya'da Yesevi üzerine yapılan çalışmalarda Ahmed'in hocası olarak Sühreverdi çoğu zaman zikredilir. Elyar Kerimov, bu durumu bölgede mevcut sufi silsile geleneğine bağlamaktadır.³¹³ Ahmed Yesevi-Şihabeddin Sühreverdi ilişkisine dair fazla bilgi bulunmadığından bu konuda fazla yorum yapılamıyor.

Hoca Ahmed Yesevi 27 yaşında Buhara'ya giderek, bazı rivayetlere göre de Semerkant'ta Şeyh Yusuf Hemedani'ye intisap etmiş, şeyhiyle birlikte bazı memleketleri dolaşmıştır.³¹⁴ Buhara'nın yönetimi o devirde Al-i Burhan ailesinin elindeydi. Ömer Soner Hunkan, Ahmed Yesevi'nin 1119-1160 yılları arasında Buhara'da bulunduğunu

³¹⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 77; Özköse, A.g.m., 2010, s. 203; Nadirhan Hasan, "Batı'da Yesevilik Çalışmaları", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 200.

³¹¹ Eraslan, A.g.m., 1989, s. 160.

³¹² Divan-ı Hikmet, s. 2016, s. 14.

³¹³ Karimov, A.g.e., 2000, s. 37-41.

³¹⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 32, 66.

düşünüyor.³¹⁵ Ahmed Yesevi, Yusuf Hemedani'den takva, zühd, riyazet, ibadet, mücahede ve zikir konularını öğrenmiştir.

Ahmed Yesevi, Hemedani'nin tekkesine üçüncü halife olarak irşat da etmiştir. Nesimi Yazıcı³¹⁶ ve Kemal Eraslan,³¹⁷ onun üçüncü halife olarak 1160'tan itibaren irşat postuna oturduğunu bildirir. Buhara'da bulunan bu tekkenin şeyh makamını ne kadar sürdürdüğü bilinmemekle birlikte, daha sonra, irşat makamını dördüncü halife Hoca Abdulhalık-ı Gücdüvani'ye (ö. 1199) devredip Yesi'ye dönmüştür.³¹⁸ Köprülü, Hoca Ahmed'in Yesi'ye dönmesini Halife Abdullah Berki'nin vefatından yani 1160-61 yılından sonra olduğunu tahmin ediyor.³¹⁹

Yesi'ye dönen Hoca Ahmed Yesevi başkalarından hediye, ihsan kabul etmemiş, kendi alın teriyle geçinmiştir. Onun kaşık yonttuğu ve bunları öküze yükleyerek pazara gönderdiğine dair rivayet meşhurdur.³²⁰ Kazak bilim adamı Sansızbay Kurbankoca, Ahmed'in eşinin de örgü örerek temel ihtiyaçlarını karşıladıklarına dikkat çekmektedir.³²¹ Özköse'nin vurguladığı üzere, el emeği, alın teriyle geçinme konusunda çevresine ve takipçilerine Yesevi bizzat örnek olmuştur: “Eli ile bizzat yaptığı ahşap kürek, kaşık ve kepeçleri satarak geçimini temin etmiş, alın teri ve el emeği ile geçinmeye özen göstermiş, helal ve tayyib olanın istenmesini müridlerine tavsiye etmiş, riyakâr zahid, sevdalı abid, dilenci sufi ve hercai dervişlerden yakınmıştır.”³²² Yakup Ömeroğlu, Ahmed Yesevi'nin günlük zamanının üçte birini ayırdığı kaşık oyma veya geçimini sağlama işinin Anadolu'da Kenan Yesevi ve Sinan Yesevi adlı dedeler tarafından devam ettirildiğini, söz

³¹⁵ Ömer Soner Huncan, “Hoca Ahmed Yesevi'nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maverâünnehr'de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 62.

³¹⁶ Nesimi Yazıcı, “Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 382.

³¹⁷ Eraslan, A.g.m., 1989, s. 160.

³¹⁸ Özköse, A.g.m., 2010, s. 201.

³¹⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 72.

³²⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 32.

³²¹ Sansızbay Kurbankoca, “Türki Halıklarının Etnopedagogikasının Kalıptasına İsaui Engbekterining Tigizgen Eseri”, *İsaui Coli: İsauiitanu Gılını-Zertteu Ortahgının Ruhani-Tanımdık Gılını Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 58.

³²² Özköse, A.g.m., 2010, s. 207.

konusu şahısların türbelerinin Akseki Bademli beldesinde bulunduğunu bildiriyor.³²³ Kazakistan'da bulunan bir Farsça dericilik risalesinde (Risale-i Pustunduzlık) Ahmed Yesevi pir rüknü olarak gösterilmiştir.³²⁴

Kırgız Yesevi araştırmacısı Kimsanbay Abdırzak Uulu,³²⁵ Hoca Ahmed'in kartal yetiştiriciliği ile uğraştığını düşünüyor. Aşirbek Muminov,³²⁶ Elyar Karimov³²⁷ ve Devin DeWeese³²⁸ Ahmed'in avcılıkla uğraştığına dair bilgilerin olduğunu yazarlar. Elbette, bu iddiayı destekleyen, şeyhlerin çeşitli kuş, hayvan kılıflarına büründüğüne dair menkıbeler dışında³²⁹ yeni delillere de ihtiyaç vardır.

Hoca Ahmed ile ilgili rivayetlerde bu ailenin tarımla uğraştığı da belirtiliyor. Özellikle Yesevi ile ilgili Özbekçe eserlerde bu sıklıkla vurgulanıyor. Genç Ahmed ilk kerametlerinden birini bostandaki zararlı otları bir çırpıda temizleyerek göstermiştir.³³⁰

63 yaşında Ahmed Yesevi, kendi tekkesinin bir tarafına 3 arşın derinliğinde bir çilehane yaptırıp oraya taşınmıştır.³³¹ Hoca'nın bu çilehanede ne kadar zaman kaldığı net olarak bilinmiyor. Kesin olan, onun vefat edene kadar orada kalmış olmasıdır.

Ahmed Yesevi 1166 yılında vefat etmiştir. Kaynakların büyük bir çoğunluğu bu yıla işaret etmektedir.³³² Ahmed Yesevi'nin vefat ettiği şehre o devirlerde Şavgar

³²³ Yakup Ömeroğlu, “Kaşık Oymacılık Zanaatının Anadolu'ya Gelişinde Ahmed Yesevi'nin Rolü”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 77-79.

³²⁴ Bagdad Düysenov, “Sopılandıng Kolöneri Nemese ‘Terişining Risalası’ Turalı”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turnıye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiyyu Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 124.

³²⁵ Kimsanbay Abdırzak Uulu, *Cazılık Kul Koco Akmat (Koco Ahmet Yassaviy)*, Editör: Kadıralı Konkobayev, Bişkek, 2014, s. 20-27.

³²⁶ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 210.

³²⁷ Karimov, A.g.e., 2000, s. 22-23.

³²⁸ Devin DiUis, “Ahmad Yasavi”, *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii*, C. 4, SPb, 2003.

³²⁹ Hazini, *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler). Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014.

³³⁰ El'vira Molotova, “Şayh-Uvaysiya Sultan Ahmad al-Yasavi”, *Ejelgi Tarihting Tamırşısı*, Kazak Universiteti Yay., Almatı, 2020, s. 155.

³³¹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 37.

³³² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 73-74; Dosay Kencetay, “Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 788.

deniliyordu. Timur devrinde buraya Yessi denilmiştir.³³³ Zeki Velidi Togan, Yessi veya Yese ibaresinin aslında “Yası” şeklinde okunabileceğini ileri sürmüştür.³³⁴ Daha önce belirtildiği üzere, Kırgızistan’ın Oş İlinde de Yazı Nehri ve aynı adı taşıyan bölge vardır. Özkul Çobanoğlu, Yesi’nin Türklerin Ötüken’den sonraki ikinci kutsal merkezi olduğunu belirtir.³³⁵ Şehir zamanında Oğuz Han’ın yönetim merkezi olması hasebi ile menkıbelere konu olmuş meşhur bir mekandır.³³⁶

Hoca Ahmed Yesevi’nin 73 Bice,³³⁷ 83-84 Demir³³⁸ 120 Köprülü, Karimov, Özköse³³⁹ 125 Köprülü, Carmuhammedulı, Candarbek, Özer,³⁴⁰ 126-128 Mirhaldarov,³⁴¹ 130 Borovkov, Tosun, Ermatov³⁴² ve 133 Köprülü, Toprak³⁴³ yıl yaşadığını ileri süren bilim adamları olmuştur. Doğum tarihi ile ilgili kesin bilgiye sahip olamadığımız için Yesevi’nin kaç sene yaşadığı konusunda net bir şey söyleyemiyoruz.

Verilerden görüldüğü üzere Hoca Ahmed Yesevi’nin hayatı ile ilgili çeşitli bilgiler söz konusudur. Zikiriya Candarbek bunları genel olarak Türkistan ve Anadolu

³³³ Ömer Soner Hunkan, “Hoca Ahmed Yesevi’nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maverâünnehr’de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 59.

³³⁴ Zeki Velidi Togan, “Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat”, *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yay., Ankara, 2010.

³³⁵ Özkul Çobanoğlu, “Hoca Ahmet Yesevî Kültünün Memorat Anlatılarıyla İnançları ve Hayat Felsefesini Güncelleme Gücü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 262.

³³⁶ Özköse, A.g.m., 2010, s. 198-199.

³³⁷ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 44.

³³⁸ Necati Demir, “Ahmet Yesevi’nin Temsilcisi Saltık Gazi’nin Yesevilik Anlayışının Evrenselleşmesine Katkısı ve Günümüze Yansıması”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 161.

³³⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 37, 62; Karimov, A.g.e., 2000, s. 24; Özköse, A.g.m., 2010, s. 203; *Nasap-Nama. Kazınalı Ongtüstik*, 3 kitap, Nurlı Alem Yay., Almatı, s. 24.

³⁴⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 37; M. Carmuhammedulı, “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hayatı Hakkında Yeni Deliller ve Onun Bilinmeyen “Risale” Adlı Eserinin İlmi Değeri”, Çev. Talat Tekin, *Ahmed-i Yesevî Hayatı, Eserleri Tesirleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992. s. 321-333; Zikiriya Candarbek, *Hoca Ahmed Yesevî’nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeve Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018. s. 114; Hamiyet Özer, “Kaşık Ustası Ahmed”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 401.

³⁴¹ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassauı: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 11.

³⁴² Aleksandr K. Borovkov, “Očerki Po İstorii Uzbekskogo Yazıka (Opredelenie Yazıka Hikmatov Ahmada Yasevi)”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, 1948. S. 5, s. 229; Necdet Tosun, “Ahmed Yesevî’nin Menâkıbı”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1988, s. 78; Ermatov, A.g.e., 2008.

³⁴³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 37, Toprak, A.g.t., 2008, s. 26.

coğrafyasında kaleme alınan bilgiler diye ikiye ayırıyor.³⁴⁴ Biz burada Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatını önemli olayları atlamadan ve uçlara kaçmadan genel kabul gören veriler çerçevesinde vermeye çalıştık.

1.3. Ahmed Yesevi'nin Eserleri

1.3.1. Hikmetler

Genelde sözlü kültür unsurları yazıya geçirilerek yazılı kültür unsuruna dönüşürken, Ahmed Yesevi yazılı eserlerden okuduklarını sözlü kültür unsuruna dönüştürmüştür. Hikmetler sözlü kültür unsuru olarak kalmamış, zamanla Türkçe sufi literatürün temelini de oluşturmuştur. Türkler hikmetlere “Kur'an'ı Türki” demişlerdir.³⁴⁵ Hikmetlerin bir başka adı da “Defter-i Sani” yani Türkistanlılar'ın Kur'an'dan sonraki dini kaynağıdır.³⁴⁶ Kemal Eraslan'a göre, hikmetlerin *Divan-ı Hikmet* adıyla bilinmeye başlaması XVI. yüzyıldan sonradır.³⁴⁷

Yesevilik araştırmaları açısından hikmetlerin yeri ayrıdır. Çünkü Ahmed Yesevi'nin manevi mirası iki ayrı kol ile günümüze kadar gelebilmiştir. Bunlardan ilki yetiştirdiği halifeler, ikincisi ise hikmetleridir.³⁴⁸

Bazı tespitlere göre, Yesevi sade, halkçı, kolay anlaşılan hikmetler yazarken, Farsça bu tarzda şiirler kaleme alan Ebu Seyid Ebulhayır (967-1049), Abdullah Ensari (1006-1089), Baba Tahir Uryon (XI. yüzyıl) gibi mutasavvıflardan esinlenmiş olabilir.³⁴⁹

Divan-ı Hikmet'in el yazma ve basılmış nüshalarında bulunan hikmetlerin sayısı farklıdır. Tespit edilebilen Yesevi'ye ait hikmetlerin sayısı 250'yi bulmaktadır. Bundan

³⁴⁴ Zikiriya Candarbek, “Koja Ahmet Yasauiding Eki Ömirbayanı”, “*Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası*” Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı, Astana, 2015, s. 34-38.

³⁴⁵ Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 77.

³⁴⁶ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 790.

³⁴⁷ Kemal Eraslan, “Divan-ı Hikmet”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 429.

³⁴⁸ Özköse, A.g.m., 2010, s. 216.

³⁴⁹ Bahtiyar Boboconov ve Aşirbek Muminov, “Gulam-Ata”, *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 9.

ötürü hikmetlerin birinde yer alan, “Dört bin dört yüz hikmet söyledim” ifadesinin rivayet olduğunu göz önünde bulundurmalıyız.³⁵⁰

H. Hofman, el yazma hikmetlerin Berlin, Cambridge, Saint Petersburg, Moskova, Taşkent, Uppsala, İstanbul, Paris, Princeton, Kazan gibi şehirlerde korunduğunu bildirmiştir.³⁵¹ Aşağıda bilgisini vereceğimiz veriler bu şehirler arasına Ankara, Kaşgar, Lund, Konya, Manchester şehirlerini eklememize olanak sağlıyor. Hikmetler mevcut el yazmalar korunan şehir sayısının belirtilenlerden fazla olduğu kesindir.

Kaşgar şehrinde neşredilen Uygur el yazmaları ile ilgili eserde hikmetler mevcut 15 el yazma tespit edilmiştir.³⁵² Adem Öger ve Recep Tek, İsveç Lund Üniversitesi Gunnar Jarring Koleksiyonu’nda Doğu Türkistan’ın Kaşgar şehrinden 1930 yılında Jarring tarafından satın alınan iki elyazdaki hikmetleri bilim dünyasına kazandırdılar.³⁵³

Divan-ı Hikmet’in başlıca yazma nüshalarını şu şekilde sıralayabiliriz: 1) İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yazmaları, no: 2497. 2) Ahmet Caferoğlu Nüshası. 3) Tek-Esin Vakfı Kütüphanesi, no: 4. 4) Manchester, The John Rylands University Library, no: 67. 5) İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no: 3898. 6) Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum no: 16. 7) Konya, Mevlana Müzesi, no: 2583. 8) Leningrad, Asya Halkları Enstitüsü nüshası, no: D.41 9) Türk Dil Kurumu nüshası.³⁵⁴ Özbekistan’da korunan el yazmalar arasından tespit edilen hikmetler mevcut el yazmaların sayısı 175 tanedir.³⁵⁵

³⁵⁰ Kemal Eraslan, “Divan-ı Hikmet”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 429.

³⁵¹ Boboconov ve Muminov, A.g.m., 2006, s. 16; H.F. Hofman, *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. 6, The Library of the University of Utrecht, Utrecht, 1969, s. 110-128.

³⁵² Boboconov ve Muminov, A.g.m., 2006, s. 17; Kurban Vali, *Kadimgi Asarlar Tizimligi*, Uygur Naşriyatı, Kaşgar, 1989.

³⁵³ Adem Öger ve Recep Tek, “Uygurlarda Hikmet Söyleme Feleneği ve Çağatayca İki Yazmada Bulunan Hikmetler”, *Uygur Araştırmaları*, 2016. S. 8, 2016, s. 10-49.

³⁵⁴ Kemal Eraslan, “Divan-ı Hikmet”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 429-430; Kadir Özköse, “Dîvân-ı Hikmet. Ahmed Yesevî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 208-209.

³⁵⁵ Boboconov ve Muminov, A.g.m., 2006.

Şunu da belirtmemiz gerekir ki içinde sadece Ahmed Yesevi tarafından kaleme alınan hikmetler mevcut eski bir yazma şimdiye kadar bulunabilmiş değildir.³⁵⁶ Yesevi uzmanı Devin DeWeese de, bir başka uzman Aleksandr Borovkov'un Yesevi tarafından bizzat yazılan nüshaların olmadığı görüşünü paylaşıyor.³⁵⁷

Hikmetler konusunda Fuad Köprülü'nün şu görüşüne aynen katılmaktayız: “Bugün, *Divan-ı Hikmet* nüshalarındaki manzumelerden hiçbirisi Ahmed Yesevi'ye ait olmasa bile şurası muhakkaktır ki bu büyük sufi, halk edebiyatı şekilleri ile Türkçe hikmetler yazmış ve ondan sonra, Yesevi şairleri arasında, bu yolda manzumeler yazmak, mukaddes bir anane olmuştur. Bu bakımdan bugün, elimizde bulunan hikmetlerin, esasen Yesevi'ye ait olmamakla beraber, tabii dil bakımından değil, fakat şekil ve ruh itibariyle onların asıl Yesevi'ye ait olanlardan farksız olacağına hükmedebiliriz.”³⁵⁸

En eski *Divan-ı Hikmet* nüshaları XV. yüzyıla aittir.³⁵⁹ Ahmet Zeki Velidi Togan, en eski *Divan-ı Hikmet* nüshası konusunda şöyle demektedir: “Köprülü Fuad Bey'in hususi kütüphanesinde Özbek Şaybak Han'ın Türkistan kütüphanelerinde veya başka bir yerde görmediğim, diğer kitaplarda da zikrine tesadüf etmediğim *Risale-i Ma'arif-i Şibani* isminde 45 yapraktan ibaret bir risalesi vardır ki Çağatay şivesinde M. 1507 de Herat'ı işgalinden sonra oğlu Muhammed Temür Bahadır için dini adab ve ibadet meselelerine ait bir el kitabı olarak kaleme almıştır. Yesevi tarikatının çok muhlis müntesiplerinden olan Şaybak Han burada Ahmed Yesevi ve Hakim Ata'nın şiirlerinden bazı parçalar nakletmiştir. Bize vasıl olan bu nüsha telifinden üç sene sonra M. 1510'da

³⁵⁶ Mehmet Mahir Tulum, “Yeni Bir ‘Hikmetler Mecmuası’ Münasebetiyle Yesevi Çalışmaları Üzerine Yeni Açılımlar”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 672; Sanan Mehdi, “Put’ Yasavi i Ego Rol’ v Razvitii İslama v Tsentral’noy Azii”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 23, Çelyabinsk, 2007, s. 154.

³⁵⁷ Ahmet T. Karamustafa, “Yesevilik, Melametilik, Kalenderilik, Vefailik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 135.

³⁵⁸ Fuad Köprülü, “Ahmet Yesevi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1950, s. 213.

³⁵⁹ Borovkov, A.g.m., 1948, s. 230.

yazılmış olmakla Yesevi manzumelerini ihtiva eden en eski yazmalardan birini teşkil etmektedir.”³⁶⁰

Önceden el yazması nüshaları halinde bulunan *Divan-ı Hikmet*, daha sonra basma tekniği kullanılarak nüshaları hızla arttı. Tespit edilebildiği kadarıyla son iki yüz yılda 17 defa Taşkent’te, 9 defa İstanbul’da, 5 defa Kazan’da ve birer defa da Buhara ve Kagan’da matbada neşredilmiştir. İlk matbu nüshalar şunlardır: 1) Kazan, h. 1295 baskısı.³⁶¹ 2) Taşkend, h. 1314 baskısı. 3) İstanbul, h. 1299 baskısı.³⁶² Hikmetler Türkiye Türkçesinde de kitap olarak basılmıştır.³⁶³

Okuma yazma bilen Ahmed Yesevi zamanında hikmetler kaleme almış ama bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. Hoca Ahmed’in en büyük başarısı, bu hikmetleri halka, müridlerine mal edebilmesidir. Hakim Ata Süleyman Bakırgan, Tac Hoca, Kutbeddin Haydar, Zengi Ata, Kemal Şeyh İkani, Mansur Ata, Şems Özgendi, Kul Şerif, Übeydi, Kul Garibi, Hoca Nimetullah, Derviş Ali, Kul Umuri, Seyyid Ata, Şahidi, Hüveyda Çimyani, Yusuf Beyzavi, Hâlis, Azim Hacı, Miskin Eyyüb, Hudaydad, Talibi, Zahid, Zalili, Muhammed Alim, İshak Ata, Ali Şeyh, Mevdud Şeyh, Hadim Şeyh ve Halil Ata gibi onlarca şair ve şeyh, Yesevi çizgisinde hikmetler kaleme alarak bu geleneği sürdürmüşlerdir.³⁶⁴ Mustafa Kara bu listeyi şu isimlerle devam ettirir: Behbudi, Fuzuli,

³⁶⁰ Ahmet Zeki Velidi Togan, “Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat”, *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 523-529.

³⁶¹ 1878 yılında Kazan’da neşredilen *Divan-ı Hikmet* 1200 nüsha ile çıkmıştır. (Mir Fatih Zakiyev ve Ebrar Gibadullaviç Kerimullin, “Huca Ehmets Yesevi Bolğar-Tatar Dönyasında”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 422).

³⁶² Kadir Özköse, “Divân-ı Hikmet. Ahmed Yesevî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010, s. 209.

³⁶³ Ahmed-i Yesevi, Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler*, Yay. haz. Kemal Eraslan, Ankara, 1983.; Hoca Ahmed Yesevi, *Divan-ı Hikmet* (Dr. Emel Esin Kütüphanesi Nüshası), Yay. Haz. Yusuf Azmun, TDV Yay., Ankara, 1993; Mirahmad Mirhaldaroğlu (der.), *Hoca Ahmed Yesevî’nin Yeni Bulunan Hikmetleri*, Yay. Haz. Metin Akar, Hoca Ahmed Yesevî Vakfı, İstanbul, 2001; Hoca Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet*, Editör: Mustafa Tatcı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

³⁶⁴ Nadirhan Hasan, “Batı’da Yesevilik Çalışmaları”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 192; Boboconov ve Muminov, A.g.m., 2006, s. 25; Abdurauf Fitrat, “Ahmad Yassaviy”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994, s. 21; Aynur Abdirasilkızı, “Koca Ahmet Yasauiding Adebî Mürası”, *Dineralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasaui*

Hacı Salih, Hüceyda, Kani, Kemal, Kasım, Meczub Meşreb, Nevai, Seyfuddin Zelili vs.³⁶⁵ Yine Mustafa Kara'nın bir başka makalesinde aktardığına göre, Mehmet Cantürk, Yesevi geleneğini sürdüren sufiyane şairlerden bahsederken dördünü öne çıkarıyor: 1. Azim Hoca, 2. Abdülaziz Meczub Nemengani, 3. Abdullah Hasta Yarkendi, 4. Hüveyda Çımyani.³⁶⁶

Dosay Kencetay'ın belirttiği gibi, Manas Destanı'nı ezbere söyleyenlere “Manasçı”, “Comokçu” veya “Jırşı-Jırav (Ozan)” denilirse, *Divan-ı Hikmet*'i günümüze ulaştıranlara da “Hikmetçi” demeliyiz. *Divan-ı Hikmet*'te bulunan, “Hoca Ahmet, Kul Hoca Ahmet, Yesevi, Miskin Ahmet,” gibi isimlerin Ahmed Yesevi'ye ithaf edilen mahlaslardan olması da muhtemeldir. Veya bu mahlaslar “hikmet geleneğini” yaşatanların, başka bir deyişle “hikmetçilerin” mahlası olma ihtimali de güçlüdür.³⁶⁷

Hikmetçiler arasında cinsiyet ayrımı söz konusu değildi. Hikmet söyleyen kadınlara Türkistan'da “Yesevi-han” deniliyor.³⁶⁸ Baymırza Hayıt, “Çiltan” adı verilen kadın, çocuk gruplarının hikmetler söylediklerini belirtiyor. Bu grup kare şeklinde diz çökerek otururlar, orada kadın ve çocuklardan oluşan dinleyici kalabalık bulunurdu.³⁶⁹ Bir başka yerde de bu toplantılara “otin-oy” denildiği geçiyor.³⁷⁰ Babadcanov, hikmetleri

Murası” Kazak Handığıning 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı, Astana, 2015, s. 48-51.

³⁶⁵ Mustafa Kara, “Yeseviye Kültürünü Günümüze Ulaştıranlar ve “Cevahirü'l Ebrar Min Emvaci'l-Bihar”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 191.

³⁶⁶ Mustafa Kara, “Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2001, s. 10.

³⁶⁷ Dosay Kencetay, “Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 791.

³⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 302.

³⁶⁹ Baymırza Hayıt, “Türkistan Kadınlarının Yesevicilik An'anesi”, *Yesevilik Bilgisi*, Ankara, 1998, s. 458-460.

³⁷⁰ Mustafa Said Kurşunoğlu, “Bir Türk'ün İslâm'ı Tarzı Telakkisi: İradi Bir Tercih Olarak İlahi Cemal ve İnsan İlişkisi”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 412.

söyleyen ve onların anlamlarını açıklayan kadınlara “otin-oy”³⁷¹ denildiğini ve kadınların sufi hocaların mezarlarına giderek hikmetler söylediklerini bildirmektedir.³⁷² Aslında daha Ahmed Yesevi hayattayken kızı Gevher Şehnaz, söz konusu hikmetleri öğrenmiş ve öğretmiştir. Kızı vasıtasıyla hikmetler komşulara, etraftaki köylerin kadınlarına ve sonra da dalga dalga bütün bölgeye yayılmıştır. XII. asırdan günümüze kadar gelen bu gelenek, Çiltan olarak isimlendirilen kırk kişilik kadın/kız grubu tarafından belirli bir düzen içerisinde yapılmıştır.³⁷³

Hikmetler, Hakani/doğu veya Çağatay Türkçesiyle yazılmıştır. Fuad Köprülü, Ahmed Yesevi’nin Karahanlı Türklerinin lehçeleri ile aynı sınıfa sokulacağından hareketle, Yesevi’nin ve hikmetlerin dilinin Oğuz lehçesi olmadığını bildirir.³⁷⁴ Zeki Velidi Togan ise hikmetlerin Oğuz lehçesinin tesiri altında olduğunu belirtir.³⁷⁵ Hikmetlerin en büyük özelliği Türkistan’da onun halen tercüme gerektirmeden okunabilmesindedir.³⁷⁶ Elbette, burada şu hususu da belirtelim. Tercüme gerektirmeden hikmet okuyabilmek için donanımlı yani biraz tarih, dil, edebiyat ve ilahiyat terminolojisine hakim olmak gerekiyor.

Kemal Eraslan’ın belirttiği üzere, “Hikmetlerin büyük bir kısmı beş-yirmi beş arasında değişen dörtlüklerden ibaret olup kafiye düzeni koşmaya benzemektedir. Hikmetlerin bir kısmında da gazel tarzı kullanılmıştır. Dörtlüklerde hecenin on ikili (4 + 4 + 4) ölçüsü, gazel tarzındaki manzumelerde ise on dörtlü (7 + 7) ölçüsü kullanılmıştır.”³⁷⁷

³⁷¹ Hokand Hanlığında kızlar mekteplerinde eğitim veren kadın öğretmenlere Atun denilirdi. Kaynaklarda ise Atun Oy, Atınça, Atun Bûvî, Bîbî Atin şeklinde geçmektedir. Kelimenin etimolojisi ile ilgili bkz. Tagaev, 2021, s. 297; Razia Sultonova, “Qâdiriyya Dhikr İn Ferghana Valley”, *Journal of the History of Sufism*, 1-2, 2000, s. 534.

³⁷² Babadcanov, “Hikmat”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 426.

³⁷³ Özköse, A.g.m., 2010, s. 211.

³⁷⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 126-142.

³⁷⁵ Zeki Velidi Togan, “Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat”, *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 523-529.

³⁷⁶ Alsabekov, A.g.m., 2013, s. 74.

³⁷⁷ Kemal Eraslan, “Divan-ı Hikmet”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV. Yay., İstanbul, 1994, s. 429.

Fuad Köprülü, hikmetleri kuru, yalın ve edebi özelliklerden mahrum bulmuştur.³⁷⁸ Fakat hikmetler, Türk Dünyası edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.³⁷⁹

1.3.2. Fakr-name

Hikmetlerin devamı niteliğindeki *Fakr-name* (Dervişlik Kitabı)'nin de önemi büyüktür. *Fakr-name* bizzat Hoca Ahmed tarafından kaleme alınmasa bile içerik olarak tamamen onun görüşlerinden ibaret olduğunu, bu yüzden Ahmed Yesevi'ye ait olarak görebileceğimizi söyleyebiliriz. Çağatayca yazılan *Fakr-name* eserinin Duşanbe, Taşkent ve Almatı şehirlerindeki kütüphanelerde bazı eserler içerisinde yazma nüshaları mevcuttur.³⁸⁰

Fakr-name, *Divan-ı Hikmet*'in Taşkent, bazı Kazan baskılarında bulunuyor. *Fakr-name*, ayrı bir risaleden ziyade *Divan-ı Hikmet*'in mensur bir mukaddemesi durumundadır. Fuad Köprülü, bunun Hazini'nin *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar* adlı eserinden çıkarıldığını ileri sürmüştür.³⁸¹ Kemal Eraslan, *Fakr-name*'yi Türkçe'ye kazandırmıştır.³⁸²

1.3.3. Risale der-Adab-i Tarikat

Ahmed Yesevi'ye ait olarak sadece Hikmetler gösterilmiyor. *Risale der-Adab-i Tarikat* Farsça ufak bir eser olup yazma nüshası Taşkent'te korunuyor. Eserde dervişlik, tarikat adabı ve makamları, mürid-mürşid ilişkileri, Allahi tanımak ve ilahi aşk gibi konular işlenmiştir. Bu eser S. Mollakanagatılı tarafından Kazakça'ya kazandırılarak 2012 yılında Almatı'da neşredilmiştir.³⁸³

³⁷⁸ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 156.

³⁷⁹ Mir Fatih Zakiyev ve Ebrar Gibadullaviç Kerimullin, "Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 424-425.

³⁸⁰ Kemal Eraslan, *Yesevi'nin Fakr-namesi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 7; K. Kari, "Pakırnama Turasındaki Payımdau", *Yasaui Alemleri. Gıhmi-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 136-139.

³⁸¹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 122.

³⁸² Eraslan, A.g.e., 2016, s. 45-120.

³⁸³ *Divan-ı Hikmet*: 2016, s. 19.

1.3.4. Risale der-Makamat-ı Erba'in

Risale der-Makamat-ı Erba'in de Ahmed Yesevi'ye nisbet edilen küçük Farsça eserdir. Eserde tarikat, şeriat, marifet ve hakikattan bahsedilmektedir. Eserin bilinen yalnız nüshası Kütahya İli Tavşanlı İlçesi Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³⁸⁴

1.3.5. Bostanü'l-Arifin

Hazini, *Cevahirü'l-Ebrar* kitabında Ahmed Yesevi'nin *Bostanü'l-Arifin* isimli eserinin olduğundan iki yerde bahsetmiştir.³⁸⁵ Maalesef söz konusu eser hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

1.3.6. Mir'atü'l-Kulub

Dosay Kencetay'a göre, Ahmed Yesevi'nin *Mir'atü'l-Kulub* adlı eseri vardı ve onu Sufi Muhammed Danişmend kağıda düşürmüştür.³⁸⁶ *Mir'atü'l-Kulub* çalışması Ahmed Yesevi yaşayan döneme yakın olması cihetiyle birinci elden kaynak özelliği taşıyor. Günümüzde Çağatay Türkçesiyle yazılan bu eserin dünyada iki nüshası mevcuttur. Bunlardan bir nüshası İsveç Uppsala kütüphanesinde bulunan 534 varaklı bir mecmuada, ikincisi nüshası da Taşkent'teki Özbekistan Fenler Akademisi, Biruni Şarkiyat Enstitüsü Yazmalar Fonunda korunmaktadır.³⁸⁷ Necdet Tosun, söz konusu eserin Almatı nüshasından da bahseder. Almatı nüshasına göre, eser XII. yüzyılın sonlarında kaleme alınmış, eklemeler yapılarak XII. yüzyılda son şeklini almış olabilir. “Bu yönüyle eser, hem Yesevilik tarih ve kültürü, hem de Türk dili ve edebiyatı açısından oldukça eski ve mühim bir kaynak niteliğindedir.”³⁸⁸

³⁸⁴ Divan-ı Hikmet: 2016, s. 19.

³⁸⁵ Hazini A.g.e., 2014, s. 40, 46.

³⁸⁶ Dosay Kencetay, “Koca Ahmet İsaui”, *İsaui Colı: İsauitanu Gıımı-Zertteu Ortahgının Ruhanı-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 3 (2), Türkistan, 2005, s. 89.

³⁸⁷ Nadirhan Hasan, “Mevlana Sufi Muhammed Danişmend ve Mir'atü'l-Kulub Eseri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 2011. S. 45, s. 11.

³⁸⁸ Necdet Tosun, *Mir'atü'l-Kulub*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2020, s. 23.

1.3.7. Tenbih az-Zellin

Ganicemal Kuşenova, *Divan-ı Hikmet* hakkındaki bildirisinde, XVIII. yüzyılda yaşayan Şeyh Hudaydad'ın *Bahr al-Ulüm* adlı eserinde Ahmed Yesevi'nin *Tenbih az-Zellin* adlı eseri hakkında birkaç defa bahsedildiği ile ilgili bilgiyi paylaşmıştır. Kuşenova ayrıca, *Fatava-i Tenbih* eserinin de Yesevi'ye ait olduğuna dair bilgilerin olduğunu bildirmektedir.³⁸⁹ Burada zikredilen ve Yesevi'ye ait olduğu düşünülen eserler hakkında destekleyici yeni bilgilere ihtiyaç vardır.

1.3.8. Münacat-i Ahmad Yesevi

Özbekistanlı bilim adamı A.S. Erkinov Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nda 11537/I kaydıyla *Münacat-i Ahmad Yasavi* el yazması parçasının korunmakta olduğunu bildirmektedir. XVII-XVIII. yüzyıllarda kaleme alındığı varsayılan el yazması eserde 60 İslâm büyüğüne (peygamberler, evliyalar, efsane şahıslar) övgü ve yakarış yazılıdır. Eserin dili Hikmet diline benziyor. 2 varaktan oluşan (1b-2a) el yazması Kısas al-Enbiya eserinin baş kısmında bulunuyor.³⁹⁰

1.3.9. Kıssa-i Numan b. Sabit

Taşkent Devlet Şarkiyat Enstitüsü Biruni Şark Yazmaları Merkezi'nden Nemat Cabborov, söz konusu el yazmalar merkezinde Hoca Ahmed Yesevi'ye atfedilen Kıssa-i Numan b. Sabit adlı uzun şiirin mevcudiyetinden bahsediyor. Bazı kaynaklarda söz konusu eserin Süleyman Bakırgani'ye ait olduğu belirtildiği, ama kendisinin bulunduğu el yazmasında onun Ahmed Yesevi'ye ait olduğu yazıldığını bildiren Cabborov, eserin hikmet tarzına ve içeriğinin zenginliğine dikkat çekiyor.³⁹¹

³⁸⁹ Ganicemal Kuşenova, “Yasauiya Dasturining Kundı Derek Közi ‘Divan-ı Hikmet’ Turalı”, “*Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası*” Kazak Handıgınıng 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı, Astana, 2015, s. 141.

³⁹⁰ A.S. Erkinov, “Tekst Munadjara, Pripisivaemogo Ahmadu Yasavi”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşağı, Halıkaralık “Döngelek Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 48-59.

³⁹¹ Nemat Cabborov, “Znaçeniye ‘Poemı o Nu’mane İbn Sabite’ Hodja Ahmeda Yasavi”, “*Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası*” Kazak Handıgınıng 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı, Astana, 2015, s. 200-203.

2. HOCA AHMED YESEVİ'Yİ YETİŞTİREN TÜRK SUFİLİK OKULU

Ahmed Yesevi birden ortaya çıkıp, Türk sufilik okulunu sıfırdan kuran birisi değildir. Onun ilk Türk tarikatını kurmasında hem fiziki hem de manevi olarak hocaları söz konusudur. Onun eğitim aldığı hocalarına geçmeden önce, yüz yüze görüşmemesine rağmen eserleri ve hayatlarından etkilenmiş olduğu şahıslar hakkında kısaca bahsetmek gerekmektedir.

Yesevilik araştırmaları üzerine kafa yoran uzmanların görüşlerine göre, Ahmed Yesevi'nin hikmetlerinde İbrahim Ethem (ö. 777), Şakik-i Belhi (ö. 809), Ma'ruf-i Kerhi (ö. 816), Bayezid-i Bistami (ö. 875), Cüneyd-i Bağdadi (ö. 909), Hallac-ı Mansur (ö. 921) ve Şibli (ö. 945) gibi önemli mutasavvıfların etkisi altında kaldığı, bu suretle zengin bir muhteva edindiği açıkça görülmektedir.³⁹²

Hilmi Demir, Ahmed Yesevi'nin Hanefiliği tercihinde Ebü'l-Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Kadi el-Hakim es-Semerkandi (ö. 953)'nin önemli olduğunu düşünüyor. Çünkü Semerkandi hanefiliğin tasavvuf ve hikmetle buluşmasını sağlamıştır.³⁹³

Yesevi'nin doğduğu devre daha yakın zamanı mercek altına alacak olursak, Ahmed Yesevi, dini yayan tebliğci, mürşid mutasavvıf ve en önemlisi kendi adıyla anılan

³⁹² Kemal Eraslan, “Ahmed-i Yesevi”, *Yesevilik Bilgisi*, Ahmet Yesevi Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 82; Özköse, A.g.m., 2010, s. 201; Mevlüt Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 119.

³⁹³ Hilmi Demir, “Hoca Ahmed Yesevi'yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 645, 647.

tarikatin kurucusu sıfatı ile Farmedi (ö. 1084), Kuşeyri (ö. 1072), Sülemi (ö.1021) ve Yusuf Hemedani (ö. 1140) silsilesinin bir halkasıdır.³⁹⁴

Süleyman Uludağ, Yesevi'yi besleyen tasavvuf telakkilerin Hemedan'ın yanı sıra Tirmiz ve Belh'teki tasavvufa dayandığını belirtir. Onun belirttiğine göre, Hemedan tasavvufu cezbeli ve coşkulu iken, Tirmiz-Belh tasavvufu hikmet ve irfan ağırlıklı idi.³⁹⁵ Hoca Ahmed bu iki ekolün sentezini yapmıştır. Erol Cihangir'in tespitine göre, İç Asya kısmını oluşturan Fergana vadisi, Maverâünnehir merkez olmak üzere, İdil-Ural bölgesini kucaklayan sufizmin doğuş bölgesi toplamda 31 mekandan ibarettir.³⁹⁶

Dosay Kencetay, Ahmed Yesevi'nin, tasavvufun ilk iki dönemi arasındaki geçiş noktasında bulunduğunu vurgular. “Muhyiddin Arabi ile ilk dönem tasavvuf düşüncesi doruk noktasına ulaşmış ve Hak'la Hak olmak, Vahdet-i Vücut anlayışını geliştirmiştir. Hak'la Hak olanın, insan-ı kamil'e, yetkin insana ulaşmasını simgelediği görüşü ise Ahmed Yesevi'nin hareket noktasını oluşturmaktadır. Ancak, Ahmed Yesevi'de en önemli noktalardan biri, insanın insan-ı kamil'e ulaşmak için çaba göstermesi gereğidir. Bu çaba ise eğitimidir. Eğitim temellerini içinde yaşadığı toplumun kültüründen alan Ahmed Yesevi, Türk töresini, Türk dilini tasavvuf düşüncesi ile birleştirmiş, bezemiş ve Türk tasavvufunun temeline ilk taşları koymuştur. Bu yüzden Ahmed Yesevi, tasavvufun hem ilk dönemine, hem de ikinci dönemine girebilen bir kavşak noktasıdır.”³⁹⁷

Şimdi de Ahmed Yesevi'nin eğitimini gördüğü hocaları üzerinde duralım. Ahmed'in ilk hocası Bahaeddin İsficabi hakkında fazla bilgiye vakıf olmadığımızdan, bu babı Arslan Baba'dan başlatmamız daha uygundur. Şunu da belirtmemiz gerekir ki

³⁹⁴ Ali Çelik, “Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerinde Tebliğ ve İrşad Metoduna Ait Bazı Tespitler”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 130-131.

³⁹⁵ Rıdvan Özdiñç, “Ahmed Yesevi'de İtikadi Unsurlar”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 654.

³⁹⁶ Erol Cihangir, “Göçebe Düşüncesinin Şekillenişinde Hoca Ahmet Yesevi ve Tasavvuf Merkezi Haritaların Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 154.

³⁹⁷ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 803.

kaynaklarda Ahmed Yesevi'nin 170 şeyhten eğitim aldığına dair bilgiler de aktarılmaktadır.³⁹⁸

2.1. Arslan Baba (Bab)

Hoca Ahmed Yesevi'nin hocası olması dolayısıyla iyi tanınan Arslan Baba'nın doğum ve ölüm yıllarını net olarak bilinmemektedir. Literatürde onun ismi daha çok Arslan Bab, Bab Arslan, Arslan Baba, Arıstan şekillerinde geçmektedir.³⁹⁹ Arslan Baba rivayete göre 340,⁴⁰⁰ 400, 500 veya 700 yıl ömür sürmüştür.⁴⁰¹ Mehmet Şeker, onun 100 yaşı civarında yaşamış olabileceğini düşünmektedir.⁴⁰²

Aşirbek Muminov, haklı olarak Arslan Baba ile ilgili bilgi ve rivayetlerde Kahtani, Keysani-Mubeyyi, hadisçiler, sufiler etaplarının söz konusu olduğunu bildirmektedir. Bunların yanına onun kutsallığı ve pir özelliklerini de eklemek gerekmektedir.⁴⁰³

Kırgızlar arasında yaygın olan bir menkıbeye göre, “Arslan Baba çok iyi niyetli birisi olmuştur. Uzak diyarlardan bir ceviz fidanını getirip dikmiş ve bu yaptığını Danyal Peygamber çok sevmiştir. Hz. Danyal, Hz. Muhammed gelinceye kadar onu yaşatsın diye Allah'a dua etmiştir. Onun duası kabul olmuş ve Arslan Baba uzun süre yaşamıştır. O günden beri Kırgızlar Arslan Baba'yı pir olarak görmektedirler.”⁴⁰⁴ Bu bilgilerden yola

³⁹⁸ Karimov, A.g.e., 2000, s. 24.

³⁹⁹ Karimov, A.g.e., 2000, s. 19; Muhtar Koca, “Dannie o Sufiyskih Pamyatnikah Otrara”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşığı, Halıkaralık “Döngelik Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 62.

⁴⁰⁰ Aşirbek Muminov, “Kul'tura Svyatı Mest v Tsentral'noy Azii: Tema Drevnih Geroyev”, *“İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turnıye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 60.

⁴⁰¹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 28; Karimov, A.g.e., 2000, s. 31; Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 61; Sergey Abaşın, “Zangi-Ata”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 151.

⁴⁰² Mehmet Şeker, “Ahmed Yesevi'nin Hayatında Arslan Baba Meselesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 360.

⁴⁰³ Aşirbek Muminov, “Arslan-Bab”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 40-41.

⁴⁰⁴ Mederbek Kadyrov, “Kırgızların İslam'ı Kabulünde Yesevilik'in Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2018. S. 24, s. 36.

çıkarak Arslan Baba'nın bölgede (Türkistan) uzun müddet kalmış olabileceği sonucuna varabiliriz.⁴⁰⁵

Bazı kaynaklarda Arslan Baba ile Ahmed Yesevi'nin akraba olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Aşirbek Muminov, bu bilginin yanlış olduğunu ve sonraki yüzyıllarda tertip edilen şecerelere dahil edildiğini bildirir.⁴⁰⁶ Bu durum Hoca Ahmed'in torunu Arslan Hoca ile Arslan Baba'yı karıştırmaktan meydana gelmiş olabilir.

Hoca Ahmet Yesevi'nin hayatı ile ilgili zikredilen iki Arslan adlı şahıslar, iki Arslan Baba meselesini gündeme getirmiştir. Hikmetlerde zikredilen Arslan Baba'nın iki ayrı kişi olabileceği ihtimalini değerlendiren Mehmet Şeker, bunlardan ilkinin, kendi Türkçe ismi başka olsa bile Arslan Baba olarak tevsif edilen bir sahabe, ikincisinin de gerçekten sahabe neslinden olan, Ahmed Yesevi devrinde yaşayan biri olabileceğini bildirmektedir.⁴⁰⁷ Sergey Abaşın, Arslan Baba'nın Türklerin İslam'a girmeden önceki kutsal büyüklerinden biri olabileceğini varsaymaktadır.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Ulıkbek Abdusalomov, "Arıstanbab Turalı", *İsaui Colı: İsaaitanu Gılmi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılmi Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, s. 37-38; Anvarbek Mokeev, "Rol' Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneniı İslamskoy Religii v Kırğızstane", *Journal of Turkic Civilization Studies*, S. 2, Bişkek, 2006. s. 128; Erşahin, A.g.m., 2018, s. 45; Kayrat Belek, Kayrat, "Türkistan'daki Ortaçağlara Ait Türk-İslam Kitabelerindeki Yesevilik", *Türük*, 2019. C. 7, S. 16, s. 141.

⁴⁰⁶ Zikirıya Jandarbek, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeve Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018, s. 116; Aşirbek Muminov, "Novıye Napravleniya v İzuçenii İstorii Bratstva Yasaviya", *Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, S. 10-12, Taşkent, 1993, s. 37.

⁴⁰⁷ Mehmet Şeker, "Ahmed Yesevi'nin Hayatında Arslan Baba Meselesi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 359-360.

⁴⁰⁸ Sergey Abaşın, "Zangi-Ata", *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 150.

Muhtar Kocayev, Arslan Baba'nın Türk halkları arasından çıkan ilk sufi olabileceğini belirtmiştir.⁴⁰⁹ Hayati Bice, Arslan Baba'nın yanına Korkut Ata ve Çoban Ata'yı⁴¹⁰ da eklemektedir.⁴¹¹ Türkistan'da sufizm konusuna daha önce değinilmiştir.

Hikmetlerin 90. babı Arslan Baba hakkındadır. Hikmetlerdeki bilgiye göre, Arslan Baba Ahmed Yesevi 7 yaşına geldiğinde onu arayıp Yesi'de bulmuştur.⁴¹² Zikirya Candarbek, İbrahim'in oğlunu Arslan Baba'nın eğitimine verdiğini yazmaktadır.⁴¹³ Fakat bu bilgiyi destekleyen başka bilgilere vakıf değiliz ve bu yüzden Ahmed'in babasını kaybettikten sonra Arslan Baba'nın yanına geldiği görüşünü benimsemekteyiz. Hikmetlerdeki Arslan Baba ile ilgili bilgileri inceleyen Elyar Karimov, onun Taşkentli biri olabileceğini ve hikmetlerde Ahmed Yesevi'nin Arslan Baba ile diyar diyar dolaşırken ansızın karşılaştığına dair bilgilerin olduğuna dikkat çekmiştir.⁴¹⁴

Arslan Baba'nın misyonu Cennet'ten gelen hurmayı⁴¹⁵ Hz. Muhammed'den alarak muhafaza etmek ve onu sahibine yani Ahmed Yesevi'ye teslim etmektir.⁴¹⁶ Ve elbette genç Ahmed'i eğitmek, ona bildiklerini öğretmek de Arslan Baba'nın vazifelerindendi. Aşirbek Muminov, Arslan Baba'nın 33 dinden haberi olan çok bilgili biri olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ Muhtar Kocayev, *Arıstanbab Cane Onıng Kesenesi*, “Cibek Colı” Yay., Şımkent, 1996, s. 5.

⁴¹⁰ Çolpon Ata (Çoban Ata) ile ilgili Kırgızlar arasında söylenile gelen hikayeye göre, Semerkant yakınlarındaki dağlar önceden yokmuş. Bir gün Semerkant'ı düşmanın askerleri kuşatır ve şehir halkı açlıktan zorlanır. Bu beladan kurtarması için Allah'a, Peygamberlere ve evliyalara dua ederler. Bir gün sabah şehrin yanında bir dağ meydana gelmiş ve o dağda bir çoban koyunları otlatıyormuş. İnaniş'e göre halkın duası kabul olup, rüzgarla Suriye'den gelen toprak düşmanın üzerine düşmüş ve dağ meydana gelmiş. O dağda koyunları otlatan çobanı da koyunların piri olarak kabul etmişlerdir. (Mederbek Kadyrov, “Kırgızların İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmaları (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2016. s. 54).

⁴¹¹ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 58.

⁴¹² Şeker, A.g.m., 1993, s. 354.

⁴¹³ Jandarbak, A.g.e., 2018, s. 114.

⁴¹⁴ Karimov, A.g.e., 2000, s. 34-35.

⁴¹⁵ Arslan Baba'nın muhafaza ettiği hurma hakkında ayrıca bkz. (Satı Kumartaşlıoğlu, “Arslan Baba'nın Ahmet Yesevi'ye Verdiği Hurmanın Aslı Nedir?”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 91-98).

⁴¹⁶ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 28-29.

⁴¹⁷ Aşirbek Muminov, “Noviye Napravleniya v İzuçenii İstorii Bratstva Yasaviya”, *Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, S. 10-12, Taşkent, 1993, s. 36.

Hayati Bice, Orun Koylaki'nin *Nesebnamesi* ve Hakim Ata'nın şiirlerinde Arslan Baba'nın Ahmed Yesevi'ye Hz. Peygamberden emanet olan hırkayı da giydirdiğini belirtir ve hırkasının tasavvuftaki önemini vurgular.⁴¹⁸

Arslan Baba'nın genç Ahmed'e ilim öğretmesi uzun sürmemiştir.⁴¹⁹ Hikmetlerde Ahmed Yesevi genç yaşta Arslan Baba'nın vefat ettiği anlatılır. Bu birliktelik kısa sürmesine rağmen Ahmed Yesevi'nin üzerinde Arslan Baba'nın etkisinin büyük olduğu tarihi olaylar ve hikmetlerden anlaşılıyor. Ahmed Arslan Baba'dan oldukça etkilenmiş ve çok şey öğrenmiştir.⁴²⁰ Arslan Baba Ahmed birlikteliği kısa sürmesine karşın Arslan Baba kendisine yüklenen misyonu yerine getirmiş, Ahmed'in hocası olarak tarihteki hak ettiği yerini almıştır.

Arslan Baba'nın Selmân Farisi⁴²¹ olabileceğini ileri sürenler de,⁴²² bu görüşe karşı çıkanlar da⁴²³ vardır. Hayati Bice, Arslan Baba'nın Selman Farisi olamayacağını ama onun soyundan biri olabileceğini ileri sürmüştür.⁴²⁴ Zikirya Candarbek, İsfıcab Vilayetinin Barab Bölgesinde Abu Ja'far Muhammed b. Nestor ar-Rumi adında bir sahabe olduğunu dair tarihi kaynağın mevcudiyetini ve bu bilginin Arslan Baba'nın Hz. Muhammed'in sahabe olduğunu ispatladığını bildirir.⁴²⁵ Mehmet Şeker'e göre de, Arslan Baba'nın sahabe neslinden olması muhtemeldir.⁴²⁶ Muminov, Arslan Baba'nın Halid b. Velid'in oğlu veya Abdurrahman b. Avf olduğuna dair bilgilerin Türkistan'da mevcut olduğunu yazmıştır.⁴²⁷

Horasan Melamiliğini temsil eden Arslan Baba'nın soyundan gelenler Yeseviliğin yayılması için çalışmışlardır. Onun soyu Mansur Hoca, Abdülmelik Hoca, Tac Ata, Zengi

⁴¹⁸ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 62-65.

⁴¹⁹ Bazı araştırmacılar Ahmed'in 23 yaşına kadar Arslan Baba'nın yanında kaldığını belirtirler. (İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 120).

⁴²⁰ Şeker, A.g.m., 1993, s. 355-356.

⁴²¹ Selman Farisi hakkında ayrıca bkz. (İbrahim Hatipoğlu, "Selman-ı Farisi", *İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009, s. 441-443.)

⁴²² Şeker, A.g.m., 1993, s. 357-358.

⁴²³ Kocayev, A.g.e., 1996, s. 10-11.

⁴²⁴ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 60-61.

⁴²⁵ Jandarbak, A.g.e., 2018, s. 115-116.

⁴²⁶ Şeker, A.g.m., 1993, s. 360.

⁴²⁷ Aşirbek Muminov, "Arslan-Bab", *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 41.

Hoca, Sadr Hoca, Harun Hoca, Yahya Hoca, Süleyman Hoca, Abdü'l Vahhab şeklinde devam ediyor.⁴²⁸

Aleksey Pılev'e atıf yapan Dosay Kencetay, Yesevi'nin Arslan Bab'ın yanında tam on altı yıl hizmette bulunduğunu vurgulamaktadır. Pılev'e göre, Ahmed Yesevi 23 yaşında iken şeyhi Arslan Baba vefat etmiş ve Otrar'a defnedilmiştir.⁴²⁹

Arslan Baba vefat edince onun deveye yüklenen cenazesi günümüzde Arslan Baba mezarı olarak bilinen yere götürülmüştür. XIV. yüzyılda oraya kümbet inşa edilmiştir.⁴³⁰ Kırgızistan'ın Calalabad İli Bazar Korgan İlçesine bağlı Arslan Bab köyünde onun adını taşıyan mezar mevcuttur. Saul Abramzon'a göre, bu mezar XVII-XVIII. yüzyıllarda Kalmuklara karşı savaşı bir kahramana aittir.⁴³¹ Güney Kazakistan Şavuldur'daki Arslan Baba kümbeti, Yesevi'yi ziyaret etmek isteyenlerin ilk uğraması gereken yer olarak önem arz etmektedir.⁴³²

2.2. Yusuf Hemedani

Arslan Baba'nın ölümünden sonra çeşitli kaynaklarda Ahmed Yesevi'nin Yusuf Hemedani (1049-05.11.1140), Ebu'n-Necib Sühreverdi veya Ebu Hafs Ömer Sühreverdi'ye intisap ederek icazet elde ettiği belirtilir. Bu rivayetler arasından akla yatkın olanı ve en çok kabul göreni, onun Yusuf Hemedani'den icazet almış olduğu ile ilgili olanıdır.⁴³³

⁴²⁸ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁴²⁹ Aleksey Pılev, "Sufizm u Sredneaziatskih Tyurok v Karahanidskiy Period (XI-XII vv.): Osnovniye Çerti i Krupneyşiy Predstaviteli", *Vestnik SPb. Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 1, SPb, 2012, s. 785.

⁴³⁰ Arslan Baba Külliyesi hakkında ayrıca bkz. (Kocayev, A.g.e., 1996, s. 12-41; Koca, A.g.m., 2014, s. 62-72; Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 67-69).

⁴³¹ Kocayev, A.g.e., 1996, s. 13.

⁴³² Svetlana Kovalskaya, "İslam u Kazahov: Etapı Rasprostraneniya, Spetsifika, Vliyaniye", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1067.

⁴³³ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 151.

Yusuf Hemedani Hemedan bölgesinin Buzencird kasabasında 1049-1050 yılında doğdu.⁴³⁴ Hemedani'nin doğum tarihini 1045 yılı olarak gösterenler de mevcuttur.⁴³⁵ Onun tam künyesi Ebu Yakub Yusuf b. Eyyub b. Yusuf b. Hasan b. Vehre'dir. Onun ailesi üç kuşak öncesinde Mecusi idi.⁴³⁶

Ahmet Yesevi'nin "pir-i iradatı" olan Yusuf Hemedani 18 yaşına gelince Bağdad'a tahsil için gitti. Bağdad'dan sonra sırasıyla İsfahan, Buhara ve Semerkand'da dersler aldı. Fıkıh ve kelam tartışmalarından sıkılıp tasavvufa yöneldi.⁴³⁷

Zikirya Jardarbek, ne hikmetlerde ne *Nasab-name*'de Yusuf Hemedani'den bahsedildiğini, ne de Hemedani'nin öğrencisi Samani'nin *Kitap al-Ensab* eserinde onun Ahmed Yesevi'nin hocası olduğu vurgulandığını belirtir.⁴³⁸ Aşirbek Muminov da, Wilfeld Madelung'un Hemedani'nin Ahmed Yesevi ile görüştüğüne dair bilgilere rastlamadığını bildirdiğini paylaşmaktadır.⁴³⁹ Yine de, Yusuf Hemedani'nin Ahmed Yesevi'nin hocası olamayacağını destekleyen yeni bilgilere ihtiyaç vardır.

Hilmi Demir'e göre, Hoca Ahmed Yesevi'yi önemli yapan, onun Buhara'da Hemedani'nin yanında aldığı ilmi eğitimidir.⁴⁴⁰ Bazı kaynaklara göre de Yesevi Hemedani'ye Semerkand'da iltisak etmiştir.⁴⁴¹ Yusuf Hemedani genellikle emirlerin daveti üzerine Merv, Herat, Buhara, Semerkand gibi büyük şehirleri dolaşp halkı irşada davet etmiştir. Büyük ihtimalle Ahmed Yesevi de hocasıyla birlikte bu şehirleri dolaşmıştır.⁴⁴²

⁴³⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 65.

⁴³⁵ Elnazar, A.g.e., 1997, s. 24.

⁴³⁶ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 70.

⁴³⁷ Hilmi Demir, "Hoca Ahmed Yesevi'yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandi", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 643.

⁴³⁸ Zikirya Jardarbek, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeva Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018, s. 119.

⁴³⁹ Aşirbek Muminov, *Hanafitskiy Mazhab v İstorii Tsentral'noy Azii*, Editör: S.M. Prozorova, Kazak Ensiklopediyası Yay., Almatı, 2015, s. 250.

⁴⁴⁰ Hilmi Demir, "Hoca Ahmed Yesevi'yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandi", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 647.

⁴⁴¹ Karimov, A.g.e., 2000, s. 52.

⁴⁴² Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014, s. 71.

Yusuf Hemedani her zaman yünden yapılan ve yamalı giysi giyer, dünyevi işlere önem vermez, hanların saraylarına bile gitmez, eline ne geçerse ihtiyacı olanlara verir, kendisi için kimseden bir şey kabul etmezdi. Karşındakine iltifat eder, merhamet ile davranırdı, her zaman Kur'an-ı Kerim okurdu. Hz. Hızır daima musahibi idi. Hastalar için ilaç yapar, sıtmaya karşı nüsha yazar, herkesin derdine derman olmaya çalışırdı. İslamiyetin bütün esas akidelerini tevilsiz kabul ediyor, Hz. Peygamberin ve sahabelerin yolundan gitmeyi müridlerine tavsiye ederdi. Onun kalbi bütün mahlukat için derin bir muhabbetle doluydu, ağzından hiçbir fena söz çıkmazdı, altın ve gümüş eşya kullanmazdı, odasında keçe, hasır, ibrik, bir tencere ve iki yastıktan başka eşya yoktu.⁴⁴³

Hemedani Merv'de ve Herat'ta yaşadı. Herat'tan Merv şehrine dönerken, ikisi arasındaki Bamiyin kasabasında 1140 yılında öldü. Bir rivayete göre, cesedi müridlerinden İbnu'n-Neccar tarafından Merv'e getirilip defnedildi.⁴⁴⁴ Ergaş Elnazar, onun ölüm yılını 1138 olarak vermektedir.⁴⁴⁵

Ahmed'in şeyhi ile sıkı bağı söz konusudur. Bice'nin dikkat çektiği gibi, "Yusuf Hemedani'nin ölüm döşğinde Ahmed Yesevi'ye dönerek Fatır, Yasin ve Ven-naziat surelerini okumasını istediği rivayeti Yesevi'nin şeyhi nezdindeki itibarını gösteren bir anekdot olarak anlaşılmalıdır."⁴⁴⁶ Aleksey Pılev, Hikmetlerin Hemedani'ye atfedilen eserlerle, onun dünya görüşüyle tam uyum içerisinde olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁴⁷

2.3. Hz. Hızır

Genel kabul gören inancıya göre, Hoca Ahmed Yesevi'nin babası Şeyh İbrahim 10 bin müridi ile beraber Hz. Hızır'a arkadaş olmuştu. Ayrıca Şeyh İbrahim'in, halifesi olan Şeyh Musa'nın kızı ile izdivaç yapmasına da Hızır vesile olmuştu.⁴⁴⁸ Denilebilir ki,

⁴⁴³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 69.

⁴⁴⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 66.

⁴⁴⁵ Elnazar, A.g.e., 1997, s. 24.

⁴⁴⁶ Bice, A.g.e., 2014, s. 81.

⁴⁴⁷ Pılev, A.g.m., 2012, s. 82.

⁴⁴⁸ Hazini, *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler). Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014, s. 93-94.

Ahmed Yesevi Hz. Hızır ile ailecek, küçüklüğünden tanışıyordu. Elyar Karimov’un dikkat çektiği üzere Hz. Hızır Ahmed Yesevi’nin ‘pir-i tarbiyat’ hocasıydı.⁴⁴⁹

Hz. Hızır, Ahmed Yesevi’nin uzun dönemlik hocalarındandı. Bir rivayete göre, Ahmed Yesevi 70 sene Hz. Hızır’la konuşmuş, ondan çok şey öğrenmiştir. Bu özelliğinden dolayı Hoca Ahmed Üveysiler⁴⁵⁰ arasında gösterilmektedir.⁴⁵¹ Bu arada, üveysi yolla Hoca Ahmed’i şeyh edinen müridleri de söz konusudur.⁴⁵²

Hoca Ahmed Yesevi bizzat Hızır ile görüşür ve ondan istifade ederdi. Hatta Yesevi tarikatında önemli bir yer tutan “zıkr-i erre”yi Ahmed Yesevi’ye Hızır telkin etmişti. Yesevilik’te önemli yeri olan tarikat asası da Hızır’dan hatıradır.⁴⁵³ Elyar Karimov “zıkr-i erre”yi savunmak için sufiler arasında Hz. Hızır’ın Ahmed Yesevi’nin hocası olduğu görüşü yaygınlaştırıldığını düşünmektedir.⁴⁵⁴

Ahmed Yesevi, hikmetlerinden birinde Hz. Hızır’ın kendisine yardım ederek elinden tuttuğunu, 31 yaşında kendisine mey (ilahi aşk) içirdiğini ve vücudundan Azazil’i kovduğunu söylemiştir.⁴⁵⁵ Hoca Ahmed Yesevi kaç sene yaşayacağını ve müridlerine ne kadar başkanlık edeceğini Hz. Hızır’dan sofraya (tekke) alırken öğrenmiştir.⁴⁵⁶

⁴⁴⁹ Karimov, A.g.e., 2000, s. 20, 36.

⁴⁵⁰ Üveysilik için ayrıca bkz. (Necdet Tosun, “Üveysilik”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV. Yay., İstanbul, 2012, s. 400-401).

⁴⁵¹ El’vira Molotova, “Şayh-Uvaysiya Sultan Ahmad al-Yasavi”, *Ejelgi Tarihting Tamırşısı*, Kazak Universiteti Yay., Almatı, 2020, s. 154.

⁴⁵² Necdet Tosun, “Üveysilik”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV. Yay., İstanbul, 2012, s. 400-401.

⁴⁵³ Hazini, A.g.e., 2014, s. 93-94.

⁴⁵⁴ Karimov, A.g.e., 2000, s. 37.

⁴⁵⁵ Cemal Kurnaz, “Hızır”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, TDV. Yay., İstanbul, 1998, s. 411.

⁴⁵⁶ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 120.

3. HOCA AHMET YESEVİ'NİN ÖNDE GELEN ÖĞRENCİLERİ

3.1. Ahmed Yesevi'nin Şakirtleri

Rivayete göre, hocanın 99 (90) bin veya 12 bin müridi söz konusudur.⁴⁵⁷ Nesimi Yazıcı, 12 bin müridin Ahmet Yesevi'nin kendi bölgesinde, 90 bin müridin de uzak bölgelerde olduğunu belirtir.⁴⁵⁸ Muhammad-Husayn Alsabekov⁴⁵⁹ ve Zikirya Candarbek,⁴⁶⁰ Hoca Ahmed'in müridlerinden 12 binin seçilmiş (sultan) kimseler, 99 (90) bininin de sıradan vatandaşlardan olduğu yorumunu yapmıştır. Hazini, 12 bin müridin mükemmel ve keramet sahibi kimseler olduğunu, yaz-kış sürekli Hoca'nın huzurunda bulunduklarını, onun irşadı ve izniyle doğuda ve batıda insanların irşadıyla uğraştıklarını bildirmiştir.⁴⁶¹ Bizim şimdi kaynaklardaki bu rakamları teyit etmemiz zor olmasına karşılık, en azından Yeseviliğin o yüzyılda Türkistan ve onunla komşu bölgeleri domine eden, bu bölgelerde Yesevi müritleri faaliyet yürüten en büyük ve en etkin tarikat olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Necdet Tosun'un belirttiğine göre, şakirtler şeyhlerinin yanına gelip mürid olmak istedikleri zaman şu prosedür yapıyordu: “Şeyh, mürid olmak niyetiyle gelen kişinin elini tutar, tevbe etmesini ve Allah’a yönelmesini tavsiye ederek şu tevbe virdini üç kez okur: ‘Estağfirullahe’llezi la ilahe illa Hu el-Hayye’l-Kayyum ve es’elühü’t-tevbe’. Sonra eline bir makas alır ve: ‘Ya eyyühe’llezine amenu tubu ilallahı tevbeten nasuha’ (et-Tahrim, 66/8) ayetini okur. Ardından müridin saçından, önce sağ, sonra sol, sonra da orta taraftan iki üçer adet kıl keser. Bunun peşinden müride nafie namaz kılmayı, sürekli zikretmeyi, şeyhinden izinsiz iş yapmamayı tavsiye eder.”⁴⁶²

⁴⁵⁷ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 34; Hazini, A.g.e., 2014, s. 61, 84, 94; Kamilhon Kattayev, *Sayid Ota va Yassaviya Tarikati Mürşidlari Tarihi*, “Qaqnus Media” Naşriyotu, Taşkent, 2019, s. 17.

⁴⁵⁸ Yazıcı, A.g.m., 1993, s. 383.

⁴⁵⁹ Muhammad-Husayn Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 73.

⁴⁶⁰ Zikirya Candarbek, *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeve Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018, s. 137.

⁴⁶¹ Hazini, A.g.e., 2014, s. 94.

⁴⁶² Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 156.

Hoca Ahmed Yesevi başta Türkistan coğrafyası başta olmak üzere, Kafkasya,⁴⁶³ Anadolu,⁴⁶⁴ Balkanlar⁴⁶⁵ ve Güney Asya'ya⁴⁶⁶ müridlerini halkı irşad etmeleri için yollamıştır.⁴⁶⁷ Biz tez konumuzla ilgili olarak burada sadece onun Türkistan'daki şakirtleri üzerinde duracağız.

3.2. Yesevi'nin Türkistan'daki Şakirtleri

Türkmenler arasında yaygın bilinen “Medine’de Muhammet – Türkistan’da Hoca Ahmed” ifadesi,⁴⁶⁸ Yesevi'nin Türkistan coğrafyasındaki ağırlığına işaret etmektedir. Zikirya Candarbek'in vurguladığı gibi, Hoca Ahmed Yesevi XII. yüzyılın başlarında ilk müridlerini Türk Dünyasının dört yanına göndermiştir. Öz torunu (kızının oğlu) olan Ahmad Sufi'yi Kayalık kentine, Hakim Ata Süleyman Bakırgani'yi Urgenç şehrine göndermiştir.⁴⁶⁹

Ahmed Yesevi Türkistan bölgesinin her yönüne halifeler göndermiştir. Fuad Köprülü'nün belirttiği gibi, “Bunların büyük kısmı, hayatın binlerce karışık vak’aları

⁴⁶³ Kafkasya'daki Yesevi müridleri için bkz. (Aynur Gurbanova, “Ahmet Yesevi Düşüncelerinin Dağıstan'da Yayılmasında Yahsay Medresesinin Önemi”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 216-222).

⁴⁶⁴ Anadolu'daki Yesevi müridleri için bkz. (Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu Türk Sûfiliğinde Ahmed-i Yesevi Geleneğinin Teşekkülü”, *Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1992, s. 75-84; Toprak, A.g.t., 2008, s. 61-86).

⁴⁶⁵ Balkanlardaki Yesevi müridleri için bkz. (Sinan Doğan, “Osmanlı Kuruluş Yıllarında Balkanlarda Yesevilik İzleri”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 99-115).

⁴⁶⁶ Hindistan'daki Yesevi müridleri için bkz. (Hammet Arslan, “Hoca Ahmed Yesevi Düşüncelerinin Hint Alt Kıtasındaki İzleri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28, İstanbul, 2016, s. 488-505; Hammet Arslan, “İslam'ın Hint Kültürüne Etkisi: Ahmed Yesevi, Kabir ve Guru Nanak Örneği”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 399-422; Hammet Arslan, “Divan-ı Hikmet'teki İlkelerin Hint Mistik Şiirlerindeki Yansıması: ‘İlahi Aşk ve ‘Bgakti’ Anlayışları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018, s. 283-297; Kambarbekova, A.g.m., 2015, s. 26-31).

⁴⁶⁷ Kencetay, A.g.m., 2012, s. 804.

⁴⁶⁸ Yusuf Akgül, “Hoca Ahmet Yesevi'nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçevede Bazı Tesbitler”, *Bilig*, 1999. S. 8, s. 49.

⁴⁶⁹ Zikirya Candarbek, “Hodja Ahmet Yasavi i Vozrojdeniye Tyurkskoy Gosudarstvennosti”, *Sufizm v İrane i Tsentralnoy Azii: Materiali Mejdunarodnoy Konferentsii, Almatı, 2-3 Maya 2006 goda*, g. Red. Safar Abdullo, 2006, s. 175.

arasında unutulmuşsa da, kuvvetli bir şahsiyete malik olan diğer bazılarının hatırası bu güne kadar yaşamış ve Yeseviye silsilesi onlarla süre gelmiştir.”⁴⁷⁰

Ahmed Yesevi'den sonra müridleri aracılığı ile onun tasavvuf öğretisi ve düşünceleri Türkistan'ın farklı bölgelerine yayılmıştır. Bunlara *Yeseviyye* tarikatı adı verildiği gibi, Ahmed Yesevi'nin Sultan lakabı sebebi ile *Sultaniyye*, cehri zikir yapmalarından ötürü *Cehriyye* ve üyelerinin çoğunun Türk olması sebebi ile *Silsile-i Meşayih-i Türk* de denilmiştir.⁴⁷¹

Osman Türer, Türkistan'da o dönemler tasavvuf hareketinin hızla teşkilatlanmaya başlamasını doğudan Moğol, batıdan Haçlı saldırılarına karşı tasavvuf erbabının dini müdafaa misyonu ile açıklamaya çalışmıştır.⁴⁷² Öte yandan, Yesevilik'in bir başka misyonu da Rafizilik ve Mutezilî fikirlerin yayılmasını engellemek, bu nevi ayrılık unsurlarını yok etmek idi. Bunu yaparken Hoca Ahmed Yesevi gibi onun dervişleri de Hanefiliğe bağlı kalmıştır.⁴⁷³

Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata (ö. 1197) Hoca Ahmed'in ilk halifesidir. Mansur Ata 1197 yılında vefat ettikten sonra yerine onun oğlu Abdülmelik Ata, ondan sonra da onun oğlu Tac Hacı (ö. 1199-1200), devamında onun oğlu Zengi Ata irşad mevkiine geçtiler. Yesevi'nin ikinci halifesi Harezmi Said Ata (ö. 1218), üçüncü halifesi Süleyman Hakim Ata (ö. 1185)'dir.⁴⁷⁴

Hazini, onun önde gelen şakirtlerini şu şekilde sayar: “Bunlardan bir tanesi Sufi Muhammed Danişmend (Zeknuki); ikincisi Süleyman Hakim Ata; üçüncüsü Baba Maçın; dördüncüsü Emir Ali Hakim; beşincisi Şeyh Hasan Bulgani (Bulgari); altıncısı İmam

⁴⁷⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁴⁷¹ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 151.

⁴⁷² Osman Türer, “Türk Dünyasında İslam'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufi Tarikatlar ve Yesevi'nin Rolü”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 361-362.

⁴⁷³ Sönmez Kutlu, “Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 755.

⁴⁷⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87; Kemal Eraslan, “Ahmet Yesevi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989, s. 161; Özköse, A.g.m., 2010, s. 204.

Mergazi ve yedincisi de Şeyh Osman Magribi'ydi.”⁴⁷⁵ Yusuf Akgül'ün belirttiğine göre, Yesevi şeyhleri olarak Türkmenlerde Hakim Ata (Süleyman Bakırgani), Zengin Ata (Çoban Ata), Gözlü Ata (Uzun Hasan Ata) ön plandadır.⁴⁷⁶

Necdet Tosun'un belirttiğine göre, Hoca Ahmed Yesevi'nin ölümünden sonra Yesi'deki dergahta damadı Karaçuki Süleyman Hoca yönetimi ele almıştır. Ahmed Yesevi'nin halifelerinden Hakim Ata Harezm'de, Sufi Muhammed Danişmend de Otrar'da dergah kurup halkı doğru yola davete başlamıştır. Bu suretle Yesevilik üç merkezden (Harezm, Otrar, Yesi) yayılmaya başladı. Yesi'deki dergahın ikinci postnişini Süzük Ata oldu. Süzük Ata'nın Ahmed Yesevi'nin ailesiyle yakınlığı vardı ve Sufi Muhammed Danişmend'den eğitim almıştı. Ahmed Yesevi'nin torunu (Yesevi'nin öz kızı Gevher Hoştac ile damadı Karaçuki Süleyman Hoca'dan doğan) Karaçuki Ahmed Hoca manevi olarak kemale erince, Süzük Ata Yesi'deki dergahın postnişinliğini ona devredip kendisi Taşkend'e gitti. Yesevi'nin torunu Karaçuki Ahmed Hoca da yaşlanınca Yesi'deki dergahı Mevlana Safiyyüddin Orun Koylaki'ye bıraktı. Mevlana Safiyyüddin Orun Koylaki, Ahmed Yesevi'nin kardeşi Sadr Hoca'nın öz torunu idi.⁴⁷⁷

Uktam Sultanov, Türkistan'da “Yesevi sufilerine ait mezarlar en çok Semerkant, Buhara, Taşkent civarları ve Güney Kazakistan'da bulunduğunu belirtmek lazım.” demektedir.⁴⁷⁸ Bu coğrafya Yeseviliğin üç merkezden (Yesi, Harezm, Otrar) yayıldığı bilgisiyle örtüşüyor.

Sadr Ata'dan sonra Elemin Baba (Eymen, Almin), Şeyh Ali Şeyh, daha sonra Mevdud Şeyh halkı irşada davet etmeye devam etmişlerdir. Hazini, Mevdud'un Aliabad şehrinde sancak açtığını, Semerkand'da davul çaldığını bildirir.⁴⁷⁹ Mevdud Şeyh'ten sonra Yesevi tarikatı iki ayrı kola bölünerek devam eder: Bunlardan ilki Kemal Şeyh

⁴⁷⁵ Hazini, A.g.e., 2014, s. 94.

⁴⁷⁶ Akgül, A.g.m., 1999, s. 49, 50.

⁴⁷⁷ Necdet Tosun, *Mir'atü'l-Kulub*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2020, s. 9-10.

⁴⁷⁸ Uktam Sultanov, “Taşkent'teki Yeseviyye Tarikatı Mensuplarının Mezarları”, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri (20-21 Şubat 2010, Bağcılar/İstanbul-Türkiye)*, Pelikan Basım, İstanbul, 2012, s. 91.

⁴⁷⁹ Hazini, A.g.e., 2014, s. 174.

İkani, ikincisi Hadim Şeyh ile başlamaktadır. Kemal Şeyh İkani kolu şu şekilde sıralanabilir: Şeyh Aliabadi (Seyyid Ahmed), Şemseddin Özgendi, Abdal Şeyh (Şeyh Üveys), Şeyh Abdülvasi' ve Şeyh Abdülmüheymîn. Hadim Şeyh ile başlayan ikinci Yesevi kolu da kendi içinde ikiye bölünmüştür: Birinci kol Hadim Şeyh'in halifelerinden Şeyh Cemaleddin Kaşgari Buhari, Süleyman Gaznevi ve Seyyid Mansur Belhi (ö. 1557) ile devam ederek Osmanlı döneminde İstanbul'u ziyaret eden Ahmed b. Mahmud Hazini'ye kadar ulaşır. Cemaleddin Kaşgari Buhari'den sonra başka bir alt kol Şeyh Hudaydad Buhari Gaziregi (ö. 1532), Mevlana Veli Kuh-i Zeri, Kasım Şeyh Azizan Kerminegi (ö. 1578-79) ve Pirim Şeyh vasıtası ile devam ederek Muhammed Alim Sıddiki'ye (ö. 1633) kadar uzar. Muhammed Alim Sıddiki'nin *Lemehat min nefehati'l-kuds* isimli Farsça kitabında Ahmed Yesevi'den başlayarak kendi dönemine kadar yaşamış onlarca Yesevi şeyhi hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Alim Şeyh'in halifesi olan Mevlana Osman'ın halifesi olan Buharalı Mevlana Muhammedi İmla (ö. 1749)'dır. Alim Şeyh'in halifelerinden Muhammed Şerif Buhari (ö. 1697) *Huccetü'z-zakirin li reddi'l-münkirin* isimli eserinde önceki Yesevi şeyhleri hakkında malumatlar aktarmıştır. Kendisinden sonra silsile sırasıyla Fethullah Azizan ve Lütfullah Azizan ile devam edip Şeyh Hudaydad b. Taş Muhammed Buhari'ye (1801) ulaşır. Onun halifesi Ömer İşan Nakşibendiliğin Müceddidiyye koluna da bağlıydı. XIX. asrın başlarına kadar izi sürülebilen ve zayıflamış Yesevilik, devamında yazılı kaynaklarda geçmiyor.⁴⁸⁰

Daha önce vurguladığımız gibi, rüyasında Hoca Ahmed Yesevi'den veya Yesevi şeyhlerinden Üveysi metod ile hilafet aldığını bildiren şahıslar da olmuştur. "XV. yüzyılda Şehrisebz yakınlarında yaşayan ve Hazret Beşir diye anılan Seyyid Ahmed Beşiri (ö. 1463) ile XVI. yüzyılda Doğu Türkistan'da yaşayan ve Yarkend'de vefat eden Muhammed Şerif Buzurgvar (ö. 1556) bunlardandır. Seyyid Ahmed Beşiri'nin hayatı ve menkıbeleri Nasır b. Kasım Türkistani'nin *Heşt Hadika* veya *Hadaiku'l-cinan* adıyla anılan Farsça eserinde toplanmıştır. Muhammed Şerif Buzurgvar'ın menkıbeleri ise Muhammed Sıddik Zelili'nin Türkçe ve manzum olan *Tezkire-i Muhammed Şerif*

⁴⁸⁰ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 153.

Buzugvar isimli eseri ile aynı ismi taşıyan ancak yazarı bilinmeyen mensur Türkçe eserde bir araya getirilmiştir.”⁴⁸¹

Fuad Köprülü, Ahmet Yesevi’ye mensup tarikatlar olarak Nakşbendiye, Bektaşîye ve İkaniye tarikatlarının saymıştır.⁴⁸² Konuyu sınırlı tutmak amacıyla bu tarikatların tarihine girilmeyecektir. Şimdi Yeseviyye tarikatının kayda değer halifeleri üzerinde durulacaktır:

3.2.1. Mansur Ata

Şeyh Mansur Ata (ö. 1197-98) Arslan Baba’nın oğludur ve Ahmet Yesevi’nin ilk halifesidir.⁴⁸³ Hicret Kiraz Toprak, onun ölüm yılını 1199 olarak veriyor.⁴⁸⁴ Hazini, Mansur Ata’yı cesur şeyh olarak nitelendirir ve onun yıllarca halifelik yaptığını bildirmiştir.⁴⁸⁵

Mansur Ata’nın Otrar’da, Fergana Vadisi’nin doğu kısmında ve Türkmenistan’da Amuderya kıyısında türbeleri söz konusudur.⁴⁸⁶ Şeyh Mansur hakkında fazla bilgilere vakıf değiliz.

3.2.2. Sa’id Ata

Hoca Ahmet’in ikinci halifesi olan Harezmi Sa’id Ata (ö. 1218-19) hakkında, Fuad Köprülü fazla bilgisinin olmadığını bildirmiştir.⁴⁸⁷ Sergey Demidov, Sa’id Ata’nın Yesevi’nin ikinci halifesi olduğunu bildirmiştir.⁴⁸⁸ Kamilhon Kattayev, Yesevi’nin işareti

⁴⁸¹ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 154.

⁴⁸² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 108.

⁴⁸³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁴⁸⁴ Hicret Kiraz Toprak, “Ahmed Yesevi, Yesevilik ve XIII. yy. Anadolusundaki Yeri”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2008, s. 46.

⁴⁸⁵ Hazini, A.g.e., 2014, s. 172.

⁴⁸⁶ Sergey Abaşin, “Zangi-Ata”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 151.

⁴⁸⁷ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87-88.

⁴⁸⁸ Demidov, A.g.e., 1990, s. 97

ile Sa'id Ata'nın daha çok müridlerin eğitimi ile ilgilendiğini yazmıştır.⁴⁸⁹ İlgili pek çok eserde adı geçmesine karşılık, Said Ata hakkında ayrıntılı bilgilere vakıf değiliz.

3.2.3. Sufi Muhammed Danişmend Zeknuki

Fuad Köprülü, Sufi Muhammed Danişmend Zeknuki hakkında kaynaklarda bilgi bulunmadığını, sadece şair Şemsi'nin onun ismini zikrettiğini, *Hakim Ata* kitabında (Kazan Üniversitesi Basımı, 1901) Zeknuki'nin Hakim Ata'dan sonra ikinci halife olarak gösterildiğini, büyük ihtimalle yeterli şöret kazanmadığı için tarihi kitaplara konu olmadığı veya girmediğini bildirir.⁴⁹⁰ Fakat Mansur Ata ve Said Ata'ya kıyasla Sufi Muhammed Danişmend hakkında daha fazla bilgiye sahibiz.

Hayati Bice, bu şahısla ilgili “Sufi Muhammed Danişmend, Ahmed Yesevi'nin ağabeyi Hacı Sadr(eddin) b. İbrahim'in oğlu ve Yesevi'nin öz yeğeni olup tarihi kaynaklarda hakkında bilgilere ulaşılabilen nadir ve önde gelen Yesevi halifelerindendir. Kaynaklarda Hazret Sultan Yesevi'nin üçüncü halifesi olarak kaydedilmiştir. Hâzini, ise *Cevahiru'l-ebrar*'ında Sufi Muhammed Danişmend'i, Ahmed Yesevi'nin Yesi dergahındaki ilk postnişin olarak birinci halife olarak gösterir.” demektedir.⁴⁹¹ Biz Hazini'nin *Cevahiru'l-ebrar*'ından Muhammed Danişmend'in sadece Yesevi'nin dostu ve halifesi olduğunu bildiren bilgiyi bulabildik. Cihan Okuyucu ve Mücahit Kaçar, *Cevahiru'l-ebrar*'ı Türkiye Türkçesine tercüme ederken Danişmend'in Yesevi'nin halifelerinden birincisi değil, onlardan bir tanesi olduğu şeklinde yazmışlardır.⁴⁹² Necati Demir, Sufi Muhammed Danişmend'in Yesevi'nin dördüncü halifesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁹³ Verilerden anlaşıldığı gibi, Sufi Muhammed Danişmend'in kaçınıcı halife olduğu konusunda araştırmacılar arasında görüş birliği yoktur.

⁴⁸⁹ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 19.

⁴⁹⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 34.

⁴⁹¹ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 151.

⁴⁹² Hazini, A.g.e., 2014, s. 94-95.

⁴⁹³ Necati Demir, “Ahmet Yesevi'nin Temsilcisi Saltık Gazi'nin Yesevilik Anlayışının Evrenselleşmesine Katkısı ve Günümüze Yansıması”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 161.

Yesevi tarikatından Şemsi’nin Zengi Ata ile ilgili hikmetinde Sufi Muhammed Danişmend’in adı Ahmed Yesevi’den hemen sonra hürmet ile zikredilmektedir: “Hak Mustafa’nın peyrevi, Sultan Hoca Ahmed Yesevi, Sufi Muhammed Mevlevi, Ya, Zengi Baba Himmeti!”⁴⁹⁴ Demek, Sufi Muhammed Danişmend Yesevi tarikatında önemli birisiydi. Tarikatın eski kaynaklardan biri olan Mevlana Orun Koylaki’nin *Nesebname* eserindeki (XIV. asır) bilgiye göre, Sufi Muhammed Danişmend Zernuki, Ahmed Yesevi’nin en yakın halifelerinden biridir. “O, hocası Ahmed Yesevi ile kırk defa halvete girmiş, kemale ulaşmış, mürşidinin izniyle Otrar’a gidip, orada sofra (tekke) kurmuş, kırk sene halkı irşad etmiş, yetmiş sene Hızır aleyhisselam ile sohbet etmiştir.”⁴⁹⁵

Otrar’da bulunan sufihanenin şeyhi konumunda bulunan Sufi Muhammed Danişmend bu bölgede uzun yıllar halkı irşata davet etmiş, Otrar yöneticisi Hasan Han (b. Abdülhalik Han) bile onun müridi olmuştur.⁴⁹⁶ Muminov, onun dergahının Arslan Baba mezarının yanında olmasına dikkat çekmektedir.⁴⁹⁷

Necdet Tosun, Sufi Muhammed Danişmend’in halifelerini şu şekilde sıralamaktadır: Sufi Muhammed Danişmend’in halifesi Süzük Ata (Süksük Ata) diye bilinen Şeyh Mustafa idi. Onun halifesi İbrahim Ata’dır. İbrahim Ata’nın oğlu İsmail Ata’dır. İsmail Ata Harezm, Buhara ve Semerkand’da eğitim aldıktan sonra Hocend’deki Şeyh Maslahat Hocendi’den icazet alarak memleketi Kazıgurt’ta irşada başlamıştır. Oğlu ve halifesi Hoca İshak, XIV. asrın ortalarında kaleme aldığı *Hadikatü’l-arifin* isimli eserinde İsmail Ata’nın ve diğer bazı sufilerin tasavvufi görüşlerine yer vermiştir. Daha önce ismini zikrettiğimiz Süksük Ata Taraz’da idarecilik yapan Melikü’z-zühhad lakaplı bir zata hilafet vermiştir. Bu silsile Ebu’n-Nur Süleyman Aşık b. Davud, Cemaleddin Muhammed Kaşgari ve İbrahim b. Ömer el-Alevi ez-Zebidi sırası ile devam ederek önce Yemen’de sonra Kuzey Afrika’da başka tarikatlarla birleşmiş, zamanla Senusiyyeler

⁴⁹⁴ Hasan, A.g.m., 2011, s. 11.

⁴⁹⁵ Hasan, A.g.m., 2011, s. 9-10.

⁴⁹⁶ Necdet Tosun, *Mir’atü’l-Kulub*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2020, s. 16.

⁴⁹⁷ Aşirbek Muminov, “Arslan-Bab”, *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 40.

içinde erimiştir.⁴⁹⁸ Muminov'un bildirdiğine göre, bunların torunları şimdilerde Türkistan'da ve özellikle Kazaklar arasında Duana (Divane) Kocalar olarak biliniyor.⁴⁹⁹

Sufi Muhammed Danişmend Otrar'da, Arslan Baba'nın yanında defnedilmiştir.⁵⁰⁰ Ebu Tahir Semerkandi (ö. 1835'ten sonra), *Semeriyye* adlı eserinde onun Semerkand yakınlarında defnedildiğini, mezar taşında isminin açıkça görüldüğünü ve *Lemehat* eserinde onun hayatı hakkında geniş bilgi bulunduğunu yazıp bırakmıştır. Semerkandi, Sufi Danişmend adındaki başka bir şahsın kabrini, söz konusu şahısla karıştırmış olmalıdır. Otrar'da defnedilen Sufi Muhammed Danişmend'in vefat tarihi meçhul. Yesevi, vefatından önce cesedini yıkama ve kefenleme işini Sufi Danişmend ile Abdülhalik Han'a havale etmiştir.⁵⁰¹

Kamilhon Kattayev, onun ilk olarak Yesevi hakkında makamat yazdığına dikkat çekmiştir.⁵⁰² “Sufi Muhammed Danişmend'e iki eser nisbet edilmektedir. Birincisinin adı bilinmemekle birlikte Ahmed Yesevi'nin hayatı ve sözlerine dair olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserden nakillere, Alim Şeyh'in (ö. 1633) *Lemehat* ve Muhammed Şerif'in (ö. 1697) *Huccetü'z-zakirin* isimli Farsça eserlerinde rastlanmaktadır.”⁵⁰³

Dosay Kencetay'a göre, Sufi Muhammed Danişmend, Yesevi'nin *Mir'atü'l-kulub* eserini kağıda dökmüştür.⁵⁰⁴ 1833 yılında kopyalanan *Mir'atü'l-Kulub*, Yesevi'nin tasavvufi görüşlerini derlemek amacı ile telif edilmiştir. Hoca Ahmed Yesevi'nin sözleri ile başlayan kitapta meşhur mutasavvıfın Tarikat, Şeriat, Hakikat ve Marifet konuları ile ilgili görüşleri beyan edilmiştir. Söz konusu eser Sufi Muhammed Danişmend tarafından

⁴⁹⁸ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 151-152.

⁴⁹⁹ Aşirbek Muminov, “Kul'tura Svyatih Mest v Tsentral'noy Azii: Tema Drevnih Geroyev”, “*İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu*”. *Materiyalı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 655.

⁵⁰⁰ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 22.

⁵⁰¹ Necdet Tosun, *Mir'atü'l-Kulub*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2020, s. 16.

⁵⁰² Kattayev, A.g.e., 2019, s. 22.

⁵⁰³ Necdet Tosun, *Mir'atü'l-Kulub*, 2020, s. 19.

⁵⁰⁴ Dosay Kencetay, “Koca Ahmet İsaui”, *İsaui Colı: İsauitanu Gılimi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 3 (2), Türkistan, 2005, s. 89.

yazılmış veya nakledilmiş olabilir. Onun müritlerinin bu esere eklemeler yaparak kitap şekline getirdikleri de ihtimal dahilindedir.⁵⁰⁵

3.2.4. Hakim Ata Süleyman

Süleyman Hakim⁵⁰⁶ Ata (ö. 1186), Hoca Ahmed'in üçüncü halifesidir.⁵⁰⁷ Mustafa Sever de onun Yesevi'nin üçüncü halifesi olduğunu düşünüyor: "Hoca Ahmed Yesevi'nin müridlerinden olup aynı zamanda onun üçüncü ve Türkler arasında en tanınmış halifesidir. Bu konuda Şeyh Safiyuddin'in (1503) eseri *Reşahatu Ayni'l Hayat*'ta şu bilgi verilmektedir: Üçüncü halife... Türk ermişlerinin büyüklerinden... Dervişlik hallerinden Türkçe nakilleri Türkistan'da pek meşhur ve dilden dile gezici."⁵⁰⁸

Necdet Tosun, onun Yesevi'nin dördüncü halifesi olduğunu belirtiyor.⁵⁰⁹ Halifelik konusunda Necdet Tosun'un görüşünü destekleyen Muhammad-Husayn Alsabekov, onun Türkistan yani Yesi şehrinde doğduğunu belirtir.⁵¹⁰ Mustafa Kara'ya göre ise, Hakim Ata Harezm şehrinde dünyaya geldi. Gerçek ismi Süleyman idi. Yaşadığı yer dolayısıyla Bakırgani nisbesini edindi. Hayatı ile ilgili bilgiler, yazarı meçhul *Hakim Ata Kitabı* (Kazan 1846)'na dayanıyor.⁵¹¹

⁵⁰⁵ Nadirhan Hasan, "Mevlana Sufi Muhammed Danişmend ve Mir'atü'l-Kulüb Eseri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 2011. S. 45, s. 11, 13; Necdet Tosun, *Mir'atü'l-Kulub*, 2020, s. 24.

⁵⁰⁶ Süleyman'ın "Hakim" lakabını alması şu şekilde rivayet edilir: "Birgün Hızır Aleyhi'sselam, Hoca'ya misafir gelmişti. Hoca, yemek pişirmeğe bir miktar odun getirmek için çocukları yolladı. Odunlar gelirken müdhiş bir yağmur başladı. Gelen odunlar hep ıslaktı. Yalnız Süleyman, elbisesini çıkarıp odunları sardığı için, onun getirdikleri kuru idi. O sayede diğer odunlar da yandı. Hızır, odunlarının neden kuru kaldığını Süleyman'a sordu. O da sebebini anlattı. Hızır, bunu pek beğendi ve çocuğa, "Bundan sonra adın Hakim olsun!" dedi. Sonra mübarek tükürüğünden ağzına bıraktı. Süleyman'ın içi nur doldu. Hızır, "Haydi durma, feyz izhar et!" dedi. Hakim Ata, o andan itibaren birtakım hikmet'ler, manzumeler söylemeğe başladı." (Köprülü, A.g.e., 1976, s. 89). Bir başka rivayete göre, de bu lakabı ona Hoca Ahmed vermiştir. (Mustafa Kara, "Hakim Ata", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 183).

⁵⁰⁷ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 88; Abdurauif Fitrat, "Yassaviy Maktabi Şoirleri Tugrisida Tekşerişlar", *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994, s. 34.

⁵⁰⁸ Mustafa Sever, *Ahmed Yesevi'nin III. Halifesi Hakim Süleymân Ata: Hikmetler ve Kıssalar*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2017, s. 13.

⁵⁰⁹ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵¹⁰ Muhammad-Husayn Alsabekov, "Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane", *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 77.

⁵¹¹ Mustafa Kara, "Hakim Ata", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 183.

Sergey Demidov, Hakim Ata'nın XII-XIII. yüzyıl başlarında yaşamış olup, aslen günümüz Kongrad'ın aşağısında, Kuzey Harezm'deki Bakırgan⁵¹² adlı yerden olduğunu bildirmiştir.⁵¹³ Abdullah Gündoğdu, Harezm'deki Yesevilik merkezinin Bakırgan yahut Bakırgan-Ata şehri olduğunu, bu şehrin, Ahmed Yesevi'nin edebiyat sahasında ilk ve en tanınmış takipçisi olan Hoca Süleyman Bakırgani'nin adını taşıdığını yazmaktadır.⁵¹⁴

Süleyman Hakim Ata, Türkistanlılar tarafından iyi tanınıyordu. Süleyman Hakim Ata, 15 yaşında Hoca Ahmed'e mürid oldu. Çok geçmeden onun manen yetiştiğini anlayan Yesevi Süleyman Hakim Ata'yı Horasan'a gönderdi. Süleyman Hakim Ata Bineva Arkası adlı yere yerleşti. Hükümdar Bugra Han'ın kızı Anber Ana ile evlendi. Onların Muhammed Hoca, Asgar Hoca, Hubbi Hoca adlı üç çocukları oldu. Küçük oğlu Hubbi Hoca babasından da güçlü kerametler gösteren biri oldu.⁵¹⁵ Bir rivayete göre, Hubbi Hoca Amuderya'nın suyunu kontrol ediyor, nehirde yüzenleri koruyordu.⁵¹⁶

Anlaşıldığı kadarıyla bunlar ailecek sıradan adamlar değildi. Örneğin, Anber Ana çocuğu olmayan ve doğum yapan kadınlara yardımcı olan Umay Ana gibi birisi kabul ediliyordu. Anber Ana'nın adı Amuderya ile özdeşleşmiştir. Anber Ana'ya yakaran kadınlar çocuk sahibi olabilmek için suya tuz ve ekmek atmış, arıktan atlamışlardır. Bu evliya kimselerin kimliği ile birlikte İslam öncesindeki halk inanışları Türkler arasında yaşatıldığına şahit oluyoruz.⁵¹⁷

⁵¹² Burasının "Bakırgan" adını alması rivayete göre şu şekilde olmuştur: "Bir müddet sonra şeyhinden icazetname alan Hakim Ata irşad için Türkistan'ın güneyine doğru devesiyle yola çıkar, Binevâ beldesine ulaşınca deve yürüyemez olur, bütün gayretlere rağmen tek adım bile atmayan deve sadece bağırmaktadır. Bundan dolayı daha sonra bu beldeye "Bakırgan" (bağırın) adının verildiği rivayet edilir. Çobanlar, Buğra Han'a ait hayvanların otlağı olan bu yöreden Hakim Ata'yı çıkaramayınca durumu Buğra Han'a bildirirler, ancak Buğra Han, Hakim Ata'nın Ahmed Yesevi'nin müridi olduğunu öğrenince tavır değiştirir, Anber adlı kızını ona nikahladığı gibi kendisi de müridi olur." (Mustafa Kara, "Hakim Ata", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 183).

⁵¹³ Demidov, A.g.e., 1990, s. 97.

⁵¹⁴ Abdullah Gündoğdu, "Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1044.

⁵¹⁵ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 88-92.

⁵¹⁶ Vasil'tsov, 2012, s. 1195-1196.

⁵¹⁷ Vasil'tsov, 2012, s. 1195-1196.

Sergey Demidov, o devirde Harezmi’de Türkmenlerin egemen olduğunu belirtir.⁵¹⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Bi-neva Arkası adlı yer Harezmi’nin Bakırgan bölgesinde idi. “Tasavvufi şiirlerin yer aldığı çeşitli kitaplarda ‘Gul Şeref’ veya ‘Gul Şerif’ mahlaslı mesnevilere, tasavvufi şiirlere sıkça rastlıyoruz. Bu ‘Gul Şeref ya da Gul Şerif’ ile ‘Şeyh Şeref Hoca’nın aynı şahıs olması muhtemeldir. Zeki Velidi Togan’ın kaydettiği rivayette yer alan ‘Beyle kemsidilmeleri, men Gul Şeref, togsan yola çekdim, başgalar çekmez.’ cümlesindeki ‘Gul Şeref’ sözü de bunu göstermektedir.”⁵¹⁹

Süleyman Hakim Ata’nın ünü Harezmi ile sınırlı değildi. Kırgızistan’da Koco (Hoca) Bakırgan Say adında yer adı mevcuttur.⁵²⁰ Hoca Ahmed Yesevi’nin yetenekli müridlerinden biri olan Süleyman Bakırgani’nin hayatı her ne kadar Harezmi çevresinde geçtiyse de günümüz Kırgız Cumhuriyeti’nin güneyinde bulunan “Hoca Bakırgan-Say” adlı yere bu ismin yerliler tarafından verilmesinden hareketle Süleyman Bakırgani’nin uzun müddet yerli halkın irşadı uğruna faaliyet yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁵²¹

Seleznev ve Selezneva’nın, 2004 yılında Tümen İli Vagay İlçesi Dubrovnoye köyünde kaydettiği dua metninde Hakim Ata’nın ismi geçiyor:

“Barlıg astanalar yotkannar ruh şariflare;

Baiş astanasınta yotkan Şaik Hakim-atabız.”⁵²²

Anlaşıyor ki, Süleyman Hakim Ata’nın ünü Harezmi’den Sibiry’a ya kadar yayılmıştır.

⁵¹⁸ Demidov, A.g.e., 1990, s. 97.

⁵¹⁹ Akgül, A.g.m., 1999, s. 56.

⁵²⁰ Anvarbek Mokeev, “Rol’ Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneniı İslamskoy Religii v Kırgızstane”, *Journal of Turkic Civilization Studies*, S. 2, Bişkek, 2006. s. 128.

⁵²¹ Belek, A.g.m., 2019, s. 141.

⁵²² Aleksandr Seleznev ve İrina Selezneva, “Kul’t Svyatıh Kak Formirovaniya Etnoreligioznoy İdentiçnosti Musul’man Zapadnoy Sibiri”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 1227.

Fuad Köprülü'nün belirttiği gibi, Yesevi'nin Türkler arasında tanınmış, en meşhur halifesi olarak Süleyman Hakim Ata'yı sayabiliriz. O, Ahmed Yesevi'nin başka halifelerinden önce vefat ettiyse de ismi yaşamaya devam etmiştir.⁵²³

Süleyman Hakim Ata 1186-87 yılında vefat etmiş ve Ak Kurgan'da defnedilmiştir.⁵²⁴ Hayati Bice, onun türbesinin daha sonra yapıldığını belirtmiştir.⁵²⁵ Seyfettin Erşahin'in bildirdiğine göre, Türkistan'da Ak Kurgan adı iki yerde mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Kırgızların Ak Korgon ismini verdikleri Tekes Vadisi'nde (günümüz Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde) bulunuyor. İkinci Ak Kurgan Özbekistan'ın Afganistan sınırlarına yakın bir yerdedir. Bakırgani'nin mezarının sözü edilen iki yerde veya başka bir Ak Kurgan'da olduğu şimdilik açığa kavuşturulmuş değildir.⁵²⁶ Elbette bu bilgiler onun mezarının Harezm'de olduğu görüşleriyle çelişiyor. Demidov, XVI. yüzyılda yaşayan Keşifi'nin *Reşahat ayn al-Hayat* eserine atıf yaparak onun mezarının günümüz Kongrad'ın aşağısında, Kuzey Harezm'deki Bakırgan adlı yerde olduğunu yazmaktadır.⁵²⁷

Hakim Ata vefat etti ama onun eserleri halen yaşıyor. Yesevi ve Bakırgani'nin eserleri yüzyıllardır Müslümanların mektep ve medreselerdeki ders kitabı görevini üstlenmiştir. Hikmet ve nasihat alanının bu eserler sayesinde geliştiği söylenebilir.⁵²⁸

Hakim Süleyman Ata'ya ait olduğu düşünülen başlıca eserler, Türkistan'da ve bilhassa İdil Ural çevresinde halen büyük heyecanla okunan, halka mal olmuş eserlerdir. Hakim Süleyman Ata, sufiyane hikmetler yazma geleneğini ilk olarak tesis etmiş olması bakımından önemli biridir.⁵²⁹

⁵²³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁵²⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 88; Mustafa Kara, "Hakim Ata", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997, s. 183.

⁵²⁵ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 155.

⁵²⁶ Erşahin, A.g.m., 2018, s. 45.

⁵²⁷ Demidov, A.g.e., 1990, s. 97.

⁵²⁸ Alsabekov, A.g.m., 2013, s. 74.

⁵²⁹ Özköse, A.g.m., 2010, s. 204.

Mustafa Sever'in tespit ettiğine göre, onun şiirlerinde kullandığı mahlasların bazıları şunlardır: Süleyman, Kul Süleyman, Hakim, Hakim Süleyman, Miskin Süleyman, Hakim Hace, Hakim Ata, Hakim Hoca Süleyman.⁵³⁰

Hocası Ahmed Yesevi gibi Türkçe hikmet şiirleri söyleyen Hakim Ata'nın şiirlerinin bazıları *Bakırgan Kitabı* adı ile bize kadar ulaştı. Onun *Ahir Zaman Kitabı*, *Hazret-i Meryem Kitabı* ve *Mi'racname* gibi başka manzum eserleri de mevcuttur.⁵³¹ Hakim Ata menakıbını 1898 yılında C. Salemann neşretmiştir. (Salemann, 1898). Araştırmacı Alsabekov, onun Çağatayca ve Kazakça 16 eserinin neşredildiğini belirtir.⁵³²

1. ***Bakırgan Kitabı***. Eser çeşitli asırlarda yaşamış farklı farklı şairlere ait sufiyane şiirler toplamıdır. Kitapta, Hakim Ata dışında 14 şaire ait 124 manzume, 8 manzum hikaye bulunuyor. Abdurauf Fitrat, eserde Şemsi, İkani, Kul Übeydi, Kul Ahmad, Meşreb, Hudaydad, Kul Şerif, Fakiri, Hubbi, Kasım, Tafi, Nasihi, Gizoli, Gadoi, Şuhudi, Behbudi, Bayzo, Maçın ve Tac'ın parçalarının olduğunu belirtir ve bu şahıslar hakkında tarihi bilgileri paylaşmıştır.⁵³³ Kitabın üslup ve muhtevası *Divan-ı Hikmet*'in etkisi altındadır. *Divan-ı Hikmet*'te mevcut mi'racyye gibi bazı manzumelerin Süleyman Ata'ya ait olduğu bilinmektedir. Söz konusu kitap Kazan'da 1846 ve 1884 yıllarında neşredilmiştir. *Bakırgan Kitabı* hakkında ayrıntılı bilgi için Mustafa Sever'in çalışmasına bakınız.⁵³⁴

2. ***Ahir Zaman Kitabı***. Ahir zaman alametlerinden bahseden bu küçük risalede, ümmetinin günahlarını affettirmek için Hz. Peygamber'in yalvarıp yakarması aktarılmaktadır. Kitapta gelecekte meydana gelecek bazı olaylar hakkında kesin tarihlerin verilmesi, bunu destekleyen ve karşı çıkan alimler arasında XIX. asırda şiddetli tartışmaların vuku bulmasına sebep olmuştur. Eser Kazan şehrinde 1847, 1860 yıllarında yayımlanmıştır. Evfimiyy Malov, Süleyman Ata'nın *Ahir Zaman* adlı manzum kıssasını

⁵³⁰ Mustafa Sever, *Ahmed Yesevî'nin III. Halifesi Hakîm Süleymân Ata: Hikmetler ve Kıssalar*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2017, s. 13.

⁵³¹ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵³² Alsabekov, A.g.m., 2013, s. 77.

⁵³³ Abdurauf Fitrat, "Yassaviy Maktabi Şoirleri Tugrisida Tekşerişlar", *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994, s. 35-38.

⁵³⁴ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2018.

1897'de tercüme ederek açıklamalar ekleyerek yayımlamıştır.⁵³⁵ Yesevilikte neşredilen hikmetler, sözlü geleneğe de ait olarak görüldüğünden zamanın geçmesi ile yayıldıkları sahaya göre bu eserlerde değişiklikler meydana gelmiştir.⁵³⁶

3. *Hazret-i Meryem Kitabı*. Kitap 1878 yılında Kazan'da neşredilmiştir. Eserde Hz. Meryem'in vefatı destansı üslup ile anlatılıyor. Sekiz sayfalık eserin en önemli özelliği cehri zikir yapan tarikat mensuplarınca birlikte okunmasıdır.⁵³⁷

3.2.5. Tac Hacı

Tac Hacı (ö. 1199-1200), Arslan Baba soyundan Abdul-Melik Ata'nın oğludur. Yesevi postunu babasından devralıp oğlu Zengi Ata'ya devretmiştir.⁵³⁸ Köprülü'ye göre, Tac Hacı 1200 yılında vefat etmiştir.⁵³⁹ Özköse ise, onun 1210 yılında vefat ettiğini düşünüyor.⁵⁴⁰ Tac Hacı hakkında fazla bilgilere sahip değiliz.

3.2.6. Maçın Baba

Hotenli olduğu anlaşılan Maçın Baba (Maçın Bab) Yesevi'nin önemli müridlerinden biridir. Maçın Baba Yesevi'ye intisap ettiğinde 400 yaşındaydı.⁵⁴¹ Meşhur

⁵³⁵ Suleyman Bakirgani, *Ahır Zaman Kitabı*, Çev. Evfimiyy Malov, Tipo-Litografiya Imperatorskogo Universiteta, Kazan, 1897.

⁵³⁶ Münevver Tekcan, "Hakim Ata'nın Ahır Zaman Kitabı", *Bilgi*, Bahar, S. 37, Ankara, 2006, s. 22.

⁵³⁷ Mustafa Kara, "Hakim Ata", *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 184; Münevver Tekcan, "Hazret-i Meryem Kitabı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Bahar, 2004. C. 32, s. 186.

⁵³⁸ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 175.

⁵³⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁵⁴⁰ Özköse A.g.m., 2010, s. 204.

⁵⁴¹ Maçın Baba'nın Hoca Ahmed Yesevi'ye intisabı şu şekilde anlatılır: Baba Muhammed Hoteni, Ahmed Yesevi'ye intisaptan önce Horasan erenlerinden ünlü bir veli idi. Hergün herkesin gözü önünde yirmidört fersahlık mesafeye tayy-ı mekân ile uçarcasına giderdi. Eriştiği bu manevi rütbeden gururlanarak gelip - meclisinde kadın erkek beraber bulunduğundan dolayı - Ahmed Yesevi'yi azarlamak istedi. Fakat Ahmed Yesevi'nin emriyle Süleyman Hakim Ata ve Sufi Muhammed Danişmend onu yakaladılar. Tekkenin direğine sıkıca bağlayarak beşyüz kere kamçı vurdular; hiç etkisi olmadı. Tekrar bir defa daha vurdular. Arkasında bir nişane peyda olarak ağlamağa başladı. Bunun üzerine direktten çözdüler. Hazret-i Pir-i Türkistan'a bi'at etti ve inabe aldı. Hazret Sultan Yesevi buyurdular ki: "Baba Maçın'ın arkasında kuvvetli bir cin yerleşmişti. Hergün nice fersah yer uçardı. Bu cin beşyüz defa kamçı vurmaktan etkilenerek, nihayet Baba Maçın'ın sırtını terk etti ve kaçtı. Beşyüz kamçıdan sonraki ilk darbe Baba Maçın'e bu yüzden etki etti ve böylece cinden kurtuldu.". Baba Maçın, bundan sonra Yesi'deki dergahta erbainler ve halvetler

bir veli olan Maçın Baba Yesevi ile birlikte üç defa halvete girmiştir.⁵⁴² Baba Maçın ile ilgili *Divan-ı Hikmet*'te bilgi mevcuttur.⁵⁴³

Yesevi sufileri arasındaki inanışa göre, tarikatın en önemli hocaları olarak Hakim Ata, Muhammed Danişmend ve Maçın Baba kabul ediliyordu. Maçın Baba, Abbasi halifesi Harun Reşid'in neslindendi.⁵⁴⁴

Fuad Köprülü, Maçın Baba'nın Ferket kasabasında gömülü olduğunu, kafirler ile harp sırasında ayağı bir taşla batarak iz bıraktığı ve o iz X. asırda da mevcut olduğu ve ona ziyaretçilerin uğrayarak birtakım dileklerde bulunduklarını bildirir.⁵⁴⁵

3.2.7. Zengi Ata

Zengi Ata (ö. 1258-59), Arslan Baba soyundan Tac Hoca'nın oğludur.⁵⁴⁶ Taşkent (Şaş) şehrinde doğmuştur. Zengi Ata, siyah tenli olmasından ötürü onun lakabı olduğu, gerçek adının bilinmediği, bazı kaynaklarda ona Ay Hoca veya İmin Baba denildiği belirtilmektedir. Ona "himmeti" lakabı da takılıyordu.⁵⁴⁷

Hayati Bice, *Reşehat*'teki Zengi Ata ile ilgili bilgilere dikkat çekmiştir: Türkistan tasavvufunun klasik kitaplarından *Reşehat*'ta Hoca Ahmed Yesevi ve halifelerinden bahsedilirken Zengi Ata ile ilgili ayrıntılı denebilecek bilgiler paylaşılmıştır. Eserde Arslan Baba'nın dördüncü kuşaktan torunu konumunda bulunan Zengi Ata, Süleyman Hakim Ata'nın en önemli halefidir. O, yesevilikte önemli yeri bulunan Mansur Ata'nın neslindendir. Mansur Ata'dan sonra oğlu Abdul-Melik Ata, daha sonra O'nun oğlu Tac

çıkardı. Hazret Sultan Yesevi'nin en ileri gelen halifelerinden biri oldu. (Bice, A.g.e., 2016, s. 196). Yesevilikteki intisap konusunda ayrıca bkz. (Bozkurt, A.g.t., 2010, s. 94-95, 224-225)

⁵⁴² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 35.

⁵⁴³ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 196.

⁵⁴⁴ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, "Cibek Colı" Yay., Almatı, 2011, s. 32, 210.

⁵⁴⁵ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 29, 35.

⁵⁴⁶ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 87.

⁵⁴⁷ Sergey Abaşin, "Zangi-Ata", *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006, s. 150.

Hoca Yesevi makamına geçmişlerdir. Bu Zengi Ata'yı, Yeseviliğin dördüncü kuşaktaki en önemli ismi yapıyor.⁵⁴⁸

Zengi Ata'nın Taşkent'teyken çobanlıkla geçimini sağladığı nakledilir.⁵⁴⁹ Bundan dolayı olsa gerek, Zengi Ata çobanların piri olarak kabul ediliyor.⁵⁵⁰ Kırgızlar ve diğer Orta Asya halklarında Zengi Baba ineğin piri olarak da görülmektedir.⁵⁵¹

Zengi Ata Süleyman Hakim Ata ölünce Taşkent'ten gelerek Hakim Ata'nın dulu olan Anber Ana ile evlenmiştir.⁵⁵² Bu durum Yesevi şeyhleri arasında birbirlerini, onların yakınlarını sahiplenme, makamının boş kalmamasını temin etme konularına önem verildiğini ortaya koyuyor. Abaşın'ın yazdığına göre, Zengi Ata ve Anber Ana'nın Ali Asgar adında oğlu olmuştur.⁵⁵³

Zengi Ata'nın ünlü 4 halifesi sırası ile Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata (Sadreddin Muhammed) ve Bedr Ata (Bedreddin Muhammed)'dir.⁵⁵⁴ Bu dört genç tasavvufa meyledip Zengi Ata'nın yanına gelmiş ve onun tedrisatından geçerek hilafet almışlardır.⁵⁵⁵ Dosay Kencetay, Zengi Ata'nın şakirtleri arasında Hacı Bektaş, Sarı Saltuk, Şeyh Lokman Perende'yi gösterir.⁵⁵⁶

Zengi Ata'nın bir başka önemi, Yesevi sülalesinin, onu iki müridi Seyyid Ata ve Sadr Ata'dan geliyor olmasıdır. Sadr Ata'nın halifesi Eymen Baba, onun halifesi Şeyh Ali, onun halifesi Mevdud Şeyh, onun halifeleri Kemal Şeyh ve Hadım Şeyh.⁵⁵⁷ Kemal Şeyh ve Hadım Şeyhten gelen iki ayrı silsile, XVI. yüzyıl sonlarına kadar, tarihi kaynaklarda tespit edilebilmektedir. Ahmed Yesevi'nin bunlar haricinde Sufi Muhammed Danişmend Zernuki, Emir Ali Hakim, Baba Maçın, Hasan Bulgani, Şeyh Osman Mağribi,

⁵⁴⁸ Bice, A.g.e., 2016, s. 175.

⁵⁴⁹ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵⁵⁰ Abaşın, A.g.m., 2006, s. 150.

⁵⁵¹ Kadyrov, A.g.t., 2016, s. 54.

⁵⁵² Köprülü, A.g.e., 1976, s. 92.

⁵⁵³ Abaşın, A.g.m., 2006, s. 152.

⁵⁵⁴ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 23.

⁵⁵⁵ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵⁵⁶ Kencetay, A.g.m., 2005, s. 98.

⁵⁵⁷ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 96.

İmam Mergazi isimli halifeleri de vardı.⁵⁵⁸ Köprülü, Türkmenler arasında bilinen Adun Ata'nın Zengi Ata'nın müridi olduğunu bildirmektedir.⁵⁵⁹

Zengi Ata'nın diğer çoğu büyük şeyhlerden farklı olarak felsefe veya ilahi eser kaleme aldığı ile ilgili bilgilere vakıf değiliz.⁵⁶⁰ Zengi Ata daha çok sahada faaliyet yürütmüş, uygulamaya önem vermiş biriydi.

Zengi Ata'nın mezarı Semerkant yolu üzerinde Taşkent'ten 8 mil uzakta bulunuyor.⁵⁶¹ Rivayete göre, onun mezarını Emir Timur yaptırmış, onun torunları da Timur'un yolunda Zengi'nin mezarını yeniden imar etmişlerdir.⁵⁶² Anber ananın ve Zengi Ata'nın iki kızının mezarları da buradadır.⁵⁶³ Zengi Ata'ya atfedilen mezarlar Aşkabat yakınlarında, Harezm'de, Tacikistan'ın kuzeyinde bulunan Kulyangir yerleşkelerinde de mevcuttur.⁵⁶⁴

Onun isminin yer adı olarak yaşatıldığı da biliniyor. Özbekistan'ın Kalinin İlçesinde Zangiota adlı köy mevcuttur.⁵⁶⁵

3.2.8. Seyyid Ata

Seyyid Ahmed'in babasının adı Emir Ebu Bekir lakaplı Seyyid Yahya (bazı rivayetlere göre Seyyid Mahmud) olup, nesebi Musevi seyyidlerine dayanır. Annesi Kübrevi tarikatı kurucusu Şeyh Necmeddin Kübrevi'nin kızı idi. İlk eğitimini ailesinde alan Seyyid Ahmed, Zengi Ata'ya mürid olmuştur. Seyyid Ahmed, Taşkent yakınlarında Zengi Ata'ya 28 yıl hizmet etmiştir.⁵⁶⁶

⁵⁵⁸ Özköse, A.g.m., 2010, s. 205.

⁵⁵⁹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 95.

⁵⁶⁰ Abaşın, A.g.m., 2006, s. 150.

⁵⁶¹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 96.

⁵⁶² Mihail Masson, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpolidgraftresta, Taşkent, 1930, s. 5; Abaşın, A.g.m., 2006, s. 150.

⁵⁶³ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turnye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 692.

⁵⁶⁴ Abaşın, A.g.m., 2006, s. 151.

⁵⁶⁵ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 30.

⁵⁶⁶ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 7-8.

Araştırmacıların tespit ettiğine göre, Yeseviyye silsilesi, Zengi Ata'nın meşhur 4 müridlerinden Seyyid Ahmed ve Sadreddin Muhammed vasıtası ile Seyhun havzasında sürdürülmüştür. Seyyid Ahmed Ata, Harezm bölgesinde yaşamış ve çağdaşı olan Nakşbendi şeyhlerinden Ali Ramiteni ile birçok görüşmeler yapıp görüş alışverişinde bulunmuştur.⁵⁶⁷

Seyyid Ata, Yesevi pirleri arasında devrinin en itibarlılarından. Altın Orda'da Özbek Han (1312-1342) 13 yaşında tahta geçince Seyyid Ata, söz konusu hana İslam'ın hak din olduğunu ispat etmiştir. Özbek Han ona el vererek mürid olmuştur.⁵⁶⁸ Necdet Tosun, Seyyid Ata'nın şeyhi Zengi Ata'nın tavsiyesi ile Deşt-i Kıpçak'taki Sarayçık şehrine gittiğini ve Sadr Ata'nın kerameti neticesinde Özbek Han dahil 70 bin insanın Müslüman olduğunu belirtir.⁵⁶⁹

Seyyid Ata, Özbek Han'a Muhammed adını verir ve halkını Maveräünnehr'e göç ettirmesini teklif eder. Özbek Han şeyhinin teklifini uygun bulmuş ve hanlığın halkının çoğu günümüz Özbekistan topraklarına göç etmiştir.⁵⁷⁰

Hakim Ata menkıbesine göre, Seyyid Ata daha sonra Süleyman Hakim Ata'nın kabrine giderek orada mücavir olan Şeyh Celal'dan mücavirliği devralmıştır. Zengi Ata'nın müridi olan Seyyid Ata vefat edince Süleyman Hakim Ata'nın yanına defnedilmiştir.⁵⁷¹ Sergey Demidov'un tespitine göre, onun mezarı Harezm'in Hangah şehri yakınlarındadır.⁵⁷²

Seyyid Ata'nın en tanınmış halifesi Huzyanlı İsmail Ata idi. İsmail Ata Türk oğlu Türk'tü. İsmail Ata'nın oğlu İshak Hoca ise uzun yıllar İsficab'da halkı irşada davet

⁵⁶⁷ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 186; Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵⁶⁸ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 11.

⁵⁶⁹ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 152.

⁵⁷⁰ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 11.

⁵⁷¹ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 94; Utku, A.g.t., 2016, 22.

⁵⁷² Demidov, A.g.e., 1990, s. 97-98.

etmiştir.⁵⁷³ Onun halk nezdindeki itibarı o derece yüksekti ki XVI. yüzyılda İranlıların işgaline karşı ayaklanan yerli yöneticiler onun Harezm'deki bir müridine Harezm'in hanı olmayı teklif etmişlerdir.⁵⁷⁴

Günümüzde Harezm ve çevresinde yaşayan seyyidler kendilerini Seyyid Ata'nın torunları olarak görüyorlar. Harezm'de sadece Seyyid Ata'nın torunları “Hoca” yani Hz. Ali soyundan olarak kabul ediliyordu.⁵⁷⁵

3.2.9. Sadr Ata

Sadr Ata, Zengi Ata'nın üçüncü halifesi idi. Asıl adı Mevlana Sadreddin olup kökü Hz. Ali'ye dayanmaktadır. Hasan Hoca Nisori, *Muzakkir'ül Ahbob* adlı eserinde kendisinin Sadr Ata'nın neslinden olduğunu, onun da Zengi Ata'nın oğlu olduğunu bildirir. Onun mezarı Taşkent'ten 24 km uzakta Ortasaray adlı yerdedir.⁵⁷⁶ Zikirya Candarbek, onun Zengi Ata'nın şakirdi olduğunu bildiriyor.⁵⁷⁷

Rivayete göre, Sadr Ata Seyyid Ata ile birlikte Deşt-i Kıpçak'a giderek oradaki Türkleri İslam'a davet etmiştir. Bazı bilim adamları⁵⁷⁸ Deşti Kıpçak'ın İslamlaşmasında önemli rol oynayan Baba Tökles'ten bahsederler. Nurullah b. Ubeydullah es-Sıddik el-Harezmi'nin 1719 yılında el yazması bir eserin kenarına Çağatayca yazdığı notlarda Baba Tükles'in Zengi Ata'nın müridi Sadr Ata (Sadreddin Ahmed) olduğu söyleniyor. “Rivayete göre, XIV ve XV. asırlarda Altın Orda Devleti tarihinde önemli role sahip olan Edigü Bey (ö. 1419) Baba Tükles'in (Sadr Ata) torunlarındanır.”⁵⁷⁹

⁵⁷³ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 96, 97.

⁵⁷⁴ Demidov, A.g.e., 1990, s. 98.

⁵⁷⁵ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul'turniye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 660.

⁵⁷⁶ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 26.

⁵⁷⁷ Zikirya Candarbek, “Hodja Ahmet Yasavi i Vozrojdeniye Tyurkskoy Gosudarstvennosti”, *Sufizm v İrane i Tsentralnoy Azii: Materialy Mejdunarodnoy Konferentsii, Almatı, 2-3 Maya 2006 goda*, g. Red. Safar Abdullo, 2006, s. 87.

⁵⁷⁸ Gündoğdu, A.g.m., 2012, s. 1047.

⁵⁷⁹ Devin DeWeese, “Baba Tükles”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-1, 2. Baskı, TDV. Yay., İstanbul, 2016, s. 160.

Kübrevilik’in bir dalı olan Zehebilik’in önde gelen şeyhlerinden Abdülvahhab Hoca kendisini Zengi Ata’nın halifesi Sadr Ata’ya dayandırıyor. Ahmed Yesevi ve halifelerinin diğer tarikatlarda yer edinmesi, Yesevi’nin Türkistan Sufilik geleneğindeki köklü etkisinin kanıtıdır.⁵⁸⁰

3.2.10. Uzun Hasan Ata (Gözlü Ata)

Gözlü Ata, XIV. yüzyıl başlarında Harezm’de doğdu. Gözlü Ata Türkmenler arasında “Uzun Hasan Ata”, “Hasan Ata”, “Gedayı”, “Gözlük Ata”, “Usül Ata” adlarıyla da biliniyor. Sergey Demidov, onun “Gözlük ata” lakabının arkaik bir lakap olduğunu belirtmiştir.⁵⁸¹ XVIII. asrın tanınmış şahsiyetlerinden olan Nadir Şair bir şiirinde, Gözlü Ata’ya “Ey kütbiddin” şeklinde seslenmiştir.⁵⁸²

Hasan Ata, Zengi Ata’nın meşhur dört şakirdinin birincisi idi.⁵⁸³ Zengi Ata’nın yanında tedristen geçen Hasan Ata’nın adı Cehriye zikri ile özdeşleşmiştir. Cehriye Hasan Ata’dan Türkmenlere miras kalmıştır.⁵⁸⁴

Hasan Ata, imtihanı geçtikten sonra Mangışlak’ı yurt edinmiştir. Bölge hanı Canıbek Hasan Ata’ya büyük ilgi göstermiştir.⁵⁸⁵ Canıbek Han, Uzun Hasan Ata’ya kendi kızı Aksuluv’u (Ak Sultan) verir.⁵⁸⁶ Sergey Demidov, Gözlü Ata’nın Canıbek Han’ın yanında umduğunu bulamadıktan sonra bir ara Aral ve Hazar denizleri arasında bulunduğu ve yerli bir Kazak zenginin kızıyla evlendiğini bildirir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 300-301.

⁵⁸¹ Demidov, A.g.e., 1990, s. 100.

⁵⁸² Akgül, A.g.m., 1999, s. 53-54.

⁵⁸³ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 23.

⁵⁸⁴ Demidov, A.g.e., 1976, s. 141-150.

⁵⁸⁵ Yolda kalanların susuzluğunu gidermiş, çölde azgınlaşanları yola getirmiş, Canıbek Han’ın develerini kurtarmış, bir Kazak kadınının yoğurdunu yağa çevirmiş, böylece yerli halkın sevgisini ve hürmetini kazanmıştır. (Akgül, A.g.m., 1999, s. 54). Ayrıca o, tırnakta gerçeği görmüş, suda balık gibi yüzmüş, din vekillerinin hocası olmuş, yolunu kaybedenlere rehber olmuştur. (İhsan Kalenderoğlu, “Türkmenistan’da Hoca Ahmet Yesevi İzleri ve Gözlü Ata”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C. 6, S. 16, Bahar, 2017, s. 113). Ayrıca bkz. (Demidov, A.g.e., 1976)

⁵⁸⁶ Akgül, A.g.m., 1999, s. 54.

⁵⁸⁷ Demidov, A.g.e., 1990, s. 101.

Türkmenistan'ın El Yazmalar Enstitüsü'nde bazı Yesevilik el yazıları korunuyor. XVI- XVII. yüzyılda yaşamış Türkmenistan'ın Balkan bölgesinde yetişen “Kurayış” lakabı ile bilinen Nedir Şair, Gözli Ata hakkında tasvirname kaleme almıştır. Tasvirnamede onun sıra dışı biri olduğu, akıllı, İslam'ın gerçek temsilcisi, temiz ahlaklı olduğu belirtilmiştir. Söz konusu tasvirnamenin 24 kıtası bize kadar ulaşmıştır. Tasvirnamede Gözli Ata'nın Hz. Osman'ın neslinden olduğu hatırlatılıyor ve onun mucizevi yetenekleri anlatılıyor.⁵⁸⁸

Sergey Demidov'a göre, Uzun Hasan saadeti Balkan bölgesinde (Türkmenistan) yaşayan Türkmen boyları arasında bulmuştur ve ölene kadar burada yaşamıştır. Onun ve eşi “Aksil” Ana'nın mezarı Türkmenbaşı (Krasnovodsk)'nin tahminen 150 km kuzeydoğusunda bulunuyor.⁵⁸⁹ Bu ziyaretgahta her yıl Ocak ayında geleneksel olarak dini merasim yapılmaktadır.⁵⁹⁰ Kattayev, onun kabrinin Türkistan şehri yakınlarında Sırderya kıyısındaki Uzunada adlı yerde olduğunu bildirmiştir.⁵⁹¹

Bazı Türkmen toplulukları kendilerini Gözlü Ata'nın oğulları Nur Ata, Omar Ata ve İbık Ata (İbrahim)'ya bağlıyorlar. Bu topluluklar Türkmenistan, İran ve Karakalpakistan'ın⁵⁹² bazı bölgelerinde yaşıyorlar. Onlara “Evlat”, başka bir deyişle Peygamber nesli denilerek saygıda kusur edilmiyor.⁵⁹³ “...şecerede 25 arka sıralanarak Hasan Ata'ya (Gözli Ata'ya) kadar gelinmesi onun Ata Türkmenlerinin son nesil başı olduğunu göstermektedir.”⁵⁹⁴

⁵⁸⁸ Kalenderoğlu, A.g.m., 2017, s. 113

⁵⁸⁹ Demidov, A.g.e., 1990, s. 101.

⁵⁹⁰ Akgül, A.g.m., 1999, s. 54.

⁵⁹¹ Kattayev, A.g.e., 2019, s. 24-25.

⁵⁹² Yesevilik'in Karakalpaklar üzerindeki etkisi için ayrıca bkz. (Abdigappar Hamzeev, “K. A. Yasauî İlimi Cane Karakalpak Şayırları Arasındaki Ündestik”, *Yasauî Alemleri. Gılimi-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 46-47; B. Paluanov, “Yasauî Şıgarmaşılığı Cane Onıng Karakalpak Adebietine Aseri”, *Yasauî Alemleri. Gılimi-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 68-73; M. Allaniyazova, “Yasauî Şıgarmaşılığının Karakalpak Adebiettanuına Zertteli Maselesi Turalı”, *Yasauî Alemleri. Gılimi-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 81-82).

⁵⁹³ Akgül, A.g.m., 1999, s. 54; Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 50-51.

⁵⁹⁴ Kalenderoğlu, A.g.m., 2017, s. 111.

3.2.11. Hoca İshak

İshak Hoca (Hace), Yesevi müridlerinden İsmail Ata'nın oğludur ve XIV. yüzyılda yaşamıştır. İshak Hoca sayesinde *Nasap Name*'nin en eski versiyonuna ulaşabiliyoruz.⁵⁹⁵ Hoca İshak, Yesevîlik icazetini babası İsmail Ata'dan almıştır. *Hadikatü'l-Arifin*'e göre,⁵⁹⁶ silsile İsmail Ata, İbrahim Ata, Süksük Ata, Sufi Muhammed Danişmend, Hakim Ata ve Ahmed Yesevi şeklinde geriye doğru gider.⁵⁹⁷

İshak Hoca, Sayram'da şeyh olarak uzun müddet halka dini eğitim vermiştir. onun Çağatayca yazdığı *Hadikatü'l-arifin* isimli kitabı Yesevîliğin temel eserlerindendir. İshak Ata, babasının ismini söz konusu kitabında “Şeyh İsmail Ata b. İbrahim Ata Kazıgurdi et-Türkistani” olarak vermiştir. Eserde bir konu açıklanırken ayet, hadis, sufilerin sözleri aktarılır ve özellikle İsmail Ata'nın dediklerine sıklıkla başvurulur.⁵⁹⁸

Necdet Tosun'un tespitine göre, “Çağatay Türkçesi'yle yazılmış olan *Hadikatü'l-Arifin*'de konular anlatılırken bazen Arapça ve Farsça nakiller yapılmaktadır. Bu durum, müellifin dini ilimlere vukufiyetini göstermektedir. Nakillerin yapıldığı kişiler ve kaynak olarak kullanılan kitaplar da yazarın ve dolayısıyla ilk dönem Yesevi şeyhlerinin din ve tasavvuf anlayışı hakkında fikir verecek mahiyettedir. Mesela Ehl-i Sünnet ve'l cemaat'ın önemli bir itikadi mezhebi olan Matüridiyye'nin kurucusu Ebu Mansur Matüri'den nakiller bulunmaktadır.”⁵⁹⁹

İshak Ata'nın mezarı, Kazakistan'ın güneyinde, Çimkent ile Taşkent arasında bulunan Kazıgurt ilçesinin doğusundaki Türbet adı ile bilinen kasabadadır. Onun ölüm

⁵⁹⁵ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul'turniye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 693.

⁵⁹⁶ Söz konusu eser ile ilgili ayrıca bkz. (Necdet Tosun, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshak b. İsmail Ata'nın Hadikatü'l-Arifin'i”, *Hoca Ahmed Yesevî. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2017, s. 209-219; Bozkurt, A.g.t., 2010).

⁵⁹⁷ Necdet Tosun, “Üveysilik”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV. Yay., İstanbul, 2012, s. 70.

⁵⁹⁸ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 191.

⁵⁹⁹ Necdet Tosun, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshak B. İsmail Ata'nın Hadikü'l-Ârifin'i”, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (20-21 Şubat 2010, Bağcılar/İstanbul-Türkiye)*, Pelikan Basım, İstanbul, 2012, s. 71.

tarihi XIV. asır sonları olarak tahmin edilmektedir. Emir Timur İshak Ata'nın Türbet kasabasına ismini veren kabri üzerine türbe yaptırtmıştır.⁶⁰⁰

3.2.12. Lokman Perende

Hoca Ahmet Yesevi'nin talebeleri arasında bulunan Şeyh Lokman-ı Perende, aynı zamanda onun halifesi olarak da biliniyor. Lokman-ı Perende, zahir ve batın ilminde otorite bir alimdi. Perende nisbesini Ahmed Yesevi'den, bir başka rivayete göre Muhammed Hanefi'den almıştır.⁶⁰¹

Çoğu kimse onu Hacı Bektaş Veli'nin şeyhi olarak biliyor. (Köprülü, 1976). Kaynaklarda Lokman-ı Perende ismini taşıyan üç şahsın olduğu rivayet edilir.⁶⁰²

Mustafa Kara'nın tespitine göre, Lokman-ı Perende'nin çocukluk ve gençlik yılları ile ilgili fazla bilgi yoktur. “Genel görüş olarak ise onun bugünkü Afganistan İran sınırına yakın Herat'ta yaşamış olduğu kabul görmekle beraber Erdebil'de mezarının ve türbesinin olduğu söylenmektedir. Yani bugünkü Afganistan İran sınırının bulunduğu bölge genel olarak yaşadığına inanıldığı bölgedir.”⁶⁰³

⁶⁰⁰ Bice, A.g.e., 2016, s. 192; Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassaui: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 30.

⁶⁰¹ Bülent Kara, “Mutasavvıf Çizgide Bir Hoca: Lokman-ı Perende”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016. S. 11(13) Summer, s. 222, 224.

⁶⁰² Abdulkali Gölpınarlı bunu şu şekilde aktarmaktadır: “Birincisi Şeyh Lokman-i Serasi'dir ve 1048'de ölmüştür. İkinci, Hüseyin Baykara zamanında Herat'ta yaşamış bir şeyhtir, 1492-93'te ölmüş ve buraya gömülmüştür. İkisi arasında XIV. yüzyılda Erdebil'de yaşamış olan ve Safeviler'in Anıtkabri sayılan türbeye gömülmüş olan bir başka Lokman Perende bulunmaktadır. Mezarı, Şeyh Safiyyuddin İshak'ın (öl. 1334) oğlu Şeyh Sadreddin Musa (1334-1392) tarafından yaptırılmıştır. Perende (Uçan) sözcüğü üzerinde de durmak gerek. Bu isim gezginci dervişler olan Kalenderi tarikatına bağlı başka bir kişiye de verilmiştir. Bu kişi de ünlü Şems-i Tebrizi'dir.” (Kara, A.g.m., 2016, s. 223).

⁶⁰³ Kara, A.g.m., 2016, s. 225.

3.2.13. Dana Ata

Dana Ata ile tanınan İhsan (Ahsan) Şeyh, XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında yaşayan Türkmen şairidir.⁶⁰⁴ Sergey Demidov ise, onun XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyıl başlarında yaşadığını düşünüyor.⁶⁰⁵

Rıza Kulu Han’ın, 1851 yılında, Harezm seferi sırasında hazırlanan Harezm Elçiliği Faaliyet Raporu’nda, Dana Ata, Zengi Baba’nın müridi olarak gösterilmektedir.⁶⁰⁶ Dana Ata’nın yaşadığı yılları hesaba katarsak, onun doğrudan Zengi Ata’nın müridi olmadığını anlarız.

Dana Ata, günümüz Türkmenistan sınırları içinde bulunan Balkan İlinde yaşamıştır diyebiliriz. O, “Baba Ata” lakabını taşımıştır.⁶⁰⁷ Ebru Birkan Akhan, Ahsan (İhsan) Şeyh adının Dana Ata Oğuznamesi ile bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Bilindiği üzere, Farsça’da Dana sözünün çoğulu olan Dana-y-an kelimesi “bilen, bilici, bilgiç” anlamındadır.⁶⁰⁸

Demidov, Dana Ata’nın ismi bilinmeyen dedesinin de sufi şeyhi olduğunu yazıyor.⁶⁰⁹ Ebru Birkan Akhan, onun soyunun “Pir” sülalesinden geldiğini düşünüyor.⁶¹⁰ Günümüzde Türkmenistan’da Mücavirler olarak bilinen grup Dana Hocanın nesli olarak biliniyor.⁶¹¹

⁶⁰⁴ Akgül, A.g.m., 1999, s. 58.

⁶⁰⁵ Demidov, A.g.e., 1990, s. 116.

⁶⁰⁶ Ebru Birkan Akhan, “Dana Ata Oğuznamesi ve Oğuznamecilik Geleneği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2017, s. 54.

⁶⁰⁷ Akgül, A.g.m., 1999, s. 59.

⁶⁰⁸ Akhan, A.g.t., 2017, s. 41.

⁶⁰⁹ Demidov, A.g.e., 1990, s. 115.

⁶¹⁰ Akhan, A.g.t., 2017, s. 54.

⁶¹¹ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul’turnıye Vliyaniya na Tsentral’nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 658.

O, “Oğuzname” ismi taşıyan 24 dörtlükten oluşan küçük bir eser kaleme almıştır. Söz konusu eserin 2 el yazma nüshası (El yazma: III) korunmuştur.⁶¹² Hoca Ahmed Yesevi’nin dili ile Dana Ata Oğuznamesi’nini dili aynıdır.⁶¹³

Söz konusu eserde Dana Ata, Hoca Ahmed ile Akman-Karaman Türkmenleri arasında meydana gelen hadiseyi işlemiştir. Dana Ata, Akman-Karaman Türkmenlerinin Hoca Ahmed’e haksızlık ettiğini, onu suçlamaya çalıştıklarını; Ahmed Yesevi’nin ise sofileri adaletli, pirleri kerametli, İl’e dua eden birisi olduğunu yazmıştır. Eserden anlaşıldığına göre, müellifin kendisi de bu karakterde bir mutasavvıf idi.⁶¹⁴

Krasnovodsk (Türkmenbaşı) şehrinin iki farklı yerinde Dana Ata’nın adını yaşatan mezarlıklar mevcuttur. Bunlardan ilki Küren Dağı yamacında, ikincisi ise Ulu Balkan Dağı’nın etrafındadır.⁶¹⁵ Demidov, bu meskenlerle ilgili daha net bilgi paylaşıyor. Bunlardan ilki Ulu Balkan geçitlerinden birindedir ve diğeri de Küren Dağı’nın kuzey yamaçlarında Kazancık İlçesindeki Danata yerleşim yeri yakınlarındadır.⁶¹⁶

3.3. Diğer Az Bilinen Müridleri

Tarihi kaynaklarda kendileri hakkında yeterli bilgi olmayan başka Yesevi mensupları da çoktur. İsmail Ata’nın müridi Otlug Yunus Ata, Yaşlıg Yunus Ata, Bahaeddin Nakşibend’in kendileriyle görüştüğü Kusem Şeyh, Halil Ata ve Pehlivan Ata, Emir Külal’in oğlu ile görüşen Kök Ata, Türkistanlı Tonguz Şeyh, Türkçü Ata diye anılan Taşkentli bir Yesevi şeyhi bunlardan bazılarıdır.⁶¹⁷

⁶¹² Akgül, A.g.m., 1999, s. 58.

⁶¹³ Akhan, A.g.t., 2017, s. 54.

⁶¹⁴ Akgül, A.g.m., 1999, s. 59; Akhan, A.g.t., 2017, s. 41, 43.

⁶¹⁵ Akgül, A.g.m., 1999, s. 59.

⁶¹⁶ Demidov, A.g.e., 1990, s. 115.

⁶¹⁷ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 154.

Bazı kaynaklarda İtil Ural bölgesinde yaşayan Biraş b. Abraş Sufi, Ufa yakınlarında mezarı bulunan Hüseyin Beg gibi şahsiyetlerin Yesevi mensubu olduğu iddia edilmiştir.⁶¹⁸

Sufi Allahyar (1644-1724) Kırgızlar arasında yazılı ve sözlü tebliğde bulunmuştur. Bu Yesevi temsilcisinin *Sebatu'l – Acizin* isimli eseri, halkın severek okuduğu kitaptı.⁶¹⁹

Aslen Mervli olan İmam Mergazi Hoca Ahmet Yesevi'nin gücüne, hikmetine inanmayıp bizzat Yesi'ye geldikten sonra ona mürid olmuş alimlerden biridir. İmam Mergazi beş yıl Yesevi'nin yanında kaldıktan sonra beş talebesi (Şeyh Muhammed Bağdadi, Seyfe'd-Dinü'l-Baharzi, Şeyh Kemalü's-Şeybani, Şeyh Sadeddin, Şeyh Bahaü'd-Din) ile birlikte Horasan halkını irşada davet için gitmiştir.⁶²⁰

⁶¹⁸ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 154.

⁶¹⁹ Erşahin, A.g.m., 2018, s. 48.

⁶²⁰ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 35-36.

3. BÖLÜM

HANLIK DEVRİ VE YESEVİ TARİKATI

1. CENGİZİLER DEVRİNDE YESEVİ TARİKATI

Yeseviliği araştıran bütün bilim adamları Ahmet Yesevi ve onun şakirtlerinin Türklerin İslamlaşması ve milli kimliklerinin korunmasında büyük rol oynadığı konusunda hemfikirlerdir. Fakat bu “büyük önemi” tarihi örneklerle açıklama konusunda şimdiye kadar yeterli çalışma derli toplu olarak yapılmamıştır. Bizim bu ve devamındaki bölümde ele almaya çalışacağımız mevzu da aslında budur: Kazaklar örneğinde Yeseviliğin Türklerin İslamlaşması ve milli şuurlarının pekişmesine katkılarını tarihi veriler ışığında açıklamaya gayret edeceğiz.

Büyük Selçukluların geniş toprakları yönetmiş olması ondan sonra bölgeye hakim olan Karahıtaylar, Harezmşahlar, İlhanlılar, Altın Orda, Timurlular gibi devletlerin de bu büyük coğrafyaya hükmetme arzusunu uyandırmıştır. Neticede Kaşgar’dan Ortadoğu’ya kadarki coğrafyada “ortak kültür havzası” oluşmuş ve bilim adamları bu büyük coğrafyada dolaşma, bilim, tecrübe alışverişinde bulunma olanağı elde etmişlerdir.⁶²¹ Yeseviliğin Avrasya coğrafyasında yayılmasında bu faktörün önemli olduğu unutulmamalıdır. Ahmed Yesevi başta olmak üzere din adamları bu geniş coğrafyayı dolaşarak tahsil almışlardır.

Türkiyeli tarihçi Abdullah Gündoğdu’nun belirttiğine göre, Cengiz İmparatorluğu’nun içerisinde önemli oranda putperest Türk kabileleri mevcuttu ve bunların İslamlaşma süreci, XIII. yüzyıl ortalarından XIV. yüzyıl başlarına kadarki yarım

⁶²¹ Aşirbek Muminov, *Nauçnoe Nasledie Hanafitskih Uçenih Tsentral’noy Azii i Kazahstana*, C. 4, Astana, 2018, s. 189.

asırlık zaman zarfında Türk tasavvufunun muvaffakiyeti olarak gerçekleşmiştir.⁶²² Gündoğdu’nun belirttiği zaman zarfı tartışmaya açıktır. Fakat o devirdeki Türk tasavvufu denince akla elbette ilk olarak Yesevilik gelir.

Rivayete göre, Ahmed Yesevi daha hayattayken torunu Ahmet Sufi’yi Kayalık’a, Süleyman Bakırgani’yi Ürgenç’e, Seyit Ata’yı İtil havzasına, daha nice şakirtlerini bozkırın çeşitli bölgelerine göndererek bölgede Yesevilik yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁶²³

Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü, bölgenin İslamlaşmasında “zıkr-i cehri”nin önemini vurgular: “Hoca Ahmed Yesevi Türkistan canibine azimetle me’mur oldukça gördüler ki ora ahalisi zıkr-i hafi ile yola gelmiyorlar, derhal zıkr-i cehri tarikim tuttu ve bundan zıkr-i erre vücade geldi. Birçok kimseler bu saadette müşerref oldular.”⁶²⁴ Sesli zikir doğayla iç içe yaşayan, kuşların, hayvanların seslerinin ne anlama geldiğini hemen anlayan konar göçerler için daha cana yakın gelmiş olabilir. Konar göçer Türklerin kültüründe gece gündüz söylenen destanlar, büyük ozanların atışmaları ve ağıtların sesli olarak merasimle söylenmesi de zıkr-i cehrenin yaygınlaşmasında önemli rol oynamış olabilir. Buradaki en önemli husus da Ahmed Yesevi’nin dahice sezgi ile bu uyumu anlayıp uygulamaya koymasıdır. El’vira Molotova, Annemarie Schimmel’in “zıkr-i cehre Yesevi’nin trans Şaman dansına cevabıdır,” dediğini aktarmaktadır.⁶²⁵ Yesevi’nin hedef kitlesinin şamanist veya Gök Tanrıya inanan Türkler olduğu dikkate alınırsa, bu ilginç bir tespittir. Ahmet Özkan ise, Yesevilikteki zikrin çıkış kökeninden Şamanizmi aramaya gerek olmadığını makalesinde ispatlamaya çalışmıştır.⁶²⁶ Necdet Tosun, Yesevi mensuplarının cehri zikrin caiz olduğunu ispatlamak maksadıyla birçok eser kaleme aldıklarını, bu

⁶²² Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yesevilik’in Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 38.

⁶²³ Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 73.

⁶²⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 118.

⁶²⁵ El’vira Molotova, “Şayh-Uvaysiya Sultan Ahmad al-Yasavi”, *Ejelgi Tarihting Tamırısı*, Kazak Universiteti Yay., Almatı, 2020, s. 157.

⁶²⁶ Ahmet Özkan, “Yesevilikte Toplu Zikirlere Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2019. S. 23 (80), Güz, 2019, s. 25-40.

konuda özellikle Nakşilerin eleştirilerde bulunduklarını bildirmiştir.⁶²⁷ Yeseviliği Nakşi ve diğer tarikatlardan farklı kılan özelliklerden biri de zikir şeklidir.

Ahmed Yesevi'yi ve onun şakirtlerini Cengiz Han (1162-1227) ile ilişkilendiren rivayet Menakıb-ı Şeyh Maslahat Hocendi'de şu şekilde geçmektedir: “Ahmed Yesevi Cengiz Han'ın komutanına: ‘Hârezm’e git ve Necmeddin Kübra ile Şeyh Attar’ı öldür,’ demiştir. Bir başka anlatıya göre, Cengiz’in nökerleri Taşkent civarında Yesevi’nin müridi olan Baba Maçın’ın götüğü koyunları keserek yemişlerdi. Baba Maçın kemikleri toplayıp üzerine vurunca koyunlar dirilmiştir. Askerler bu durumu Cengiz Han’a iletirler. O da: “Madem böyle kerameti var, ordunun başında Maverâünnehir’i fethedip bize versin,” dedi. Buna cevaben Baba Maçın: “Bizim kerametimiz bu kadar. O işi Şeyh Maslahat Hocendi yapabilir,” demiştir.⁶²⁸ Bu rivayet Cengizilerin yerel Müslüman halk tarafından benimsendiğinin, onların bölgeyi işgalinin meşrulaştırıldığının, gelenlerle yerli ahali arasında kaynaşma yaşandığının göstergesidir. Veya zamanın geçmesiyle durum böyle oldu. Burada Cengiz ordusunun ezici çoğunluğunu Türk askerlerinin oluşturduğu hususunu unutmamak lazım.

Bu kaynaşmanın gerçekleşmesinde Türk tasavvufunun büyük önemi söz konusudur. Abdullah Gündoğdu’nun belirttiği üzere, “Türk tasavvufu, etnik ve sosyal yönden ayrı olan Kıpçaklarla Moğolları, Harezmi ile Bulgar’ı aynı potada eritmeyi başarmıştır.”⁶²⁹ Biz Türk tasavvufunun o devirdeki diğer adının Yesevi tasavvufu olduğunu çok iyi biliyoruz. Bu aynı potada eritme mevzuu bölgede günümüzde mevcut halkların ortaya çıkmasında ve aynı kültürü, kaderi, geçmişi paylaşmasında önemli rol oynamıştır.

Kazak bilim adamı Aşirbek Muminov da, Moğol devrinde tasavvufun gelişmesini fakihlerin eski gücünü kaybetmesi ve yerini tasavvufa bırakmasına, değişen yeni şartlarda

⁶²⁷ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 155.

⁶²⁸ Necdet Tosun, “Orta Asya’da Tasavvuf,” *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 529-530.

⁶²⁹ Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 40.

tasavvuf yorumunun ön plana çıkartılmasına bağlıyor.⁶³⁰ Doğudan Batıya göç eden konar göçerlerin bu bölgede başarılı olmalarında onların yerel şartlara, değerlere kısa sürede uyum sağlamasıyla doğrudan orantılıdır. Konar göçerlerin kısa sürede uyum sağladığı en önemli unsurların başında din, başka bir deyişle İslam, konar göçerler muhatap olan bu dinin tasavvufi yönü idi.

Zikiriya Jandarbek ve Zhakhangir Nurmatov, Harezmsahların Yesevi tarikatının gelişmesine karşı olduklarını bildirirler.⁶³¹ Tarihi bilgiler Harezmsah yöneticilerinin İslam'a ve sufilere iyi davrandığına işaret ediyor. Örneğin, Harezmsahlılardan Sultanşah Mahmud Alaeddin Tekiş ile taht mücadelesi sırasında Sebzvar'ı kuşatır. Sebzvar ahalisi durumun vahametini anlayınca son çare olarak Şeyh Ahmed Beydili'yi Sultanşah'a gönderir. Şeyh'in ricasını kırmayan Sultanşah, ona çok iyi davranmış ve halkın canını bağışlamıştır.⁶³² Bu olayla ilgili bizim açımızdan önem arz eden husus, Şeyh Ahmed Beydili Sultanşah'a giderken yolda şeyhlere ve sufilere inanmayan bir kesim ona ok atmış ve hakaret etmişken, onun "Eğer bunlardan daha inkarcı bir topluluk olsaydı, pirim Ahmed beni oraya gönderirdi," demiştir.⁶³³ Bölgede "piri Ahmed" denilince akıllara ilk olarak Hoca Ahmed Yesevi'nin geldiği açıktır. Zikiriya Jandarbek ve Zhakhangir Nurmatov'un burada vurgulamak istedikleri belki de Harezmsahlar devrinde tasavvufun Kübrevî kolunun daha etkin olmasından ötürü Yesevilik'in bu devlet sınırlarında pasif kalmış olması mevzusudur. Burada Kübrevilik'in Yesevilikten etkilendiğini belirtmekte fayda vardır.

Cengiz Han'dan önce bölgede hakim olan Naymanların İslamiyeti benimseyenlere zulüm etmesi, Cengiz Han'ın bütün dinlere eşit yaklaşımı dolayısıyla Müslümanların, tasavvuf ehlinin rahat hareket etmeleri bölge halkının İslamlaşması ve yeni yöneticilerle kolay kaynaşmasını sağlamıştır. Hatta, "Cengiz Han istila bittikten sonra Sultan

⁶³⁰ Seyfettin Erşahin, "Kırgız Türklerinin İslamlaşmasında Tasavvufun Rolü: Yesevilik Örneği", *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 42-43.

⁶³¹ Zikiriya Jandarbek ve Zhakhangir Nurmatov, "Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü", *Bilimname*, 2017, s. 343.

⁶³² Gülseren Azar Nasırabadı, "Harezmsahlar Devleti Dönemindeki Dini Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 2021. 13(1), Nisan, 2021, s. 87.

⁶³³ Nasırabadı, A.g.m., 2021, s. 87.

Muhammed’in yerini aldığından bahisle Semerkand’da hutbenin kendi adına okutulmasını istemiş imam, kadı ve müderrislerden oluşan Müslüman ruhanilere yarlığ vererek vergiden muaf tutmuştur.”⁶³⁴ Kısacası, Cengiz Han’ın bölgeyi hakimiyeti altına alması, bölgede işgal neticesinde meydana gelen hasarı göz önünde bulundurmakla birlikte yeni rejimin nihayetinde Yesevi tarikatının lehine olduğu söylenebilir.

İlhanlıların ünlü tarihçi, vakanüvisti Raşidüddin’in (1247-1318) eserinde şu ifadeler geçmektedir: “Herhangi (bir insan) Muhammed dininin yayılması ve intişar etmesine karşı gelecek olursa çok az bir zamanda yok edilecek. Aynen bunun gibi Ahmed’in ilahi kanununun gelişmesine katkı sağlayan, ona (Muhammed’in dinine) uymasa dahi onun durumu gün geçtikçe iyileşerek kuvvet bulacak ve ömrü uzayacaktır.” Zikiriya Jandarbek ve Zhakhangir Nurmatov, buradaki “Ahmed”in Ahmed Yesevi olduğunu ve olayın Tuğrul Han (-1203) devrinde cereyan ettiğini düşünüyorlar.⁶³⁵ Bu tezi destekleyen meşhur “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hoca Ahmed,” sözünü de burada hatırlatmakta fayda vardır. Burada Raşidüddin’in İlhanlı Veziri olduğu ve İlhanlıların bölgedeki Müslümanlar üzerinde egemen olmak istediği hesaba katılırsa, metindeki Ahmed’in peygamberimiz Hz. Muhammed olma ihtimali söz konusudur. Fakat biz yine de olaya Türkistan cephesinden bakarak “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hoca Ahmed,” diyeceğiz.

Erol Cihangir bozkırda oluşan yeni durumu şu şekilde yorumlamaktadır: Hoca Ahmed Yesevi ve Yesevilik bu hali ile İbn Haldun’un (1332-1406) deyişi ile “kurucu göçebe” rolünü üstlenip, yeni bir dünya, yeni bir medeniyet oluşturma misyonunu üstlenmiştir.⁶³⁶ Yesevilik bozkırda “yeni bir ahlaki doktrin kuruyordu. Bu doktrin, tam da klasik göçebe hayat alanına uygun, insan merkezli bir bakışta ifadesini bulacaktır.”⁶³⁷ Bozkırda cereyan etmekte olan bu yeni süreç bir topluluğun İslamlaşmasından daha

⁶³⁴ Abdullah Gündoğdu, “Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1042.

⁶³⁵ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 346.

⁶³⁶ Erol Cihangir, “Göçebe Düşüncesinin Şekillenişinde Hoca Ahmet Yesevî ve Tasavvuf Merkezi Haritaların Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 147.

⁶³⁷ Cihangir, A.g.m., 2017, s. 149.

fazlası idi. “Ortadoğu İslamı, ilahiyata dair keskin tartışmalarla, toplumsal birliği parçalayan mezhep tartışmaları içindeyken, Yesevi geleneği vahdet bütünlüğü içinde bozkırın çoban/göçebe irfanından ahlaki bir doktrin yaratıyordu.”⁶³⁸ Bu yeni ahlaki doktrin, Kazaklar başta olmak üzere bölge halklarının Müslüman – Türk dünyasında kendi layık yerini almasında önemli mihenk taşlarından biri olmuştur.

Bütün bunlar Avrasya’da Timurlular, Osmanlılar gibi yeni Türk-İslam cihan imparatorluklarının kurulmasının da zeminini hazırlamıştır. Abdullah Gündoğdu bunu şu cümleler ile izah etmiştir: “Yesevi karakterli bu tasavvufi dindarlık, hemen aynı tarihlerde Cengiz’in kuvvetle belirginleştirdiği bozkır değerlerine bağlı halkların Deşt-i Kıpçak ve Anadolu’da kuracakları cihan imparatorluklarının itici manevi gücünü oluşturmuştur.”⁶³⁹

Ali Çelik, Cengiz istilasının Yesevilik üzerindeki bir başka etkisine dikkat çekmektedir. Ona göre, Moğol istilas, “Yesevi dervişlerinin daha uzak bölgelere ulaşmalarını sağladı. Bir yandan Harezm, Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu’ya, diğer yandan da Hindistan’a girdiler.”⁶⁴⁰ Bu mevzu asıl konumuz olmadığından, konunun ayrıntısına girmiyoruz. Fakat hem Abdullah Gündoğdu hem de Ali Çelik’in dikkat çektiği Avrasya halkının Türkleşme ve İslamlaşmasındaki temel unsur ve coğrafyanın Yesevilik ve Türkistan bozkırı olduğu gerçeğini tekrar tekrar vurgulamak gerekiyor.

Abdullah Gündoğdu, Cengiz’in bölgeyi işgaliyle Kuman Kıpçakların milli ve dini kimliklerini kaybetmekten kurtulduğunu bildirir. “Kuman Kıpçakların 1223’ten önce Rusların tesiriyle Ortodoksluğa geçtikleri biliniyor. Cebe ve Sübütay tarafından ele geçirilip öldürülen, Kuman başbuğlarının taşıdığı Hristiyan adlar bunun bir göstergesidir. Bunlar Konçak’ın oğlu Yuri ve Kebek’in oğlu Danyil’dir. Cengiz’le birlikte bozkır dünyası ile yerleşik dünya arasındaki kaybolmaya yüz tutmuş olan sınırlar yeniden belirginleşmiştir. Bu durum burada özellikle Ruslar tarafından giderek kendine bağlanan

⁶³⁸ Cihangir, A.g.m., 2017, s. 150.

⁶³⁹ Abdullah Gündoğdu, “Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1039.

⁶⁴⁰ Ali Çelik, “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerinde Tebliğ ve İrşad Metoduna Ait Bazı Tespitler”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 132.

Kuman Kıpçakların yeniden bozkır dünyasının bir parçası haline dönüştürülmeleri şeklinde intaç etmiştir. Batu ile başlayan bu yeni dönemde Kıpçakların yönetici tabakası imha edilmekle beraber eski Kıpçak ili etnik bakımdan varlığını korumuş, Altın Orda düzeninde hanlığın asli unsurları sıfatıyla eskiden olduğu gibi bozkır dünyasının mümessilleri olarak kalmışlardır. Öyle ki, Altın Orda'nın İslam kaynaklarındaki adı, Kıpçak Sultanlığı'dır.”⁶⁴¹ Bu Kıpçak, Kuman boylarının bir kısmı daha sonra Kazak milletin temelini oluşturan boylar arasındaki yerini aldılar. Avrupa içlerine göç eden Kuman ve Kıpçak boylarının Hristiyanlaştığı dikkate alınır, Cengiz devrinde kendi kimliğini koruyan doğudaki Türk boylarının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Meşhur “Rus'un kökünü biraz araştırırsan altından Tatar çıkar” sözü, Çarlık Rusyası ve Rus halkı büyürken Türk kökenli halklardan nasıl beslendiğini ortaya koyuyor. Buna ek olarak Sibiryada İslamiyeti kabul etmemiş Türk halklarının nasıl Ruslaştığını ve Hristiyanlaştığını, sonuç itibarı ile kendi yurdunda azınlık durumuna düşüklerini belirtirsek, Cengiz devrinden günümüze Avrasya bozkırında Türk halklarının milli kimliklerini korumalarında Yeseviliğin ne kadar büyük öneme sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Bu konudaki görüşlerini sürdüren Abdullah Gündoğdu şöyle demektedir: “Bugünkü Orta Asya etnik yapısı büyük oranda Cengiz eseridir diyebiliriz. Doğrudan bu dönemin ürünü olan Tatar, Özbek, Kazak, Nogay gibi yeni etnik oluşumlar yanında Kıpçak, Kongirat, Mangıt, Nayman gibi alt etnik guruplar bile bu süreçte yeniden üretilmişlerdir.”⁶⁴² Şüphesiz bu sürecin sağlıklı işleminde Yeseviliğin yeri tartışılmazdır. Moğol boylarının Türk etnik gurupları arasında erimesi sadece onların sayısının az olmasından kaynaklanmayıp, Cengizilerin bölgede kurdukları devletlerin topyekün İslamlaşması ile de doğrudan ilgiliydi.

Gündoğdu'nun daha önce dikkat çektiği “bozkır dünyası ile yerleşik dünya arasındaki kaybolmaya yüz tutmuş olan sınırların yeniden belirginleşmesi” mevzusu Türkistan'da son yüzyıla kadar önemini korumuş, yerleşikler ile konar-göçerler arasında

⁶⁴¹ Gündoğdu, A.g.m., 2012, s. 1043.

⁶⁴² Gündoğdu, A.g.m., 2012, s. 1038.

kültür farkının devam etmesine neden olmuştur. Bu durum olayların gelişme seyirlerini de etkilemiştir. Bu konuya olayların seyrine göre ilerde yine eğileceğiz.

Yeseviliğin bozkırın yeni yöneticileriyle kolay kaynaşması ve bölgeyi domine eden tarikat olması sayesinde, Kızılbaşlık, Kalenderlik, Haydarilik gibi İslam’ın farklı yorumlamaları bölgede kendilerine hayat alanı bulamamıştır.⁶⁴³ Yesevilik İslam içindeki rekabette eline geçirdiği zaferi veya önderliği İslam’ın farklı yorumlamalarına bırakmayan, sağlam temellere dayalı, yerel halkın ruhani ihtiyacını fazlasıyla karşılayan olgudur.

Ahmet Yaşar Ocak, Yeseviliğin bölgede mevcut diğer dinlere karşı da üstün geldiğine dikkat çekmektedir: “Orta Asya Müslümanlığı, bir anlamda Ahmed-i Yesevi demektir. Onun tarihi misyonu kısaca, İslam’ı, İran sufiliğinin süzgecinden geçirerek Orta Asya’daki Budist, Şamanist ve Maniheist mistik kültürün içinden gelen göçebe ve yarı göçebe Türk boylarının anlayabileceği ve hazmedebileceği popüler ve basitleştirilmiş bir hale getirebilmiş olması şeklinde özetlenebilir.”⁶⁴⁴

Ahmet Yaşar Ocak meselenin bununla sınırlı olmadığını belirtmektedir. “Orta Asya sufiliğinin temeli Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik tarafından o kadar güçlü bir şekilde atılmıştı ki, sonraki her sufi cereyan mutlaka kendisini bu temele oturtmak zorunda olduğunu gördü.”⁶⁴⁵ Başka bir deyişle Yesevilik bölgeye yabancı çeşitli İslami öğretilerin yayılmasını engellemekle kalmayıp Hanefi-Maturidi anlayışında ortaya çıkan tarikatları da doğrudan etkilemiştir.

Bilindiği üzere Cengizilerin bölgeyi işgali şehirlerin harap edilmesini, yerleşik hayatın çökmesi ve konar göçer hayatın prestijli hale gelmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum İslam tarikatları arasında şehirde ortaya çıkan tarikatların pasifize edilmesi, bozkıra yayılan Yeseviliğin güçlenmesi demektir. Konuyla ilgili olarak bölgede İslamiyet

⁶⁴³ Osman Türer, “Hoca Ahmed-i Yesevî’nin Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995. S. 12, s. 19.

⁶⁴⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sûfiliğine Bakışlar*, 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 31-32.

⁶⁴⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 300.

Cengiz işgaliyle şehirde durgunlaşmışken, dinin korunması veya gelişmesi bayraktarlığını bozkırdaki Yesevi tarikat mensupları sürdürmüştür yorumunun yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Erol Cihangir bu durumun bir başka boyutuna dikkat çekmektedir: “Medrese-iktidar ikilisinin tehditlerine duçar olan kimseler, tehdit ve tehlikeden uzak olmak için genelde bozkırın sufilerine sığınıyorlardı.”⁶⁴⁶ Bozkırda serbestlik söz konusudur. Bu etkileşim Yeseviliğin bozkır veya konar göçer, yarı göçebe yaşam tarzı benimseyenler nezdinde daha sempatik bir tarikat olarak kabul görmesinde de önemli olmuş olabilir.

Ferhat Karabulut’un dikkat çektiği üzere, zaman kavramı mekan ile anlam kazandığına göre mekanı geçici gören insanın zamanı da geçici görmesi gerekir. Ahmed Yesevi’nin işini kolaylaştıran en önemli neden Türk toplumundaki bu mekan ve zaman anlayışı olabilir.⁶⁴⁷ Türklerin eski inancında zamanın yaratıcısı Tanrı idi ve İslamiyette de bu aynıdır. “Öd tengri yaşar” (Zamanı Tanrı yaşar)⁶⁴⁸ olduğuna göre Türk’e buna itaat etmek düşmektedir.

Zamanla ilgili olarak Kazakların 12 hayvanlı milli takvimlerindeki⁶⁴⁹ yılların İslam dininin etkisi ile “haram” (pars, maymun, yılan, köpek, sıçan, domuz,) ve “helal” (inek, balık, tavşan, at, tavuk, koyun,) şeklinde ayrıldığını ekleyebiliriz. Oysa 12 Hayvanlı Türk Takvimi İslamiyet öncesinde Türk boyları tarafından kullanılan kadim takvimdir.

Kazak bilim adamı Laura Yerekeşeva’nın iddiasına göre bozkır halkı XIII. yüzyılda İslamla o derece haşır neşir oldu ki, İslam’ın yasaklarına uyarak balballarında

⁶⁴⁶ Erol Cihangir, “Göçebe Düşüncesinin Şekillenişinde Hoca Ahmet Yesevî ve Tasavvuf Merkezi Haritaların Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 154.

⁶⁴⁷ Ferhat Karabulut, “Ahmet Yesevi’de Varolmanın İki Boyutu: Zaman ve Mekan”, *Türkologiya*, 6, 2017, s. 104.

⁶⁴⁸ Sergey Klyashorniy, “Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı”, Çev. Deniz Karadeniz, *Dil Araştırmaları*, S. 17, Güz, 2015, s. 248.

⁶⁴⁹ Kazakların 12 hayvanlı takvimi hakkında ayrıca bkz. V.F. Şahmatova, “O Proishozhdenii Dvenadtsatiletnogo Jivotnogo Tsikla Letoisçistleniya u Koçevnikov”, *Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, Almatı, 1955, s. 43-53; A.İ. Muhambetov, “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, *İstoriya i Kul’tura Aralo-Kaspiya*, Almatı, 2001, s. 104-129.

insan yüzünü belirgin olmayan şekilde yapmaya başladılar.⁶⁵⁰ Elbette, bu iddiayı destekleyecek yeni bilgilere ihtiyaç vardır. Çünkü İslam ve Yesevilik öncelikle hoşgörü yönüyle konar göçerleri kendine çekmiştir. Balballardaki insan yüzünün belirginsizleştirilmesi bu düşünceye ters düşmektedir. Üstelik bu coğrafyada yüzü belirgin balballar halen mevcuttur.

Öte yandan, Yeseviliğin Türk-İslam sentezinin oluşmasındaki önemine kanıt olarak Tanrı Dağları bölgesindeki kitabelerde eski Türk dönemine ait unvan, ad, boy ismi ile birlikte İslami terimlerin de kazınmış olması gösterilebilir.⁶⁵¹ Mesela, günümüz Kırgızistan toprakları içerisinde kalan Isık Göl ilinde Yesevi'nin öğüt sözleri taşlara kazınarak günümüze kadar ulaştırılmıştır.⁶⁵²

Özetle, Cengiz istilasını İslam Dünyası özellikle Ortadoğu coğrafyasında bir felaket olarak nitelendirilmesine karşılık, Türkistan bozkırlarında İslamiyetin gelişmesine olumlu etki etmiştir. Karahıtaylar ve Naymanların bölgedeki İslam karşılığı iktidarından sonra Cengiz'in din mensuplarına hoşgörü politikası konar göçer Müslümanlar açısından olumlu değerlendirilmişti. Cengiz ve onun soyundan gelenlerin rivayetlere, şecerelere konu olması bunun açık göstergesidir. Cengiz soyundan gelen yöneticilerin meşruiyetin sağlanması açısından ilerleyen dönemde sufilerle sıkı işbirliğine gitmiş olması da bunun bir başka delilidir. Cengiz ve oğulları devrinde bölgede en etkin tarikat Yesevilik olduğundan, Moğol boylarının Türkleşmesi, Gök Tanrı ve şaman inancına sahip Türk ve Moğol boylarının İslamla müşerref olmasında Yesevilik başat rol oynamıştır.

1.1. Altın Orda Devletinin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı

Altın Orda Devleti'nde (1241-1502) Batu Han (1205-1255)'dan itibaren Müslümanlar saygı görmüş ve himaye edilmiştir. Müslümanlar Altın Orda'da Hristiyanlar fırkası amansız rekabet ediyorlardı. Altın Orda hanları Berke ve Sartak arasındaki iktidar mücadelesi bir anlamda Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında yaşanmıştır. Nihayetinde

⁶⁵⁰ Laura Yerekeşeva, *Kultura i Religiya v İstorii Tsentralnoy Azii*, Dayk Press Yay., Almatı, 2013, s. 118.

⁶⁵¹ Belek, A.g.m., 2019, s. 138-141.

⁶⁵² Belek, A.g.m., 2019, s. 142.

bu mücadele Müslümanların lehine seçilmiş, Berke'den itibaren Cengiz ulusları arasında en erken İslamlaşan Cuci Ulusu'dur.⁶⁵³ Özellikle belirtmelidir ki, İslamiyet Altın Orda devletinin yöneticileri, elit kesimi ve genel olarak halkı tarafından sevilerek kabul görmüştür.⁶⁵⁴

Altın Orda'da ilmin; teoloji, felsefe, mantık, fıkıh ve Arap filolojisi gibi dalları hızla gelişti.⁶⁵⁵ Bu gelişmeye cevap olarak tasavvufi yönelişteki eserlerin yazıldığını gözlenmektedir. Mahmud Bulgari'nin *Nehce'l-Feradis*, Rabguzi'nin *Husrev ve Şirin*, Hoca İshak İbn İsmail Ata et-Türkistani Kazıgurti'nin *Hadikatü'l-Arifin* (XIV. yüzyılın son çeyreği) gibi eserlerin yazılması Altın Orda sahasında ideolojik mücadelenin sadece devletin üst sınıfı ile sınırlı kalmadığını, genel bir özelliğe sahip olduğunu, dini alanda özel bir rekabetin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁵⁶

Altın Orda devrinde bölgedeki İslam alimleri İran ve Horasan'daki bilim adamlarıyla yakın alışveriş alakasında bulunmuş ve bu durum Altın Orda'da bilimin gelişmesine, bilimsel eserlerin yayılmasına olumlu etki etmiştir. Bilimin gelişmesi bölgede hakim olan Yesevi tarikatını da etkilemiş, Yesevilik ile ilgili Hoca İshak b. İsmail Ata at-Türkistani al- Kazıgurti'nin *Hadikat al-Arifin*, Hüsameddin as-Siğnaki'nin⁶⁵⁷ *Menakib-i Hoca Ahmad Yesevi* eserleri kaleme alınmıştır.⁶⁵⁸ Rahmi Yaran, *Menakib-i Hoca Ahmad Yesevi* eserinin Siğnaki tarafından kaleme alındığına şüpheyle yaklaşmak gerektiğini belirtmiştir.⁶⁵⁹

⁶⁵³ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül 2016, s. 38.

⁶⁵⁴ Talas Omarbekov ve G. Habizhanova, "Yeseviliğin Altın Orda ve Kazak Hanlarına Manevi Etkisi", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28 Eylül 2016, İstanbul, 2016, s. 465.

⁶⁵⁵ Aşirbek Muminov, "Şami-Damulla i Ego Rol' v Formirovanii 'Sovetskogo İslama'", *Materiali Mejdunarodnoy Konferentsii "İslam, İdentichnost' i Politika v Postsovetkom Prostranstve: Sravnitel'nyy Analiz Tsentral'noy Azii i Evropeyskoy Çasti Rossii"*, 1-2 Nisan 2004, Kazan, Kazanskiy Federalist, S. 1(13), Kış, 2004, s. 125.

⁶⁵⁶ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 351.

⁶⁵⁷ Hüsameddin as-Siğnaki hakkında ayrıca bkz. (Rahmi Yaran, "Siğnâkî", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV. Yay., İstanbul, 2009, s. 164-166).

⁶⁵⁸ Aşirbek Muminov, *Nauçnoe Nasledie Hanafitskih Uçenih Tsentral'noy Azii i Kazahstana*, C. 4, Astana, 2018, s. 155.

⁶⁵⁹ Yaran, A.g.m., 2009, s. 165-166.

Abdullah Gündoğdu'nun tespitine göre Altın Orda coğrafyasının İslamlaşması ve bu cereyanda tasavvuf erlerinin, Yesevi mensuplarının önemi Anadolu coğrafyası ile paralellik arz etmektedir. Altın Orda ve Anadolu bu konularda birbirlerinden etkilenmiştir.⁶⁶⁰

Saraycık şehir öreninde 1909 yılında yapılan kazıda elde edilen testi ve onun üzerinde kazınan beytin birinin Yesevi hikmetlerinden olduğu düşünülmektedir. Bu bölgede Altın Orda hanlarının mezarlarının bulunduğu hesaba katılırsa, Yeseviliğin bölgedeki varlığı açısından bu arkeolojik buluntu önem arz etmektedir.⁶⁶¹ Şimdi meseleye biraz da Altın Orda hanları üzerinden göz atalım.

1.1.1. Berke Han (1209-1266)

Berke Han, Altın Orda hanları içinde ilk Müslüman olan hükümdar olduğu için önem arz etmektedir. On yıl kadar süren Berke dönemi Altın Orda'nın kurumsal yapısının oturduğu ve istikrarın sağlandığı dönem olarak bilinir.⁶⁶² Berke Han devrinde çadırdan mescidlerin mevcudiyetinden bahsedilir.⁶⁶³

Berke Han döneminde Yesevi ekolünde tasavvufi İslam Altın Orda sahasında güç kazanmış, göçebeler arasında hızla taraftar bulmuştur.⁶⁶⁴ Bu devirde Altın Orda halkı üzerinde etkin olan tarikat Yesevilikti. Bu işlevi Harezm'de üstlenen Yesevilik ocağı Bakırgan başka bir deyişle Bakırgan-Ata şehri olmuştur.⁶⁶⁵ Talas Omarbekov ve Gülnara Habizhanova Berke Han'dan itibaren Yeseviliğin devletin ana ideolojisi yerini aldığını belirtmişlerdir.⁶⁶⁶ Bununla birlikte Berke'nin İslamiyete geçmesinde Kübrevi tarikatından

⁶⁶⁰ Gündoğdu, A.g.m., 2016, s. 31-38.

⁶⁶¹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1992, s. 105.

⁶⁶² Abdullah Gündoğdu, "Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1045-1046.

⁶⁶³ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 17.

⁶⁶⁴ Gündoğdu, A.g.m., 2012, s. 1045-1046.

⁶⁶⁵ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yeseviliğin Rolü Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 39.

⁶⁶⁶ Omarbekov ve Habizhanova, A.g.m., 2016, s. 460.

Seyfeddin Baharzi'nin etkin olduğu kaynaklarda sıklıkla bahsedilir.⁶⁶⁷ Zikirya Candarbek, İslam'ın Özbek Han devrinde Altın Orda'da Yesevilik sayesinde yayıldığını, söz konusu devlette Fars kökenli Kübrevilik egemenken halk nezdinde yabancı kökenli tarikat olması sebebiyle etkin olamadığını belirtmektedir.⁶⁶⁸

1.1.2. Özbek Han (1312-1340)

Özbek Han devrinde Kazak bozkırında İslam tamamen hakim olmuştur.⁶⁶⁹ Ebülğazi Bahadır Han Şeyh Seyyid Ata'nın Özbek Han'a Sultan Muhammed Özbek Han adını verdiğini bildirir. Özbek Han'ın bu yeni adı sikkelere darp edilmiştir.⁶⁷⁰ Özbek han devri, İslamlaşma politikasının devlet siyaseti haline dönüştüğü yıllardır. Özbek Han, devleti tek bir Orda çatısı altında birleştirmiştir. Özbek Han ile bağlantılı örülen efsaneler, Han'ı mistik birine dönüştürmüştür.⁶⁷¹ Sufizm açısından bu son husus son derece önemlidir.

Özbek Han'ı İslam'a sokan Yeseviye şeyhleri: Sadr Ata, Badr (Bedr) Ata, Sayd (Seyyid) Ata ve Uzun Hasan Ata'dır. Bu 4 şeyh Zengi Ata'nın öğrencileri idi.⁶⁷² Ötemiş Hacı kaleme alan *Cengizname* eserinde, bu 4 şeyhin Özbek Han'ın nasıl Müslüman olduğu anlatılmaktadır.⁶⁷³ Bazı çalışmalarda, Siğnak'a gelen Sadr Ata'nın Özbek Han'ı

⁶⁶⁷ Enver Konukçu, "Berke Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV. Yay., İstanbul, 1992, s. 506-507.

⁶⁶⁸ Zikirya Candarbek, "Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kipçaka (Po Materialam Kazahskih Şedjere)", *Podvijniki İslama. Kul't Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*. Vostočnaya Literatura Yay., Moskova, 2003, s. 327.

⁶⁶⁹ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 3; Zaura Malgaraeva, "Osobennosti Vliyanıya İslama Na Territorii Kazahstana", *"İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turnıye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu"*. Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovanıyu 20-Letıyu Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva, Astana, 2016, s. 269.

⁶⁷⁰ Omarbekov ve Habizhanova, A.g.m., 2016, s. 464.

⁶⁷¹ Gündoğdu, A.g.m., 2016, s. 45.

⁶⁷² Zikirya Candarbeyev, "Hoca Ahmet Yesevi ve Kazak Hanlığı", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 93.

⁶⁷³ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 2009, s. 126-127; Devin DeWeese, *Islamization And Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical And Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Pres, Pennsylvania, 1994.

70 bin kişi ile birlikte Müslüman yaptığı belirtilir.⁶⁷⁴ Elbette, meşhur dört şeyhin isimleri farklı kaynaklarda farklı farklı verilebilmektedir.

Timurname'de bölgedeki Yesevi şeyhleri olarak Kasım Şeyh, Hadım Şeyh ve Baksays Ata'nın isimleri zikredilir. Bunlardan Baksays Ata'yı Seyyid Ata Deşti Kıpçak'a pir tayin etmiştir. Halk arasında onların yaşadıkları mekanlar hakkında rivayetler epey fazladır. Örneğin, Baksays Ata'nın nesli 26 uyuğuna hizmetkar (idari anlamda) yetiştirdi. Kabri, Kızıl Orda İli Canakorgan İlçesi sınırlarındadır. Kasım Şeyh'in mezarı da oraya yakındır.⁶⁷⁵ Hadım Şeyh'in mezarının nerede olduğu bilinmiyor.⁶⁷⁶

Abdullah Gündoğdu Altın Orda'da Yeseviliği dolayısıyla İslamı yayan dört şeyhin isimlerini farklı aktarmaktadır: “Ötemiş Hacı ve Abdülgaftar'ın nakillerine göre de Harezmi ve Buhara taraflarından gelen Mecdüdin Şirvani, Baba Tökles, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgani adlarında dört velinin adını verir. Bu velilerin Yeseviliğe mensup oldukları söylenebilir. Uluğ Bey'in yazdığı *Ulus-ı Erba'a* eserinde Özbek Han'ın Müslüman olmasında Seyyid Ata isimli zatın adı geçer.”⁶⁷⁷

Cengizname'de ismi zikredilen Baba Tökles'i Sadr Ata diyenler olduğu gibi, onu Şeyh Necibüddin diyenler de var. Bizim açımızdan önemli olan ise bu şahsın Yesevi tarikatından olup Özbek Han'ı ve Altın Orda ahalisini İslamla tanıştırma konusunda büyük rol oynamasıdır. Devin De Weese'in belirttiği üzere, “Güney Kazakistan'da Karadağ sıradağlarının eteğinde Baba Tükli Şaşti Aziz adına bir türbe vardır. Bu türbenin varlığı, Ötemiş Hacı'nın eserindeki bilgiler de göz önünde bulundurulduğunda Baba Tökles'in bölge halklarının İslamlaşmasında etkin rolünün bir göstergesidir.”⁶⁷⁸

⁶⁷⁴ Necdet Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf,” *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 496; Bekzod Syddykov, “Kazakların İslamlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dini Kimlikleri”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Bursa, 2019, s. 28-29.

⁶⁷⁵ Kasım Ata türbesi için ayrıca bkz. (Gulbanu Koshenova, “Kazakistan, Kızılorda İli Türk-İslam Yapıları (10. yy.-20. yy. başı)”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2019, s. 184-187).

⁶⁷⁶ Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 96-98.

⁶⁷⁷ Gündoğdu, A.g.m., 2016, s. 46.

⁶⁷⁸ DeWeese, A.g.m., 2016, s. 160-161.

Kazak akını (ozan) Dulat “Aziret kongan Karatau, Asa almagan odan cau” (Hazret konan Karadağ, Geçememiş onu düşman) diyerek bir yandan Yesevilik propagandası yaparken diğer yandan halkının cesaretini Yesevi'nin manevi koruyuculuk özelliğiyle arttırmıştır.⁶⁷⁹ Burada mecazi olarak Yeseviliğin Kazakların dayanağı olduğu da vurgulanmaktadır.

Yukarıda zikredilen dört şeyhin birisi olan Bedr Ata, zamanında Özbek Han'ın baş kadısı tayin edilerek Mısır Devleti ile yapılan devletler arası ilişkileri idare etmiştir.⁶⁸⁰

Özbek Han'ın kendi çocuklarının adının sonuna eklediği ‘Şora’ kelimesinin bir manası da kuldur. Kul teriminin Yesevilikte şeyhlere verilen bir derece olduğunu dikkate alırsak, Kazak Cüzlerinin pîrleri sayılan Bayşora, Canşora ve Karaşora'yı Yeseviye şeyhleri olarak varsayabiliriz.⁶⁸¹

Özbek Han döneminde Yesevi yolu devlet ideolojisi seviyesine çıkartılmıştır. İrtiş ve Tuna ırmakları arasında bulunan Türklerin manevi ve kültürel birlikteliğini oluşturan, dini-manevi temeli Yesevilik idi.⁶⁸²

1.1.3. Toktamış Han (1379-1397)

Meşhur Özbek tarihçisi Buribay Ahmedov'un tespitine göre 1320'lerde Seyyid Ata'nın çabalarıyla Deşti Kıpçak ahalisi Müslüman oldu. İslam'ı kabul edenlere Özbek, kabul etmeyenlere Kalmuk denmeye başladı.⁶⁸³ Belki de bu sebepten ötürü puta tapan Toktamış Han'a (1379-1397) “Toktamış Kalmak” denilmiştir.⁶⁸⁴

Toktamış Han 1388 yılında Yesi'ye gelmiştir. O yıllarda Timur ve Toktamış arasında bölge hakimiyeti için mücadele söz konusudur.⁶⁸⁵ Mihail Masson, Toktamış'ın

⁶⁷⁹ Mekemtas Mirzahmetulı, *Kazak Adabietindegi Sopılık, Tanım*, GİS-Print Baspahanası, Almatı, 2012, s. 41.

⁶⁸⁰ Candarbeyev, A.g.m., 2017, s. 95.

⁶⁸¹ Candarbeyev, A.g.m., 2017, s. 96.

⁶⁸² Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 346.

⁶⁸³ Buribay Ahmedov, *Özbek Ulusi*, Nur, Taşkent, 1992, s. 13.

⁶⁸⁴ Kemal Eraslan, “Hace Ahmed Yesevi ve Emir Timur Hakkında Bir Belge”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Bahar, 2010, s. 373.

⁶⁸⁵ Aşirbek Muminov, *Hanaftskiy Mazhab v İstorii Tsentral'noy Azii*, Editör: S.M. Prozorova, Kazak Entsiklopediyası Yay., Almatı, 2015, s. 40.

Yesi'deki Ahmed Yesevi Türbesinden bazı değerli eşyaları götürdüğünü, daha sonra Timur Toktamış'ı yenerek o eşyaları geri getirdiğini, savaşta elde ettiği ganimetlere Ahmed Yesevi Külliyesinde yeni bina ve medrese yapılması için talimat verdiğini ama Timur vefat edince bunların tamamlanmadığını bildirmektedir.⁶⁸⁶

Daha önce zikrettiğimiz Baba Tükles'in oğlu olarak kabul edilen Edige (1352-1419)⁶⁸⁷ Toktamış ile mücadeleye tutuşmuş ve onu ortadan kaldırmıştır.⁶⁸⁸ Böylece Yesevilik, dolayısıyla İslam'ın önündeki bir engel daha kaldırılmıştır.

Edige'den söz açılmışken, onun Yesevilikle ilgili bir başka hadisesini de aktaralım. Cengiz soyundan olmayıp iktidara talip olanlar kendilerini Hoca Ahmet Yesevi ve Hz. Ali'ye dayayan şecere ve rivayetler üretiyorlardı. Örneğin, Nogaylardan Nuraddin bu yola başvurmuştu. İktidara talip olan Nuraddin'in (-1440) emriyle babası Edige'nin şeceresi düzenlenerek cetleri Hoca Ahmet Yesevi ve Hz. Muhammed'e kadar ulaştırılmıştır.⁶⁸⁹

Özetle, Toktamış Han Yesevilik ve bozkır İslam tarihinde olumsuz kahraman olarak kendi yerini almıştır.

1.2. Çağataylılar Devrinde Bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı

Cengiz'in oğullarından Türkistan'a hakim olan Çağatay Han (1227-1241) yasaya olan bağlılığı ile meşhurdur. Onun devrinde bölge Müslümanları ibadetlerini yerine getirme ve dinleri yaşama konusunda büyük zorluklar çekmiştir. Görüldüğü üzere, Altın Orda'dan farklı olarak Çağatay Hanlığı'nda (1227-1370) ilk başlarda İslama yönelik farklı bir muamele söz konusudur. Mübarek Şah Han (1251-1261) Çağatay Hanları içinde ilk Müslüman olan handır. İslamiyet bu dönemde Hanlık içinde yayılmaya başlamıştır.

⁶⁸⁶ Masson, A.g.e., 1930, s. 7.

⁶⁸⁷ Edige başka kaynaklarda Beylerbeyi Baltıçak'ın oğlu, Baba Tükles neslinden olarak verilir. (M. Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Indiana University Press, 2002, s. 9-11).

⁶⁸⁸ DeWeese, A.g.m., 2016, s. 161.

⁶⁸⁹ Rustan Rahmanaliyev, *İmperiya Tyurkov. Velikaya Tsivilizatsiya*, Ripol Klassik, Moskova, 2009, s. 370.

Bölgedeki Moğol hanlarından Kaydu (1235-1301) Müslümanları himaye etmiştir.⁶⁹⁰ Ancak İslamiyet’in hanlık dahilinde ideolojik hakimiyeti ve kesin olarak yerleşmesi Kazan Timur Halilullah Han (1340-1345) zamanındadır. Kazan Timur Han’ın dönemi Altın Orda sahasında yoğun İslamlaşma faaliyetini yürüten Özbek Han döneminin sonuna denk gelir ki, bu dönem bilhassa Yesevi ekolünden mutasavvıfların tüm Türk Dünyasında faaliyetlerini artırdıkları ve faaliyetlerine güçlü siyasi destek buldukları dönemdir.⁶⁹¹

Çağatay Hanlığı’nın diğer Cengiz ulusları arasından farklı yapan özelliği, Hanlığın kendi siyasi sınırları içinde sadece bozkır bölgesine hakim olmasıydı. Hanlığın siyasi düzeni bir kabile federasyonu idi. Yedisu bölgesinde XIII. yüzyılda ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Yesevi tarikatının aktif çalışmaları sayesinde bölge Karahıtay ve Moğol dalgasını başarılı şekilde atlatmış ve zamanla onları kendi safına çekmeyi, yani Müslüman yapmayı başarmıştır. XIV. yüzyılın ortalarında günümüz Kırgızistan ve Güneydoğu Kazakistan topraklarında Mogulistan Devleti⁶⁹² kurulduktan sonra İslam yeniden devlet dini olmuştur.⁶⁹³ Ünlü Kazak tarihçisi Talas Omarbekov da XIV. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay ahalisinin Müslüman olduğunu ve İslam’ın devlet dini olarak benimsendiğini belirtir.⁶⁹⁴

Yesevilik, XVI. yüzyılın birinci yarısına kadar günümüz Kırgız Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan (Sincan) topraklarında gücünü muhafaza etmiştir. Mirza Haydar Duğlati’nin, Yarkend Hanlığı’nın kurucusu Sultan Said Han’ın baş danışmanı olan dayısı Yesevi şeyhi idi. Said Han, danışmanı ile sık sık görüşmüştür. Bu görüşmelere bazen

⁶⁹⁰ Mokeev, A.g.m., 2006, s. 130.

⁶⁹¹ Abdullah Gündoğdu, “Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 1050.

⁶⁹² 14. yüzyılda Türkistan’da kurulan bu Türk-Moğol devleti, günümüz Moğolistan veya tarihi Moğol Devleti ile karıştırılmaması gerekiyor. Batı literatüründe söz konusu devlet için Doğu Çağatay Hanlığı terimi kullanılıyor. Fakat bize göre Türkistan’da bu devlet için kullanılan Mogulistan terimi, 1347-1570 yılları Doğu Türkistan, Tanrı Dağları ve Yedisu bölgelerini yöneten hanlığın gerçek adıdır.

⁶⁹³ Mokeev, A.g.m., 2006, s. 130.

⁶⁹⁴ Talas Omarbekov, *Qazaq Memleketi: Kaganattar, Ulıstar Men Handıqtar Bayanı*, Han Tengri Baspası, Almatı, 2017, s. 283.

Mirza Haydar Duğlati de iştirak etmiştir. Sufilikten aşırı derecede etkilenen Said Han görevini kardeşi Emin Hoca Sultan'a (-1546) bırakarak Hacca gitme kararı almıştır.⁶⁹⁵

Mederbek Kadyrov, “Kırgızların menşeyini Kırgızlar arasında Analak, Manalak, Şamansur, Samansur vs. isimlerle anılagelen Hallac-ı Mansur’a dayandırmaları, *Hikmetler*’de anlatılanlarla doğrudan bağlantılı olabilir. Çünkü Ahmet Yesevi’nin *Hikmetler*’i anlaşılır bir dilde yazıldığı için Kırgızlar tarafından çok okunmuştur.” demektedir.⁶⁹⁶ Hüseyin b. Mansur el-Hallac el-Beyzavi olan Hallac-ı Mansur Hoca Ahmed Yesevi’nin hikmetlerinde anlatılmaktadır. Kırgızlar kendisine haksızlık yapılan Mansur’u unutamamış, onu hafızalarında yaşatmak istemiş, böylece Kırgız şerecelerine bu mevzu yerleşmiş ihtimali mevcuttur.

Özkül Çobanoğlu, Yesevi tarikatının en büyük katkılarından birinin Türklerin eski inançlarının şirikleşmeden İslamlaşması olduğuna, bu yaşanırken Türkistanlıların Araplaşmadan, Farslaşmadan Türkleştiğine dikkat çekmektedir. “...her yerde ve şeyde olan “iye” veya “ıssı” gibi “tekin” ve tekin olmayan “sahipler” de zaman içinde önceleri “peri” ve “ferište”leşip daha sonra da “cin”leşirken, Umay Ana inancından beri uygulanagelen başta “kutsal kayın” ağaçları olmak üzere “ağaçlara çaput bağlayarak Tanrı’dan” envai çeşit dilek dileme hiçbir “şirk” derdine düşülmeden İslamileşivermiştir. Göktanrı’ya ulaşan “ulu ak kam”lar, Dede Kokutvari “alperen ozan”lara, hatta Yesevi model ve tarzında “Allah aşıkları”na ve “aşık tarzı”na, “akın”lığa dönüşüvermiş bunların bir haylisi “baksı” veya “bahşı” adıyla bilinegelmiştir. Doğum, evlilik ve ölüm tören ve ritüelleri de benzer değişim ve dönüşümlerle muhteva bakımından yenileşmelerle geleneksel olanlar bütünleşerek İslamileşmiştir. Böylece, Araplaşmamış, Farslaşmamış “İslamileştirdik”çe, Türkleşmiş “Türk”lükte bütünleşmiştir.”⁶⁹⁷

Genel olarak Altın Orda, Çağatay ve Timur devirleri İslam diyarları arasında, okullar, ekoller arasında fikir alışverişinin açık ve yaygın olarak gerçekleştiği bir

⁶⁹⁵ Kadyrov, A.g.m., 2018, s. 38, 60.

⁶⁹⁶ Kadyrov, A.g.t., 2016, s. 62.

⁶⁹⁷ Özkül Çobanoğlu, “Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı Bağlamında Türk Mitolojisi ve Sözlü Kültüründe Süreklilik ve Değişme”, *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 703.

devirdir.⁶⁹⁸ Bu alışveriş o kadar büyük ki Yesevilik Dağlık Bedahşan'daki İsmaililerin *Çerağname*lerine bile dahil edilmiştir. Söz konusu eserde Hoca Ahmed Yesevi Fatimilerin XI. yüzyılda yaşamış halife-imamı el-Mustansır Billah tarafından Türkistan'a dai olarak gönderildiği anlatılmaktadır.⁶⁹⁹ Hoca Ahmed Yesevi böylece İsmaililerin dualarına “alemin başı Türkistan'ın piri” olarak en üstün mertebe ile dahil edilmiştir.⁷⁰⁰

1.3. Timur Devleti Devrinde Bölgenin Türkleşme ve İslamlaşmasında Yesevi Tarikatı

Menkıbelerde Timur'un padişah olması Ahmed Yesevi'nin manevi desteğine bağlanır. Bu durumu Kemal Eraslan şöyle yorumlar: “Timur, ordusunun gücü yanında Türk meşayihinin da desteğini alarak padişah olmuştur.”⁷⁰¹

Mihail Masson, Timur'un Ahmed Yesevi türbesini yaptırmasını stratejik bir hamle, ince siyasi hesap olarak değerlendirmekte ve bununla Timur'un ülkesinde istikrarı tehlike altına atacak konar göçerleri İslam aracılığıyla kendi tarafına çekme, konar göçerlerin değer verdiği Yesevi türbesini sahiplenerek bölgede barışı tesis etmeye çalıştığını bildirmektedir.⁷⁰²

Mihman-name-i Buhara eserindeki bilgiye göre, “Hace-i Yesevi hazretlerinin kabrinin imaretini yaptırmış olan Emir Timur'un yaptırdığı okulda Seyyid Şerif Cürcani ders vermiştir. Onun görevi ise belirli öğrencileri özel olarak eğitip hanlığın sadakatine ve hizmetine sunmak olmuştur.”⁷⁰³

⁶⁹⁸ Aşirbek Muminov, *Nauçnoe Nasledie Hanafitskih Uçenih Tsentral'noy Azii i Kazahstana*, C. 4, Astana, 2018, s. 158.

⁶⁹⁹ Zahide Ay, “Moğol İstilasası Öncesi ve Sonrasında Orta Asya'da Ezoterist Bir İslam Toplumu: 10-15. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir, 2013, s. 7, 15, 63.

⁷⁰⁰ Ay, A.g.t., 2013, s. 140-141; Ali Yaman, “İsaui Medenietining Türik Düniesinde Alatin Orni Men Mangızı”, *İsaui Cılı: İsauitanu Gılımi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 74.

⁷⁰¹ Kemal Eraslan, “Hace Ahmed Yesevi ve Emir Timur Hakkında Bir Belge”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Bahar, 2010, s. 367, 393.

⁷⁰² Mihail Masson, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpolidraftresta, Taşkent, 1930, s. 4.

⁷⁰³ C. Eralp Alışık, “Timürlü Devlet Geleneğinde Hoca Ahmed Yesevi Mirâsının Yeri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28. İstanbul, Eylül. 2016, s. 289.

Homidhon İslomy, “Emir Timur’un Ahmed Yesevi’ye türbe yaptırması ve ondan rüyasında işaretler almasında devrin büyük hocalarından ve aynı zamanda Şehnaz hanım soyundan Hoca Beyazid’in rolü büyük olsa gerektir,” demektedir.⁷⁰⁴ Burada Timur’un Hoca Ahmed Yesevi ile manevi bağı dışında Ahmed Yesevi’nin o devirdeki soyundan bazı şahıslarla büyük kumandanın irtibatı da söz konusudur.

Aşirbek Muminov, Emir Timur Hoca Ahmed Yesevi’ye türbe yaptırmakla birlikte Mogulistan hanlarını destekleyen Yesevi hocalarının ideolojik pozisyonunu pasifize etmeye çalışmıştır.⁷⁰⁵ Aslına bakılırsa, burada gerçeğin payı söz konusudur. Türkistan’ın güneyi ile kuzeyinde bulunan yöneticiler daha sonraki dönemlerde de hocaları kendi siyasi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmış, bundan Yesevi hocaları etkilenmiştir. Bu duruma kanıt olarak gösterilebilecek hadiseler ilerleyen sayfalarda, özellikle Hokand Hanlığı ile ilgili kısımda karşımıza çıkacaktır.

Emir Timur, devlet idaresinde “yasa” ile “şariat” arasındaki ince dengeyi korumada Yesevi’nin oluşturduğu Türk tasavvufunu ölçü olarak almıştır.⁷⁰⁶ Ahmed Yesevi, Timurluların devlet geleneğinde kadim Türk kültür mirasının nasıl korunması gerektiğini yansıtan bir karakter olarak değerlendirilmiş.⁷⁰⁷

Rus araştırması Sergey Abaşın, Timur devrinde Yesevi tarikatının manevi silsilesinin ilk olarak hazırlandığını, aslen İslam öncesi değerleri içinde barındıran Zengi Ata’nın ve diğer bu tür manevi değerlerin o zaman Yesevi silsilesine dahil edildiğini düşünmektedir.⁷⁰⁸

Sovyet devrinde bu iki büyük Türk şahsiyetinin adları yeniden kesişmiştir. 1941 yılında Emir Timur’un mezarının açıldığını örnek göstererek 1970’lerde arkeologlar Hoca Ahmed Yesevi’nin ve Külliye'deki diğer şahsiyetlerin mezarlarını açmayı planlamışlardır.

⁷⁰⁴ Homidhon İslomy, *Sulton Ul Orifin. Hoca Ahmad Yassaviy*, Fan Yay., Taşkent, 2005, s. 21-25.

⁷⁰⁵ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 78-79.

⁷⁰⁶ Alışık, A.g.m., 2016, s. 291.

⁷⁰⁷ Alışık, A.g.m., 2016, s. 281.

⁷⁰⁸ Sergey Abaşın, “Potomki Svyatıh v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoye Obozrenie*, 2001. S. 4, s. 40.

Fakat Hoca Ahmed Yesevi'nin hali hazırda da bölge halkı tarafından kutsal kabul edildiği hesaba katılarak bu girişimden vazgeçilmiştir.⁷⁰⁹

Verilerden görüldüğü üzere, aynı devirde yaşamamalarına karşılık, genel olarak karşılıklı Emir Timur-Ahmet Yesevi etkileşimi, iki Türk büyüğünün birbirlerine maddi manevi desteği söz konusudur. Bu durum nihayetinde Türklük ve Müslümanlığa hizmet etmiştir.

1.4. Yeseviliğin Nakşibendilerle Münasebeti

Yeseviler Türkistan'ın diğer tarikatları ile bazen dostane ilişkiler içinde olmuş, bazen de karşılıklı rekabet ortaya çıkmıştır. Bölgede XV. yüzyılda etkin olan bir numaralı tarikat Nakşibendi tarikatı idi.

Bazı Nakşiler Yesevi mensuplarını cehri zikir, şeyhliğin babadan oğula miras bırakılması, tekkeye ve merasimlere aşırı önem vermeleri gibi konularda eleştiri yağmuruna tutmuşlardır.⁷¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak'a göre, Nakşibendilik XIV. yüzyılın son çeyreğinden XVI. yüzyıla kadar Yeseviliği kendi bünyesinde eritmiştir. Elbette Nakşilik dışında Yesevilik şurada, burada çeşitli derviş grupları tarafından varlığını sürdürmüştür.⁷¹¹ Osman Türer de, Ocak'ın görüşünü paylaşmaktadır.⁷¹²

Ebülhayır Han soyundan Muhammed Şeybani Han güneye inerken onun yanında Sauran şehrinden Yesevi hocaları vardı ve ona destek çıkıyorlardı. Fakat bu hocalardan

⁷⁰⁹ A.K. Bustanov, "Sud'ba İslamskoy Arhitekturi v Sovetskom Kazahstane, s. Mavzoley Hodja Ahmada Yasavi", *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri, s. Ötkeni, Būgini Cene Bolaşığı, Halıkaralık "Dōngelek Üstel" Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 24.

⁷¹⁰ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 155.

⁷¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 302.

⁷¹² Osman Türer, "Türk Dünyasında İslam'ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufi Tarikatlar ve Yesevi'nin Rolü", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 364.

biri Mahdum Azam'a kaybetmiştir. Sauranlı hoca soyundan mirasçısı da Buhara'da Nakşilerce düzenlenen suikasta kurban gitmiştir.⁷¹³

XV. yüzyılın ikinci yarısına ait *Raṣahat* eserinde Hoca Ahrar ve mirasçıları Yeseviliği Nakşiliğin bir kolu olarak göstermeye çabalamışlardır.⁷¹⁴ Fakat Yesevilğin büyük geçmişe sahip bir tarikat olduğu halkın hafızasından silinememiştir.

XVI. asırdan itibaren bazı Yesevi müridlerinin kendi tarikatlarının yanında Nakşibendiliğe de katılmaya başladıkları gözlemlenmektedir. Örneğin, Yesevi şeyhi olan Hazini, Nakşibendiliği'nin Kasaniyye kolundan Hacı Sa'd Cuybari halifesi Molla Emin'den icazet almıştır.⁷¹⁵ XVII. asrın başlarında yaşadığı düşünülen Yesevi şeyhi Tokum Şeyh Hiveki 400 müridi ile birlikte bir Nakşibendi şeyhine intisap etmiştir. Türkistan'dan Hindistan'a hicret eden Cemaleddin Hacı Divane Seyyid Atai (ö. 1607-8) da Yesevilğin yanında Kübrevi, Nakşibendi ve Aşki tarikatlarına mensup idi. Yeseviler devlet erkanı ile ilişki konusunda bölgede her zaman Nakşibendilerin gerisinde idiler. Şeybanîlerin ilk yıllarında bu durum Yeseviler lehine değişecek gibi olmuşsa da, Şeybani Han'ın Yesevi şeyhi Cemaleddin Kaşgari Buhari'yi Herat'a sürgün etmesi neticesinde durum yine Nakşibendilerin faydasına çözülmüştür.⁷¹⁶ Durum böyle olmakla birlikte, Osman Türer'e göre "Seyhun mıntıkası ve Kırgız-Kazak bozkırında Yeseviyenin nüfuzu ve önemi hiçbir zaman eksilmemiş ve başka hiçbir tarikat onun yerini tutamamıştır."⁷¹⁷ Bölgedeki büyük tarikatlar olan Yesevi-Nakşi ilişkilerine bakarak bu tarihlerden sonra

⁷¹³ Zikiriya Candarbek, "Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kıpçaka (Po Materialam Kazahskih Şedjere)", *Podvijniki İslama. Kul't Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*. Vostočnaya Literatura Yay., Moskova, 2003, s. 335.

⁷¹⁴ Devin DiUis, "Maşaih Turk i Hadjagan: Pereosmislenie Svyazey Mejdu Sufiyskimi Traditsiyami Yasaviya i Nakşbandiya", *Sufizm v Tsentral'noy Azii*, SPb, 2001, s. 225; Şahimardan Kusainov, "Ekstremiskiy Potentsial Parasufiyskih Napravleniy", *"İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu"*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Naučnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 249-250.

⁷¹⁵ Hazini, *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler)*. *Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014.

⁷¹⁶ Necdet Tosun, "Yeseviyye", *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 155.

⁷¹⁷ Türer, A.g.m., 1993, s. 364.

Yesevilik bozkır değeri olduğu sonucuna varılabilir. Bunun aksini iddia edenler de yok değildir.

Zikiriya Candarbek, Taukel Han'ın Yedi Yargısı'nın Yesevilik ve Nakşilik arasındaki tansiyonu bir nebze düşüren, iki tarikat arasında barışı tesis eden, Kazak halkının etnik olarak bölünmesini engelleyen bir yasa olduğunu bildirmektedir. Yedi Yargı'ya göre örf adet ve gelenek görenekler Yesevilik, din ve maneviyat Nakşilik etki alanına girmiştir.⁷¹⁸

Ahmed Yesevi'nin din anlayışı, İslam dinini ceza, şariat gibi kısır ve ruhsuz şeylere bağlamaktan ziyade insan ruhunu dünyaya ve gezegene derinden bağlayan bir güç üzerine temellenmiştir. Onun Hikmetleri'nde insanın ruhuna dönüşü beyan ediliyor. Bu yüzden “Nakşilik daha çok şehirli ve Sünni muhitlerde yayılmış, Yesevilik ise konar göçer Türkler arasında faaliyet göstermiştir. Bu sebeple zamanla bu iki tarikat arasında farklılıklar gelişmiştir” tezinin çok doğru olmadığı söylenebilir. Çoğulculuk ve ruha dönüş, bozkır yaşam tarzını aşan bir gelişme çizgisi olarak görülebilir.⁷¹⁹

1.5. Yeseviliği Yaşatan Üveysi Şakirtler

El'vira Molotova Türkistan coğrafyasında üveysilerin ilk olarak Kaşgar'da Karahanlılar devrinde ortaya çıktığını belirtiyor.⁷²⁰ Üveysilik olgusu Yesevilik için de geçerlidir.

Necdet Tosun, XV-XVI. yüzyıllarda Türkistan'da üveysi yolla Hoca Ahmed Yesevi'den icazet alan hocaların mevcudiyetinden çeşitli eserlere atıf yaparak bahsetmektedir. Bunların arasında Seyyid Ahmed Beşiri, Muhammed Şerif isimli hocalarla birlikte “Aga-yı Buzurg” lakaplı üveysi bir kadın sufi de var. “Hafız Basir

⁷¹⁸ Zikiriya Candarbek, “Koja Ahmet İsaui Men İsauiya Tarikatının Türki Tarihindeki Orni”, *İsaui Coli: İsauiitanu Gıımı-Zerteu Ortahgının Ruhani-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 50.

⁷¹⁹ Mehmet Zeki İşcan, “Ahmed Yesevi, Yesevilik ve Türk Müslümanlığı Tartışması”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 331.

⁷²⁰ El'vira Molotova, “Velikiy Şelkoviy Put' v Epohu Karahanidskogo Gosudarstva”, *Dialog Dvuh Kul'tur Vostoka i Zapada Çerez Prizmu Edinstva i Mnogoobraziya: Drevniy Mir, Srednevekov'e, Novoye i Noveyşee Vremya*. Sbornik Nauchnih Statey, Almatı-Ekaterinburg, 2016, s. 140-141.

Huzari'nin *Mazharu'l-acaib ve Mecma'ul-garaib* isimli Farsca eseri 1523'te Buhara'da vefat eden Aga-yı Buzurg lakaplı üveysi bir kadın sufının hayatı ve görüşlerine dairdir. Eserde onun bazı Yesevi, Nakşbendi ve Kubrevi şeyhlerinin ruhaniyeti ile Hz. Hızır'dan⁷²¹ feyz aldığı ima edilir." XV. asrın ikinci yarısında Nasır b. Kasım Turkistani Ferganayı tarafından kaleme alındığı varsayılan *Hadaiku'l-cinan* (Heşt Hadika) isimli Farsça eserde, XV. asırda Maveräünnehr'de yaşamış Seyyid Ahmed Beşiri (o. 1463-64) adında üveysi şeyhin menkıbeleri anlatılır. Söz konusu eserde Nasır b. Kasım'ın, Seyyid Ata'dan üveysi yolla feyz ve icazet aldığı bildirilmektedir.⁷²²

XVI. yüzyılda Kaşgar ve Yarkend'de yaşayan Muhammed Şerif (-1556 veya 1566) Ahmed Yesevi ve Satuk Buğra Han'dan üveysi yolla icazet alarak halkı irşada davet etmiştir.⁷²³

Kazakların Aday Boyundan Beket Ata'nın (1750-1813) üveysi yolla Şopan Ata'dan icazet aldığı halk arasında rivayet edilmektedir. Anne tarafından Hocalara bağlı olan Beket Ata Hive'de eğitim almadan önce Şopan Ata Mezarına giderek dört gün işaret bekler. Dördüncü günü Şopan Ata onun rüyasına girip eğitim için Hive'ye gitmesini, onu şehre götürecek burağın evinin önünde beklediğini söyler. Beket Ata ve genel olarak buradaki mübarek alimler yaban geyiklerin sütünü sağmaları, onlarla haşır neşir yaşamaları ile meşhurlar. Bu hocalara "Geyik sağan kocalar" veya "Gri evli kocalar" deniliyor. Beket Ata'ya ziyarete gelenler yolda geyik görürlerse bunu iyiye işaret olarak yorumlarlar. Mangıstaular Türkistan'da yaygın olan "Medine'de Muhammed,

⁷²¹ Hızır'dan söz açılmışken, Kazaklarda Hızır (Hidr, Kıdır, Kıdır Ata, Kızır Paygamber) şekillerinde adlandırılıyor. Kazaklara misafire Hızır olabilir gözüyle bakarlar ve onları en iyi şekilde ağırlamaya özen gösterirlerdi. Ayrıca Nevruz gibi bayramlarda da Hızır'ın evlerini, yurtlarını ziyaret edebileceğine inanırlardı. Bundan dolayı Kazaklarda "Kırıkting biri Kıdır" (Kırk kişiden biri Hızır'dır), "Arkimdi körseng Kıdır bil, ar keşeni kadir bil" (Herkesi Hızır bir, her geceyi Kadir (gecesi) bil) atasözleri korunmuştur. Ayrıca dua ederken, birisine dilekçe bulunurken "Bak karasın, Kıdır darısın", "Cortkanda colın bolsın, sodasing Kıdır bolsın" denilmiştir. "Kırıkting biri Kıdır" anlayışı büyük ihtimalle Kazaklarda Hızır'ın sufilerin patronu "nakib al-evliya" anlayışından türemiş olabilir. (Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 29, 77).

⁷²² Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf," *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 534.

⁷²³ Tosun, A.g.m., 2012, s. 534.

Türkistan’da Hoca Ahmed” sözüne “Mangıstau’da Pir Beket”i ekleyip söylemektedirler.⁷²⁴

Günümüz Özbekistan Cumhuriyeti’nin Nemangan şehrinde kendilerini Yesevi/Kadiri silsilesine bağlayan işanlar Sovyet devrinde de mevcuttur. Onlardan Şeyh Gulam Ata Normatov kendisini üveysi yolla Hoca Ahmed Yesevi’ye bağlıyor ve pir-mürid manevi ilişkisinin genelde zikr esnasında gerçekleştiğini bildirmiştir.⁷²⁵

Anlaşıldığı kadarıyla üveysi yolla kendini Yesevi tarikatından sayan alimler orta çağdan bu yana tarihin çeşitli dönemlerinde olagelmıştır. Üveysi yolla Hoca Ahmed Yesevi’ye el verme ve onun öğretilerini devam ettirme ilerleyen dönemlerde de meydana gelebilir.

1.6. Kazak Hanlığının Kuruluşundaki Yesevi Tarikatının Rolü

Kazak halkı “Arka” diyen Törelere (Sultanlar), “Alaş” diyen kara taban halk ve “Allah” diyen hocalardan (koca) oluşmaktadır.⁷²⁶ Kazak Hanlığı’nın kuruluşunda da bu üç unsur önemli rol oynamıştır. Özellikle hocalar milli ve dini kimliklerin uyumu ve pekiştirilmesi, hanlığın güçlendirilmesi mevzularında önemli vazife üstlenmiştir.

Jandarbek ve Nurmatov’un tespitine göre İdil’in batısındaki halklar Türk yönetim sistemi ile Yesevi istikametinden tamamen vazgeçmişken, İdil’in doğusundaki halklar ise bu sistemi yaşatarak, boy, kabile yöneticileri ellerindeki iktidarı sürdürüyorlardı.⁷²⁷ Bu da kabaca Kazakların Yeseviliği yaşatmaya devam ettiği anlamına gelmektedir.

Zamanın geçmesiyle bu farklılık sadece İtil’in doğusu ve batısı ile sınırlanmayıp, Türkistan’ın kuzeyi ve güneyi arasında da belirginleşmiştir. Türkistan’ın kuzeyi veya kuzeydoğusunda Kazak Devleti ortaya çıkmıştır. Kazak Devleti’nin ortaya çıkmasında üç

⁷²⁴ U.Z. Bigocin, “Etnografiçeskiy Obzor Kul’ta Beket Ata v Sovremennom Kazahstane”, *L.N. Gumilev Atındaki Euraziya Ulitik Universitetining Habarşısı. Tarihi Gılımdar. Filosofiya. Dintanu Seriyası*, 2020. S. 1(130), s. 8-13.

⁷²⁵ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 78-79.

⁷²⁶ B.L. Tayirova, “Şokan Ualihanov Dünie Tanımına Arkau Bolgan Negizgi Arnalar”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşığı, Halıkaralık “Döngelik Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 145.

⁷²⁷ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 353-354.

Kazak boy (cüz) birliğinin yanı sıra aksüyek diyebileceğimiz Cengiz soyundan töreler ve Hz. Ali soyundan hocalar yönetici sınıf olarak büyük rol oynadılar. Yesevilik kendi gelişim yolunda 3 aşamayı geçmiştir. Bunun üçüncü devresinde Yesevi hocaları Yesevi öğretisine uyan ahaliye yönetici oldular.⁷²⁸

O devirde İslam koruyucu kabuk görevini üstlenmiş ve bölgede millet (Kazak) içinde ve milletler arasında (Genel Türk) entegrasyonu sağlamıştır.⁷²⁹ İlginç bir nokta da, Ferhat Karabulut'un tespitine göre, Ahmed Yesevi kendi milliyeti ile ilgili bilgi paylaşmamıştır.⁷³⁰

Kazak Devletinin yasama hukuku, halkın sosyal ve kamusal ilişkilerinin düzeni İslam'ın temsilcilerinin görevi idi. Devlet yapısındaki ilişkilerin tamamı kanuna tabi tutulmuştur. Bu şekilde devletin kurumsal yapısı inşa edilmiştir.⁷³¹

XVIII. yüzyılda yazılan dini eserlerde (Bektaşî Erkannameleri, İdil-Volga boyunda üretilen çeşitli kitaplar) hala “itikatta Maturidiyim amelde Hanefiyim, tarikatte Yeseviyim” ifadeleri yer almaktadır.⁷³² İdil Ural bölgesinde 1894 yılında Kazan'da neşredilen *Şeraitü'l-İman* adlı küçük risalenin “Kırk Farz Beyanı Budur” kısmında “Kim silsilesinden turusun?” sorusuna, “Hoca Ahmet Yesevi silsilesinden tuturımın,” cevabı veriliyordu.⁷³³ Bu durum Müslüman Türklerin yaşadığı geniş coğrafyada Yeseviliğin varlığını devam ettirdiğini ortaya koymaktadır.

Halk arasında “Kazak” kelimesinin “gazi-hak”tan geldiğini ileri sürenler de olmuştur. Başka bir deyişle Kazaklar “inanç için gerçek savaşanlar” idi.⁷³⁴ Kazakların

⁷²⁸ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 343.

⁷²⁹ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 8.

⁷³⁰ Ferhat Karabulut, “Hoca Ahmed Yesevi’de Zaman ve Mekân: Yokluktan Varlığa Bitmeyen Yolculuk”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 499.

⁷³¹ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 347.

⁷³² Sönmez Kutlu, “Orta Asya’da Türkler ve İslam Tasavvuru”, *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012, s. 759.

⁷³³ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken, İstanbul, 2002, s. 167.

⁷³⁴ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 63.

doğusu ve kuzeyinde İslamla müşerref olmayan milletler yaşadığına göre bu tür yorumun haklı gösterilebileceğini söyleyebiliriz.

1.6.1. Ebülhayır Han (1438–1468)

Tarihi kaynaklarda Ebülhayır Han ile ilgili şöyle denilmektedir. “Dünya tekrar aydınlandı. Toplum tekrar başarılarla gelişmeye başladı. Meşhur Ahmed yolunun kanunu ile Muhammed’in dini tekrar gelişti.”⁷³⁵ Buradaki “Ahmed’in yolu” Yeseviliğe işaret etmektedir.

Ebülhayır Han “Muhanbek Gazi Bahadır” adını almıştır. Bu aslında Altın Orda hanlarından bu yana devam edegelen İslami yeni isim alma geleneği idi. Bu gelenek Kazak hanları tarafından devam ettirilmiştir. Örneğin, Kazak hanlarının önde gelenlerinden Az Janibek’in Müslüman adı Ebü Seyit, Aknazar – Haknazar, Esim Han – Eşmuhammed, Kayıp Han – Gayıp, Sameke Han – Şah Muhammed, Taukel Han – Tevekkül-Muhammed Bahadır, Az Tauke – Taukel Muhammed, Tursın Han – Tursın Muhammed, Abılay Han – Abilmansur adlarını almışlardır.⁷³⁶ Kazak hanlarının İslami isim almaya itimat etmesi Kazak toplumunun Müslümanlığa bakış açısının yansımasıdır.

Mesut b. Osman Kuhistani’nin *Tarih-i Ebu’l-Hayrhani* isimli kitabında Kul Muhammed Seyyid ve Kara Seyyid hocaların isimleri zikredilmektedir.⁷³⁷ Acaba bu hocalar Yesevi hocaları mıydı? Bu hocalar o kadar etkin ki emirler Hârezm’e sefer düzenlemeye karşı çıkarken bunlar bu askeri seferin yapılması gerektiğini salık veriyorlar ve emirler bunu kabul ediyor.⁷³⁸

Ebülhayır Han 1451 yılında Uluğbey’in kızı Rabi’a Sultan Begim (-1485) ile evlenmiştir. Ebülhayır vefat edince Hoca Ahmed Yesevi’nin türbesinin yanına defnedildi.⁷³⁹ Onun kabir taşını okuyan Askar Cirenov, onun kabrini Yesevi’nin mezarına

⁷³⁵ İbragimov vd., *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov (İzvlęçeniya İz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy)*, Nauka, Almatı, 1969, s. 140-171.

⁷³⁶ Omarbekov ve Habizhanova, A.g.m., 2016, s. 464.

⁷³⁷ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 354.

⁷³⁸ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 34-35.

⁷³⁹ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 35.

yakınlığına göre üçüncü sırada tanıtıyor.⁷⁴⁰ Timur'un torunu Rabi'a Sultan Begim de eşinin yanına gömülmüştür.⁷⁴¹ Onların neslinden şahıslar da (Süyünç Hoca Han (-23.07.1525), Kul Muhammed Sultan (-1523-24), Aman Bike Hanım (-1519)) Türkistan'da Yesevi'nin kabrinin yanına defnedilmeye devam etmiştir. Candarbayer, Ebülhayır Han ve Süyünç Hoca'ya 'Aziret Sultan' Yesevi kabrinden yer verilmediğini, onlara ayrı kabirler verildiğini belirtmektedir.⁷⁴² Yesevi mezarına yakın gömülme mevzusu hem Cengizlilerin hem de Timurluların Hoca Ahmed Yesevi kültürünü iktidarlarını sağlamlaştırmak için kullandıklarını ortaya koyuyor.⁷⁴³

Rivayete göre Kazak Ulusunun oluşmasında Yesevi hocasıyla ilgili olay etkili olmuştur. 1448 yılında Ebülhayır Han'ın Kadısı Argınlardan Dayır Hoca ve Han'ın sevimli kahramanı Kara Kıpçaklardan Koblandı Bahadır birbirlerini sevmiyorlardı. Bir keresinde Koblandı Dayır Hocayı bozkırda öldürür. Canıbek Han Koblandı'nın öldürülmesini talep etse de Ebülhayır "kun" ödemesine hükmeder. Bunu kabul etmeyenler Ebülhayır'dan ayrılarak ayrı ulus teşkil etmiş ve bunlar zamanla Kazak Ulusunu meydana getirmiştir.⁷⁴⁴

Jandarbek ve Nurmatov, Ebülhayır Han'ın Yesevi yolundan ayrıldığı için cezalandırıldığını düşünmektedirler. "Birçok boyun Abilhayır (Ebülhayır)'dan ayrılması, onun halk önünde alenen affedilemez günah işlediğini gösteriyor. Ata yoldan vazgeçse dahi ahdi bozmazsa ve Yesevi yolundan ayrılmazsa halk böylesine ağır cezayı uygun görmezdi. Bu olay Özbek Han ulusunu ikiye ayırarak tarih sahnesine iki devleti; Kazak hanlığı ile Şeybaniler devletini meydana getirdi. Başkasının manevi etkisini kabul

⁷⁴⁰ Askar Cirenov, "Koca Ahmet Yasauı Mavzoleyindeki Epitafiyalar", *"Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası" Kazak Handıgınıng 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015, s. 226.

⁷⁴¹ V.P. Litvinov, "İstoriki Tsentral'noy Azii o Palomniçestve Musul'man Regiona", *Vestnik Kirgızsko-Rossıyskogo Slavyanskogo Universiteta*, 2015. 15(2), Bişkek, 2015, s. 54.

⁷⁴² Candarbayer, A.g.m., 2017, s. 99.

⁷⁴³ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turnıye Vliyanıya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 721-722.

⁷⁴⁴ Zikiriya Candarbek, "Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Daşt-i Kıpçaka (Po Materialam Kazahskih Şedjere)", *Podvijniki İslama. Kul't Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*. Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2003, s. 334.

etmeyen, Türklerin sarsılmaz ruhunun özü olan Yesevi yolundaki halk Kazak olarak isimlendirilerek Ata yurdu sahiplendi.”⁷⁴⁵ Kazak halkının oluşumunda Ebülhayır Han'ın doğrudan etkisi söz konusudur ve yerleşiklerle konar göçerlerin arasındaki çetrefilli ilişki burada da karşımıza çıkmaktadır.

1.6.2. Domalak Ana (1378-1456)

Domalak, evliya anlamında bir kelimedir. Kazaklar Yesi'de doğmuş ve Maksım Agzam'ın elinde büyümüş Nurila Ana'ya Domalak veya Evliya Ana demektedirler. Abdinagım Köşerov ise domalak kelimesinin “domullah” (hoca) kelimesinin Kazakçaya uyarlanmış varyantı olduğunu bildirmektedir.⁷⁴⁶

Rivayete göre Domalak Ana, Hoca Ahmed Yesevi'nin öz kızı olan Cevher (Gewher) Ana'nın kızıdır.⁷⁴⁷ Bir başka rivayete göre, Domalak Ana'nın dedesi Maksım Agzam Hoca Ahmed Yesevi'nin kızı Cevher'in soyundandır. Maksım Agzam rüyasında Pir-i Türkistanı görür ve Ahmed Yesevi ona Domalak Ana'nın evliya olacağını ve onun elinden kim birinci tutarsa onunla evlendirmesini söyler. Domalak Ana 14 yaşında kuyudan su alırken kuyunun içine düşer ve Baydibek onun elinden tutarak kızı kuyudan çıkartır. Maksım da kızı Baydibek Bi ile evlendirir. Bunların nesli günümüzde Almatı ve Cambıl illerinde yaşamaktadırlar.⁷⁴⁸ Başka bir rivayete göre, Nurila Yesevi külliyesinin çırakçısı (şamdancı) Şeyh Mizambek'in kızıdır ve Baydibek onu türbeye ziyarete geldiğinde görüp beğenir. Orada bulunan bir kahin Baydibek'in onunla evlenmesini salık verir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 355.

⁷⁴⁶ Abdinagım Köşerov, (2021). “Domalak Ana: Derek Pen Dakpırt”, *Qazaq Uni, ДОМАЛАК АНА: ДЕРЕК ПЕН ДАҚПЫРТ* | Qazaquni.kz | Қазақстан жаңалықтары | Қазақ үні сайты, (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

⁷⁴⁷ Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 95-96.

⁷⁴⁸ “Domalak Ana Kesenesine Kalay Baruga Boladı?”, (2021). *Baribar, Домалақ ана кесенесіне қалай баруға болады? (baribar.kz)*, (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

⁷⁴⁹ Madina Aşilova, (2021). “Aynalasına Şuak Şaşkan, Bir Kazakting Anası- Domalak Ana”, *Tengri Travel, Айналасына шуақ шашқан, бар қазақтың анасы - Домалақ ана | Tengri Travel*, (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

Domalak Ana’nın türbesi Şımkent’ten 68 km uzaklıkta bulunmaktadır. Rivayete göre o vefat etmeden önce cenazesini deveye yükleyip hayvanın salıverilmesini ve o nereye çökerse oraya defnetmelerini vasiyet etmiştir.⁷⁵⁰

Kazakların Umay Anası konumunda bulunan Domalak’ın bu derece saygı görmesinde Yesevi ile bağlantısını göz ardı edilmemelidir. Onunla ilgili rivayetlerin çoğunun aslı tasavvuf tarihinde zaten mevcuttur.

Domalak Ana’nın Kazak milletin oluşumuna katkısı büyüktür. Onun oğulları Ulu Cüz Kazakların önde gelen boylarını (Alban, Suan, Duglat) oluşturmuştur. Onun Künbibi (Kızay) ve Cüzey (Murın) adında iki kızı olup onlardan, Nayman Boyunun Kızay ve Murın urukları ortaya çıkmıştır.⁷⁵¹

2. KAZAK HANLIĞI DÖNEMİNDE YESEVİ TARİKATI

2.1 Kazak Hanlığı’nın (1470–1847) Türkleşme ve İslamlaşma Sürecine Yesevi Tarikatının Etkileri

Günümüz Kazak halkının oluşumunda Kazak Hanlığı’nın (1470-1847) önemi ayrıdır. Yaklaşık 4 asır süren bu zaman zarfında Kazakların kimliğinde Türklük ve Müslümanlık iyice yerleşmiştir. Bu sürecin tamamlanmasında tarikatların ve din adamlarının yeri ayrıdır.

⁷⁵⁰ Cenazenin hayvana yüklenerek o nerede durarsa cenazeyi oraya defnetme rivayeti Kazaklar arasında yaygındır. Örneğin, Seyit Hocalar grubundan Seytbembet Hoca bu şekilde defnedilmiştir. (İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 40); Madina Aşilova, (2021). “Aynasına Şuak Şaşkan, Bir Kazakting Anası- Domalak Ana”, *Tengri Travel*, Айналасына шуак шашқан, бар қазақтың анасы - Домалақ ана | Tengri Travel, (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

⁷⁵¹ B. Karibayev, “Kazak Handığı Dauirindegi Hanımdar”, *Kazak Handığı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015, s. 55-56; Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 95-96.

Mustafa Kafalı'nın dediği gibi “devlet hayatı ile millet hayatı iç içedir ve birbirinden ayrı olarak izah edilemez.”⁷⁵² Dolayısıyla Kazakların hayatı Kazak Hanlığı'nın hayatı veya Kazak Hanlığı'nın tarihi Kazakların tarihidir.

Kazaklar sosyal yapı olarak ak süyek ve kara süyek olarak ikiye ayrılırlar. Ak süyeklere Cengiz soyundan sultanlar ve Hz. Muhammed veya onun halifeleri soyundan gelen hocalar dahil edilir. Sonuncular genelde sufi torunlarıdır.⁷⁵³

Yesevi mensupları bozkırda irşad için çıktıklarında yanlarında bir tuğ, asa, secde, hırka, külah ve Mushaf taşıyorlardı. Bunlardan tuğ onların Kazak boyları arasında serbest dolaşmasına olanak sağlıyor,⁷⁵⁴ adeta pasaport görevi üstleniyordu. Külah önemliydi, bu yüzden Kazaklarda “Hocayı başındakinden (şapkasından) tanırsın” sözü mevcuttur.

Hocaların kendilerine has damgaları da vardır. Onların damgalarının ortak özelliği ise “Elif” harfinin bu damgalarda olmasıdır.⁷⁵⁵ Elif gibi dimdik durmak, İslam'ın bayraktarlığını üstlenmek, adaleti, irfanı yaymak, iktidar ve servet karşısında eğilmemek hocaların öncelikli görevi idi.

Hocaların nidası “Allah” idi. Bazı kaynaklarda Hocaların nidası “Hoca Ahmed Yesevi” deniliyor.⁷⁵⁶

Kazak Hanlığı devrinde konar göçerler Maverünnehr'deki yerleşik halktan kopmuş, neticede Yesevi şeyhleri parçalanmıştır. Yesevi şeyhlerinin bir kısmı Şeybani (1500-1603), Aştarhani (1603-1747) vd. hanlıkların yönetici kesimiyle karışmıştır. Diğer kısım ise konar göçerler arasında kalmış, onların hak-hukukları Cengizilerle eşit seviyede korunmuştur.⁷⁵⁷

⁷⁵² Mustafa Kafalı, “Ahmet Yesevî, Yaşadığı Devir ve Onu Yetiştiren Çevre”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 167.

⁷⁵³ Kovalskaya, A.g.m., 2012, s. 1072.

⁷⁵⁴ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 22-23.

⁷⁵⁵ İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 56.

⁷⁵⁶ İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 56-57.

⁷⁵⁷ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul'turnıye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 722.

Yesevi Hazretleri kendisinden sonraki yüzyıllara manen hükmetmiştir.⁷⁵⁸ Mustafa Kafalı’nın bu tespiti destekleyen en bariz örnek olarak Kazaklar ve Kazak Hanlığı üzerindeki Yesevilik etkisi gösterilebilir.

Kazakların İslam dinini kabulünde Şamanizm’den kalma olağanüstü anlatıların menkıbelere dönüşerek halkın İslam’a ısınmasında büyük rol oynadığı açıktır. Abdulselam Arvas, Yesevi’nin hayatıyla ilgili bazı menkıbeleri Sibiry Türk halklarında mevcut Şaman anlatılarıyla kıyaslayarak bunu ortaya koymuştur. Elbette, bu menkıbeler Ahmed Yesevi’nin vefatından sonra müridleri veya yerel ileri gelenler tarafından halka anlatıldığı varsayılmaktadır.⁷⁵⁹ Mertol Tulum, “Hikmetlere Göre Yesevilik ve Orta Asya Kültür Tarihi Bakımından Önemi” adlı makalesinde Yesevi müridleri ile şamanlıktan sahte şeyhliğe geçen kimseleri karıştırmamak gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷⁶⁰

Ahmet Yaşar Ocak’ın tespitine göre, XV. yüzyıldan itibaren Yesevilik kültürü “Kazakistan’da İslamiyet’in, özellikle de halk İslamlığının ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve adeta İslamiyet’le özdeş sayılır olmuştur.”⁷⁶¹

2.1.1. Haknazar Han (1537-1580)

Haknazar Han hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bazı tarihçiler Kazakların Haknazar Han devrinde üç cüze ayrıldığını düşünüyorlar.⁷⁶² Jandarbek ve Nurmatov’a göre, Kazaklar Haknazar devrinde yeniden birleşerek güçlü bir devlet oldu. Haknazar Han’ın yeniden Yesevi şeyhlerine iltisap ettiği ihtimali yüksektir.⁷⁶³ Haknazar Türkistan

⁷⁵⁸ Kafalı, A.g.m., 1993, s. 167.

⁷⁵⁹ Abdulselam Arvas, “Ahmet Yesevi ‘Menkıbe’leri İle ‘Şaman Anlatıları’ Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28 Eylül 2016, İstanbul, 2016, s. 49-62.

⁷⁶⁰ Mertol Tulum, “Hikmetlere Göre Yesevilik ve Orta Asya Kültür Tarihi Bakımından Önemi” *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 75-89.

⁷⁶¹ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 301.

⁷⁶² Bekzod Sydykov, “Kazakların İslâmlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dini Kimlikleri”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Bursa, 2019, s. 36.

⁷⁶³ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 356-357.

şehrini hanlığına katmıştır. Bu durum onun Yesevilikle bir şekilde temasta olduğunu ortaya koymaktadır.

2.1.2. Tevekkül (Taukel) Han (-1598)

Şigayhan tahtına oturan Taukel'in Nakşibendiye şeyhlerinden Hoca İshak'a el verdiği, fakat daha sonra bu düşüncesinden vazgeçerek, yeniden Türkistan'daki Yesevi şeyhlerinin birine mürid olduğu zikredilir. *Ziyau'l-Kulub* eserinde bulunla ilgili bilgiler var. "1590 yılının sonuna doğru Taukel Han'ın tekrar Yesevi şeyhlerine teveccüh ettiğini ispatlayacak ikinci bir belge vardır. Söz konusu belge Hoca Ahmed Yesevi türbesini sahiplenen Akkorganlı hocalar hanedanının hem soy ağacı hem de Hazireti Sultan'a has vakıf yerlerinin belgesi olarak bilinen *Nesebname* nüshasında, söz konusu belgenin gerçek olduğunu ispatlayan Taukel Muhammed hanın mührü vardır. Bu ise Taukel Muhammed Han'ın Yesevi şeyhlerine boyun eğdiğini gösterecek önemli belgedir."⁷⁶⁴ Nazira Nurtazina, Taukel Han'ın akrabalarıyla birlikte boynuna urgan geçirerek gözyaşları içerisinde şeyhine mürid olduğunu aktarır.⁷⁶⁵

Kazak hanlarından Ebülgazi Muhammed Tevekkül Han 1598 yılının temmuz-ağustos ayında Taşkent şehrinde Yesevi Mezarına (Külliyesine) şeyh ve mütevellî (belgede okunmuyor) tayin ettiğine dair yarlık (ferman) mevcuttur.⁷⁶⁶ Şigay Han'ın oğlu olan Tevekkül 1582-1598 yıllarında tahta geçmiştir. Onun Yesevi türbesi ile ilgili yarlıkları hanlık döneminin sonuna denk geliyor. Tevekkül Han'ın dindar, Nakşi müridi biri olduğu rivayet edilir. Verilerden görüldüğü üzere Tevekkül Han'ın hangi tarıkata mensup olduğu tartışmalı bir konudur.

⁷⁶⁴ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 357.

⁷⁶⁵ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 52-53.

⁷⁶⁶ Aşirbek Muminov, *İstoriçeskiye Dokumenti Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 41-42; U. Sultanov, "K Voprosu o Jalovannih Gramotah Kazahskih Hanov Vıdannih Mazaru Ahmada Yasavi (Konets XVI-XVII Vv.)", *"İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu". Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 90-91.

Taukel Han’ın “Yedi yargı” ismini taşıyan yasalarının ortaya konulmasından sonra Yesevi öğretisi kanunen devlet ideolojisinden çıkartıldı.⁷⁶⁷ Hocalara Kazak halkı dokunulmazlık hakkı tanımıştı. Yedi Yargı’ya göre, yönetici pozisyonunda olan sultan veya pîri öldüren kimse sıradan vatandaşın ölümünden 7 kat fazla cezaya çarptırılıyordu. Töre veya Hz. Ali soyundan birini öldürmek, sade vatandaşın iki katı cezaya katlanması demekti.⁷⁶⁸

2.1.3. Esim Han (1598-1614)⁷⁶⁹

Ağabeyinin vefatı üzerine tahta geçen Esim Han, Yesi’yi Kazak Hanlığı’nın başkentine çevirmiştir. Esim’den sonra 13 Kazak hanı burayı başkent olarak kullandı.⁷⁷⁰

Esim Han, XVII. yüzyılda Yesevi Türbesinde defnedilmiş ilk Kazak hanıdır. Esim’den sonra Cangir (1644-1652) da orada defnedilmiştir.⁷⁷¹ Candarbayer ise Esim Han’ın Nakşilere mürid olması sebebiyle Yesevi kabrine gömülmediğini biraz uzak yere defnedildiğini bildiriyor.⁷⁷² Emel Esin, Esim Han devrinde Yassı’da sikke basıldığı ve buranın başşehir olduğunu, Külliye’de bulunan kağan ve hatun mezarlarının bu devre ait olduğunu belirtmiştir.⁷⁷³

Candarbayev’e göre Esim Han’ın uygulamaya koyduğu “Esim hanın eski yolu”, Kazak Hanlığında Arap kurallarının Hoca Ahmed Yesevi devrinden sonra Türkler arasına yeniden nüfuz etmesi idi. Günümüz Kazakistan topraklarında bulunan Türkistan, Şimkent, Taraz, Sozak gibi şehirlerdeki ahalinin Kazak-Özbek olarak ayrışması ilk defa bu devirde ortaya çıktı. Esim Han’ın eski yolu, konar-göçer Kazaklar arasında çok fazla

⁷⁶⁷ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 358.

⁷⁶⁸ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul’turniye Vliyaniya na Tsentral’nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 722. Bu tür cezalarla ilgili ayrıca bkz; İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 64-68.

⁷⁶⁹ Emel Esin, Esim Han’ın 1628 yılında vefat ettiğini düşünüyor. (“Ahmed Yesevi Külliyesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989, s. 163).

⁷⁷⁰ Marat Tuyakbayev, “Tarihi Orındar Turistik Keşenning Astında Kalıp Ketkeli Tur”, *Yasaui Aleml. Gılmi-Köşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 13.

⁷⁷¹ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 80.

⁷⁷² Candarbayer, A.g.m., 2017, s. 99.

⁷⁷³ Esin, A.g.m., 1989, s. 163.

etkili olamadı. Yesevi öğretisi temsilcileri ve Kazak yöneticileri kendi ellerindeki iktidardan vazgeçmek istemediler. Bu yüzden aynı halk ikiye bölünmüştür.⁷⁷⁴

2.1.4. Cihangir (Cangir) Han (-1652)

Esim Han'ın oğlu Cihangir 1643-1652 yıllarında han tahtında bulundu. Kalmuk baskınlarına karşı savaşlarda kendini göstererek halkının saygısını kazandı. Cihangir Kalmuklarla savaşta şehit düştü ve halkı onun cenazesini Yesevi türbesinde defnetti. Cihangir Han'ın türbesi günümüze kadar ulaşmamıştır.⁷⁷⁵

Verilerden görüldüğü üzere, bazı hanların Nakşi tarikatına bağlı olduğu iddia edilmesine rağmen hanlar ve diğer nüfuzlu kimseler Yesevi Külliyesinde defnedilmek istemişlerdir veya ölünün yakınları ve halkı oraya defnetmeyi tercih etmişlerdir.

2.1.5. Tursun Muhammed Han (1562-1627)

Taşkent'in yöneticisi olan Tursun Muhammed Han Esim Han'a karşı sefer düzenlemiş Türkistan şehrini yağmalamıştır. Kalmuklara sefer düzenleyen Esim dönüp gelerek Taşkent'i kuşatmış, Tursun'u ortadan kaldırmıştır.⁷⁷⁶

Tursun Muhammed Han 1623 yılının Kasım-Aralık ayında Kemaleddin Asad Şeyh ve Mümin Şeyh'i Yesevi Türbesinin Şeyhül-İslamı ve mütavallisi tayin etmiştir.⁷⁷⁷ Tursun Muhammed, "Hazireti Sultanın" vakıf yerlerini ve Yesevi şeyhlerini hukuken tanıyan ender hanlardandır. XIX. Asırda yaşayan Rus bilim adamı P. Lerh 1867'de gerçekleştirdiği Türkistan ziyaretinde Şeyhül-İslam Nasrullah'ın elinde, Dursun Muhammed Han'ın Hoca Ahmed Yesevi soydaşlarına imzalayıp verdiği vakıf belgelerini (h. 1035) incelemiştir. Ayrıca Tursun Muhammed Nakşi şeyhlerinin Kazaklar arasına gelmesini engellemiştir. Bütün bunlar Tursun Muhammed'in Yesevî tarikatından olduğu,

⁷⁷⁴ Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 99.

⁷⁷⁵ M.A. Sarsembayev, *Kazahskoe Hanstvo Kak Suverennoe Gosudarstvo Srednevekovoy Epohi*, İnstitut Zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, Astana, 2015, s. 154-155.

⁷⁷⁶ Caksılık Sabitov ve Bragin, Andrey, "Političeskaya Deyatel'nost' Tursun-Muhammed-Hana", *Arheografiya Cana Derektanu Ultık Ortalıgının Habarlari*, S. 2, Astana, 2016, s. 37-47.

⁷⁷⁷ Aşirbek Muminov, *İstoričeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 42; Sultanov, A.g.m., 2016, s. 90-91.

başka bir dini yönelişin Kazaklar arasında yayılmasını yasaklaması ile ülkenin manevi birliğini korumaya özen gösterdiğini ortaya koyuyor.⁷⁷⁸

2.1.6. Abılay Han (1711-1781)

Kazak hanları “sekiz kırlı” yani sekiz marifete sahip, çok yönlü kimselerdi. Nazira Nurtazina, Abılay Han (1771-1781) hakkında “Abılay er bolganmen nadan emes, saparda cürsedagı kılğan tagat” (Abılay cesur askerdi ama nadan değildi, seferde bile ibadetini aksatmıyordu,) denildiğini aktarıyor.⁷⁷⁹

Cungarlarla savaşıp galip gelen Abılay Han 1771 yılında Türkistan şehrinde düzenlenen Kazakların kurultayında Üç Cüzün hanı seçilmiştir. O zamana kadar hiçbir Kazak hanına gösterilmeyen saygı gösterilerek, “Hazireti Sultan”ın avlusunda han kaldırma geleneği yapılmıştır.⁷⁸⁰ Abılay Han burada keçeyle oturtularak han ilan edilmiştir.⁷⁸¹

Profesör Dosay Kencetay Kazakların Cungarlara ve genel olarak diğer işgalci güçlere karşı mücadelesinde sufilerin önemine dikkat çekmektedir. Onun belirttiğine göre, halkı düşmana karşı örgütleyen, onlara cesaret, mücadele aşkı aşılayan boy liderlerinden çok sufiler, yani Yesevi müritleridir.⁷⁸²

Abılay Han'ın Başdanışmanı olan Buhar Cırau Kalkaman oğlu (1693-1787) Kazak hanları üzerinde büyük etkisi olan, gerektiğinde gerçekleri hanların yüzüne acı şeklinde söylemesini bilen biriydi ve o hanların ve halkın Yesi'yi sıklıkla ziyaret edilmesini tavsiye etmiştir.⁷⁸³

⁷⁷⁸ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 357.

⁷⁷⁹ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 40.

⁷⁸⁰ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 358.

⁷⁸¹ Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul'turnye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 723.

⁷⁸² Dosay Kencetay, “Salafizmge Karsı Birden Bir Antivirus- Sopılık”, *Ult*, 14 Akpan 2018, <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>, (Erişim Tarihi: 05.05.2022)

⁷⁸³ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 100-101.

Abılay Han devrinde Kalmuklara karşı büyük mücadele verildi. Bu mücadele esnasında Yesevi Türbesi Kazakların manevi direği konumundaydı. Bir keresinde Abılay'ın komutanlarından Kabanbay, Kazakların başkenti konumunda bulunan Türkistan şehrine saldıran Kalmuklara karşı halkı motive etmek için Yesevi Türbesinde ateşli bir konuşma yapmıştır. Onun gayreti neticesinde Kazaklar birleşerek Kalmukları defetmişlerdir.⁷⁸⁴

Abılay (Abilmansur) birkaç defa Yesevi'nin türbesini ibadet amaçlı ziyaret etmiştir. Vefat edince de Türkistan'da Yesevi'nin yanında defnedilmiştir.⁷⁸⁵ İslam'a sıkı sarılan Kazak hanlarının vefat edince halk tarafından evliya ilan edildiğine, rahmetliye öyle muamele yapıldığına şahit oluyoruz. Jandarbek ve Nurmatov'un görüşlerine göre Abılay Han Yesevi öğretisini tamamı ile yeniden devlet ideolojisi seviyesine çıkaramamıştır.⁷⁸⁶

2.2. Yeseviliğin Kazak Boyları Üzerindeki Tesiri

1458-1462 yıllarında Canibek ve Girey (Kerey) Deşti Kıpçak'ın doğusundan Yedisu'ya göç etmiş ve bunlara Kazak denilmeye başlamıştır. Bazı araştırmacıların bildirdiklerine göre, aynı devirde Kazakların üç cüze ayrılması şekillenmiştir. Bir görüşe göre, buradaki “cüz” kelimesi Arapça'dan geçmedir ve “parça” anlamındadır. Bu bile İslâm'ın o devirdeki Kazaklar üzerindeki etkisini gösteriyor.⁷⁸⁷

Zikirya Candarbek günümüz Türk boylarının onlar doğudan Türkistan coğrafyasına gelip İslamla müşerref olduktan sonra yeniden oluştuğunu, günümüz Türk halklarındaki benzer boy, uruk adlarının bununla açıklanabileceğini, dolayısıyla Türk halklarının temelini oluşturan boylarının oluşmasında İslam ve tarikatların önemli rol oynadığını bildirmektedir.⁷⁸⁸

⁷⁸⁴ Sarsembayev, A.g.e., 2015, s. 208-209.

⁷⁸⁵ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 59, 62.

⁷⁸⁶ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 358.

⁷⁸⁷ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 37-38.

⁷⁸⁸ Zikirya Candarbek, “Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kıpçaka (Po Materialam Kazahskih Şedjere)”, *Podvijniki İslama. Kul't Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*. Vostočnaya Literatura Yay., Moskova, 2003, s. 327-329.

Kazakların üç cüzüne dahil edilmeyen boyların sayısı 15 (Koca, Sunak, Şala-Kazak, Töre, Kolegen, Tolengit, Karaşa, Kurama, Kalpak, Kırgızali, Nogay-Kazak, Katagan, Kotan, Karakoylu ve Sozak). Yesevi soyundan gelen silsile Hoca (Koca) boyuna dahil ediliyordu. Şala-Kazak boyu içinde Hocalara mensup ailelerin olduğu görülmektedir.⁷⁸⁹ Kazaklar arasında “Koca ciilip el bolmas” (Hocalar toplanıp millet (ulus) olamaz) sözü mevcuttur. Gerçekten de hocalar toplanıp ayrı bir millet olmayıp, onlar Kazaklar arasında ayrı statüye sahip bir kesim olarak varlığını devam ettirecekler. Bunların üç cüz Kazaklar arasına sinmemesi de onların ayrı kategoriye sahip kimseler olduğunu ortaya koymaktadır.

Yeseviliğin Kazak boyları arasında uyum sağlayıp benimsendiğini ve onların ayrılmaz bir parçası haline geldiğini söyleyebiliriz. Her Kazak boyunun ferdi aynı zamanda Yesevi tarikatının da mensubu idi. Her bir boyun, cüzün manevi başkanı, piri olurdu. Kazak beyleri ahaliyi şeriat kurallarına göre yönetmiştir. Çünkü bu durum Altın Orda döneminden miras kalan yönetim sistemi idi. Şeriata aykırı han fermanlarının pratikte karşılığı yoktu.⁷⁹⁰

Kazakların Hocalara olan saygısını onların şu tutumlarından anlayabiliyoruz: Kazaklar Hocalara “Kocele, İşan Aga” şeklinde hitap etmişler; çocuklarına Kocageldi, Kocabek gibi isimler vermişler; daimi ikamet için köylerine davet etmişler; onlara ayrı su payı “sıylau-su” vermişler; mezarlıklarında Hoca soyundan bir evliya bulundurmaya özen göstermişler; boylar arası kavga ve savaşlarda Hocalara ve onların mal mülküne zarar verilmemiştir.⁷⁹¹

Bir rivayete göre Konrat ve Nayman boyunun isim almaları Seyit Ata tarafından şu şekilde cereyan etmiştir: “Meydana Harezimlilerden bir bahadır çıktı. Hocend ülkesinden sırayla 17 pehlivanı yendi. Seyit Ata onlara Bârek-Allah diyerek, Uyguz-Nayman adını verdi. Harezimlilerden bir Konur atlı meydana çıktı. Hocend yurdundan elli

⁷⁸⁹ Aşirbek Muminov, “Sakral’nie Sem’i v Tsentral’noy Azii: Mejdu Etničnost’yu i Religioznost’yu”, *Sem’ya v Tsentral’noy Azii: Novie Perspektivi İzučeniya*, Editör: Sofi Rosh, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2017, s. 130-137.

⁷⁹⁰ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 356.

⁷⁹¹ Muminov, A.g.m., 2017, s. 135.

Kalmukun canını bir bir cehenneme gönderdi. Seyit Ata onlara Barek-Allah Konrat müridim dedi. O günden sonra kıyamete kadar adı Konrat kaldı.”⁷⁹²

Seyit Ata nakib makamındayken Kereyit, Saray ve Merkit boylarını İslam’a geçirmişti.⁷⁹³ Yesevi müridlerinden Seyit Ata’nın Kazak boyları ve onların İslamla müşerref olması üzerindeki etkisi folklor malzemelerinde korunmuştur. Seyit Ata’nın neslinden gelenlerin Altın Ordu’dan itibaren devlet yönetiminde söz sahibi olması da, onun isminin Kazak boyları arasında yaygınlaşmasında önemli rol oynamış olabilir.

Elimizde mevcut şecerelerin tamamında Kazak boylarının başında ‘K(H)oca’ gibi isimler görülmektedir. Meşhur Cüsip Köşev (Köbeyev)’in şeceresinin “Orta Cüz Tarihi” babında Canarıs’ın iki tane hanımının olduğu ama çocuğunun olmadığı, bir keresinde evine 6 hocanın geldiği, onların duasını aldıktan sonra 6 çocuk sahibi olduğunu, söz konusu çocuklarına bu altı hocanın adlarını verdiği anlatılıyor. Bu isimler: Karakoca, Akkoca, Aktanberdikoca, Darakoca, Esimkulkoca ve Kasımkoca’dır. Karakoca’dan Arğın Boyu, Akkoca’dan Kıpşak (Kıpçak) Boyu, Aktanberdikoca’dan Nayman Boyu, Darakoca’dan Konrat Boyu, Esimkulkoca’dan Kerey Boyu ve Kasımkoca’dan Uwak Boyu ortaya çıkmıştır. Ulu Cüz Kazaklarından Baydibek’in ilk hanımından Sarı Üysin ve ikinci hanımı Domalak Ene’den Çarıkşak doğar.⁷⁹⁴ Bunlar zamanla kendi boylarını meydana getirmişlerdir.

Kazakların Kanglı boyunun piri olarak Hz. İsmail Ata kabul ediliyor. Hz. İsmail Ata Kalmukları İslamiyete geçirmiştir.⁷⁹⁵ “İsmail Ata Hakkında Rivayet” başlıklı A. Divayev’in makalesinde İsmail Ata’nın Kanglı uruğunun “Omıtka” ve “Mandud” atalarının piri olduğu anlatılır. Kazak boy ve uruklarının bir hocaya mürid olduğu, bu hocaların nesli söz konusu boya pir oldukları ve İslam’la ilgili işlerin Kazaklar arasında

⁷⁹² Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 95.

⁷⁹³ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 76; Devin DeWeese, “The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Naqib in Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*. 1995. s. 115, s. 612-634.

⁷⁹⁴ Candarbayev, A.g.m., 2017, s. 93, 95-96.

⁷⁹⁵ Rauşan Mustafina, “İz İstorii İslama v Kazahstane (Nekotorie Etnokul’turnie Aspektı)”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turnıye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovanıyu 20-Letiyyu Evraziyskogo Natsional’noy Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016, s. 235.

bu hocalar üzerinden yürütüldüğü hesaba katılırsa, o zaman Kazak şecerelerindeki ‘Sora’, ‘Kota’ ve ‘Sufi gibi isimlerin nedeni açığa çıkar. Zamanında boylara manevi liderlik yapan şora, koca ve sairler zaman geçtikçe bu uruk – kabilelerin atası sayılmıştır. Bu şekilde hocalar Kazak şecerelerindeki yerini edinmişler.⁷⁹⁶

Orta Cüz’ün atası Canşora Baksays Ata’dır. Çünkü o, Deşti Kıpçak piri idi. Kasım Şeyh, Hadim Şeyh’lerin kimliğini netleştirmek kolay değildir. Şecerelerde zikredilen Bayşora, bir rivayete göre Ahmed Yesevi’nin torunu Domalak Ana ile evlenen Baydibek olabilir. Kısacası, Kazak Cüzlerinin oluşması Yeseviye tarikatı ile bağlantılıdır.⁷⁹⁷

XIX. yüzyılda yaşayan ünlü din adamı, folklorist Maşhur-Cusup Kopeev’in bildirdiğine göre Orta Cüz boylarından Argınlar kendi meşhur şahsiyetleri vefat edince cenazesini hemen Türkistan’a götürüyorlar ve kurban olarak da 100 at getiriyorlardı.⁷⁹⁸

Bazı araştırmacıların tespitine göre, Kazakça konuşup ama Müslüman olmayan boylar Kazak cüzlerine dahil edilmemiştir. Böyle boylar Altay’da mevcuttur. Demek, Kazak olabilmek ve üç cüzün birine dahil olmak için Müslüman olunması gerekiyordu.⁷⁹⁹ Kazakların millet olmasında bu hususun geçmişte önemli bir faktör olarak mevcudiyetini koruduğunu söyleyebiliriz.

2.3. Yeseviliğin Kazak Yönetimi Üzerindeki Tesiri

Kazak Hanlığı’nın daimi başkenti Türkistan şehri idi.⁸⁰⁰ Özellikle XVI-XVIII. yüzyıllarda Türkistan Kazakların her bakımdan başkenti görevini üstlenmiştir. Kazak hanları halkı birleştirmek için şehrin siyasi ve manevi önemini çok iyi biliyorlardı.⁸⁰¹ Orta

⁷⁹⁶ Candarbeyev, A.g.m., 2017, s. 96.

⁷⁹⁷ Candarbeyev, A.g.m., 2017, s. 98.

⁷⁹⁸ Nazira Nurtazina, “Religioznyy Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremenniy Problemi”, *Na Puti k Svyatinyam: Kul’t i Kul’tura*, 2009. S. 4, s. 30.

⁷⁹⁹ Syddykov, A.g.t., 2019, s. 37-38.

⁸⁰⁰ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 43.

⁸⁰¹ Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 79.

Cüz hanı Abilmambet (1737/38), Abılay Han (1771-1781) burada keçeye oturtularak han ilan edilmiştir.⁸⁰²

Yesevi silsilesinden gelen Seyitler Altın Orda Devleti devrinden itibaren sadece dini ve kültürel alanda etkili olmayıp yönetimde de söz sahibi olmuşlardır. Onlar devlette “Nakib”⁸⁰³ görevini sürdürmüşlerdir. Hükümdar veya şeyhlerin maiyetinde görevli üst düzey sorumlu olan nakibler Altın Orda ve devamında Seyit Ata neslinden gelen kimselerdi. Hükümdarlar ile emirler arasında aracı olan nakibler Tovaçi, Bukavula görevlerinde bulmuşlardır. Onların isteği üzerine Nayman ve Konratlar sağ kanada, Argın ve Bürküt boyları sol kanada yerleşmişlerdir. Törenlerde nakib hükümdarın solunda bulunmaktaydı. Çünkü en şerefli yer orasıdır. Allah da kalbi insanın sol tarafına yerleştirmişti.⁸⁰⁴

2.4. Yeseviliğin Bozkırda İbadete Tesiri

Rivayetlerde sufilerin Kabeyi bozkıra getirdiklerine dair bilgiler geçmektedir. Örneğin, İshak Bab Sayram’da, Abdülcelil Bab Özkent’te Kabe’nin benzerini yapmış, halk orada hac ibadetini yerine getirme şansı yakalamıştır. Bu uygulama günümüze kadar korunmuştur. Cana Korgan İlçesinde bulunan Kabe 1996 yılında restore edilmiştir.⁸⁰⁵ Bu rivayetlerin kökü Hoca Ahmed’in Kabe’de namaz kılmak yerine Kabe’yi buraya getirmesi rivayetine dayanıyor.⁸⁰⁶ Kazak bilim adamı G.R. Muhtarova, Kazak tarihinin çeşitli yüzyıllarından örnekler vererek konar göçerlerin hac ziyareti ibadetini olmazsa olmaz olarak görmediklerini, bunun böyle olmasında sufilerin, özellikle Yesevi şeyhlerinin halk

⁸⁰² Aşirbek Muminov, “Şiitskiye Kul’turniye Vliyaniya na Tsentral’nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 723.

⁸⁰³ XVII. asırda Özbek Ordasında hanın solunda seyyid olan nakibler oturuyorlardı. Konuyla ilgili ayrıca bkz. (DeWeese, A.g.m., 1995, s. 612-634; Gülgün Uyar, “Nakib”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV. Yay., İstanbul, 2006, s. 321-322).

⁸⁰⁴ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 76; DeWeese, A.g.m., 1995, s. 612-634.

⁸⁰⁵ Muminov, A.g.e., 2011, s. 107.

⁸⁰⁶ Yusuf Akgül, “Hoca Ahmet Yesevi’nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçeve Bazi Tesbitler”, *Bilig*, 1999. S. 8, s. 50-51.

üzerindeki etkilerinin önemli rol oynadığını belirtmektedir.⁸⁰⁷ Türkistan coğrafyasında Yesi'nin ya da Oş şehrinin ikinci Mekke olarak kabul edilmesi ve buralara üç defa ziyaret gerçekleştirmenin Mekke, Medine'ye gidip gelmiş gibi sevap kazanılacağına inanılması sufilerin propagandalarının sonucudur denilebilir.

Yesevi şeyhleri hac konusunda böyle tutum benimsemekle birlikte, sevap kazanılacak başka konu ve ibadetlerde genel İslam kaidelerini benimsemişlerdir. Bir rivayete göre, XVI. yüzyıla gelindiğinde Küçük Cüz'den Koge adlı bir Kazak kendi milletinin gerçek mümin olduğunu ispat etmek için Buhara'da Kokeltaş adında cami-medrese inşa etmiştir.⁸⁰⁸ Burada Kazakların bölgede cereyan eden hadiselerden haberdar oldukları, cami inşaa etmenin cevabını iyi bildikleri, iyilik yapmada diğer uluslarla yarıştıklarını görebiliyoruz. Büyük şehirlerde benzer cami medreselerin yapılması Kazak gençlerinin tahsili açısından da önemli idi. Yesevi şeyhleri Kazak bozkırında eğitimi yaygınlaştırma konusunda da öncü görevi üstleniyorlardı.

3. HOKAND VE ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ YESEVİ TARİKATI

3.1. Hokand Devrinde Yesevilik

1819 yılında Yesi veya Türkistan şehrini Hokandlılar ele geçirmiştir. Kendilerini Babür'e, Emir Timur ve Cengiz Han'a bağlayan Ming soyundan Hokand hanları Türkistan'daki Hoca Ahmed Yesevi türbesi çevresindeki Kazak hanlarının ve diğer din büyüklerinin mezarlarına zarar vermişlerdir. Sadece Timur, Ebülhayır ve Özbek neslinden kimselerin mezar taşları sağ bırakılmıştır.⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ G.M., Muktarova "Vliyaniye Sufiev na İstoriyu Palomniçestva v Kazahstane", *Sufizm v İrane i Tsentralnoy Azii: Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii* 2-3 Maya 2006 goda, Almatı, Red. Safar Abdullo, 2006, s. 269-274; G.R. Muhtarova, "İstoriya Kazahskogo Hadja", *Gazeta Naş Mir*, 30.08.2007.

⁸⁰⁸ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 12.

⁸⁰⁹ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turnıye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., Institut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 723.

Aşirbek Muminov Kazak hanlarının Hokand yöneticileriyle hakimiyet için mücadelede Akkorganlı hocaların Kazak hanlarını, soylarını Ebubekir Sıddık neslinden Süleyman Veli'ye bağlayan hocaların Hokand hanlarını desteklediğini belirtir. Süleyman Veli ve Cevher Şehnaz neslinden gelen Hocalar (Azlar, Şeyhül-İslam ve Nakibler) son yüzyıllarda Ahmed Yesevi Külliyesinin türbedarlığı görevini üstlenmiştir.⁸¹⁰ Buradan Kazak ve Hokand hanları arasındaki XIX. yüzyıldaki siyasi mücadelede bölgedeki Yesevi hocalarının da taraf tutup birbirleriyle rakip olduklarını anlıyoruz.

Bu durum Hokand Hanlığı'nda Yesevilik yoktu anlamına gelmemelidir. Örneğin, Yesevi şeyhi Abdülaziz b. Katta Hoca Fergana Vadisinde, Hokand sarayında, askeri çevrede etkindi. Büyük ihtimalle XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kıpçak, Argın gibi boylar Deşti Kıpçak'tan Fergana'ya yerleşerek Yesevi geleneğini buraya getirmiş olabilir.⁸¹¹ Dikkatinizi çektiği üzere Hokand Hanlığı'nda Yesevilik temsilcileri bozkırdan gelen boylardan çıkmıştır. Günümüzde Fergana Vadisindeki Yesevi izleri hakkında Muminov'un (2004b) makalesine bakılabilir.

İlahiyatçı Mairambek Tagaev, Hokand Hanı Alim Han'ın (1800-1809) her gün zikr-i cehriye tertip ettiğini, Şeyh Nasır'ı kendine mürşid kabul ettiğini yazıyor.⁸¹²

1873 senesinde Türkistan'ı gezen Schuyler, Taşkent'teki İşan Sahib Hoca camiinde Yesevilerin zikrine tanıklık etmiştir.⁸¹³

Hokandlı Seyid Hoca İşân'dan irşâd alan Mu'min Hoca İşân Âlim Hoca İşân oğlu (1809-?) Her pazartesi sabah saatlerinde kendi evinde hafîye teveccüh zikrini icra ederdi. Cuma günleri ise Cuma namazından sonra Akmesicid'te cehriye zikrini yapardı. Hafîye zikrine 10-15 kişi, cehriye zikrine ise yaklaşık 100 kişi iştirak ederdi.⁸¹⁴ Mairambek

⁸¹⁰ Muminov, A.g.m., 2016, s. 695.

⁸¹¹ Muminov, A.g.m., 2016, s. 726.

⁸¹² Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı (1709-1876) Döneminde Yesevi Zikir Gelenekleri", *Hodja Akhmet Yassawi 4th International Conference on Scientific Research*, 12-13 February, 2021, Conference Book, Farabi Publishing House, Ankara, 2021, s. 295-296.

⁸¹³ Euege Shuyler, *Turkistan*, Vol. 1, Scribner, Armstrong&Co, New York, 1877, s. 158-161.

⁸¹⁴ Tagaev, A.g.m., 2021, s. 291; N.S. Likoşin, "İşanı", *Sbornik Materialov Sır Darinskoy Oblasti*, c. 6, Tipo-Litografya Kameksia, Taşkent, 1899, s. 121.

Tagaev ilgili makalesinde tarihi kaynaklara atıf yaparak Hokand Hanlığı’nda cehriye zikri yapan o dönemin diğer hocaları hakkında da bilgileri paylaşmaktadır.

3.2. Çarlık Rusya Devri ve Yesevilik

Kazak tarihinin Çarlık Rusya devri milli ve dini cihetten günümüz olumsuzluklarının başladığı bir devirdir. Çarlık Rusya çeşitli olası memnuniyetsizlikleri önlemek için kendine uygun politikalarını Kazak bozkırında uygulamaya başlamıştır. Kazakların hanlık makamının kaldırılıp sultanların işbaşına getirilmesi onları parçalayıp yönetme açısından Çarlık Rusya’nın işine gelmiştir. Çarlığın din politikasının temelinde ise Kazakları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak, onu başaramazsa kendi kontrolünde bir dini yaşamın sürdürülmesi vardı.⁸¹⁵

Kazak bilim adamları Çarlık Rusya devrinde yaşayan Beket Ata’yı Ahmed Yesevi’nin mirasçısı olarak görüyorlardı.⁸¹⁶ Bu devirde Yesevilik eski etkinliğini kaybetmekle birlikte Kazakların hafızasından silinmemiştir.

Türkistan şehrinde bulunan Karnak Medresesi Yesevi geleneğini yaşatmaya çalışıyordu. “Karnak medresesinde Yesevî ilmi ders olarak okutulurdu. Çünkü mezunları her zaman Hazreti Sultan’a bir şiir ithaf ediyorlardı. Örneğin, Şortanbay ahun: Beyit söylep, beyan eylep, Yanaştırdık her şeye. Güzel kitap yazmıştır, Geçmiş Hoca Ahmed bir aziz... – demiş ise, Balmağambet Balkıbayoğlu şöyle der: Hoca Ahmed Yesevî, Silsilesi silsilem. Adını bilir tüm evren. Hilaflık etmez o zata, Tek bile de bir kelam.”⁸¹⁷ “Hoca Ahmed Yesevî, Silsilesi silsilem” demek, Müslüman Türk halklarının birlik beraberliğine de işaret ediyordu. Bunu diyerek Müslümanlar, İşanlar bir olduklarını ortaya koyuyorlardı.

⁸¹⁵ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.(Mekemtas Mırzahmetuli, *Kazak Kalay Orıstandırıldı?*, Penton Hill Baspa Üyi, Almatı, 2011).

⁸¹⁶ Bigocin, A.g.m., 2020, s. 8-13; Aydar Abuov, “Beket Ata – Koca Ahmet Yasaui İlimin Calgastırışı”, *“Beket Ata Tagılımı” Attı Halıkaralık Gılmi-Teoriyalık Konferentsiya Engbekteri*, Ş. Esenov Atındagı Kaspiy Memelekettik Tehnologiyalar Cane İncenering Universiteti, Aktau, 2010, s. 69-73.

⁸¹⁷ Bauyrzhan Saifunov, “Türkistan’da Ehl-i Sünnet Anlayışının Gelişimi ve Ahmed Yesevi’nin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Kayseri, 2022, s. 166.

Çarlık Rusya bölgeye hakim olduktan sonra hocaların vakıfları, mal mülkleri yavaştan ellerinden alınmaya başlamıştır. Hocaların bu yeni düzende daha çok ticarete kaydıkları gözlemlenmektedir.⁸¹⁸

Dükçi İşan'ın Andican Ayaklanmasından sonra hocalar üzerinden kontrol sıklaşmıştır. 1898 yılında meydana gelen bu isyandan sonra Ruslar bölgede kalendarlığı (dervişlik) yasakladı.⁸¹⁹ Bu devirde daha çok derviş adıyla bilinen sufi temsilcilerinin kalitesinin düştüğü veya orta çağdaki asıl amaç ve hedeflerinden uzak kaldıkları gözlemlenmektedir. Bölgeyi dolaşan Arminius Vambery, dervişlerin uyuşturucu kullandıklarına dikkat çekmektedir.⁸²⁰ Bu mevzu dönemin diğer kaynaklarında da ayrıntılı dile getirilmektedir.⁸²¹

Durum böyle olmakla birlikte, dini ve milli duyguların yaşatılması, asimilasyona karşı durma konularında işan ve mollaların önemi azımsanmayacak derecedeydi. Tarihçi Nazira Nurtazina'nın tespitine göre Kazaklar arasında Rus rejimine karşı halkı teşvik eden Maral İşan olmuştur.⁸²² Bir rivayete göre, XVIII. yüzyılda Kızılorda'da yaşayan Maral Baba veya Maral İşan Yesevi'nin öğrencilerindendir ve bölgede İslam dinini yaymak için gelmiştir. Kızılorda'da Maral Baba'nın mezarı mevcuttur ve orası Maral İşan'ın torunları tarafından ziyaretgah olarak yaşatılmaktadır.⁸²³

1916 yılında Kazak aksakalları⁸²⁴ Tевkel Han'ın yeşil İslam bayrağını dualar eşliğinde Amangeldi İmanov'a (03.04.1873-18.05.1919) törenle teslim etmişlerdir.⁸²⁵ Türkistan'da Çarlık Rusya rejimine karşı meydana gelen iki önemli isyanda hocaların

⁸¹⁸ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 87-88.

⁸¹⁹ Begali Kasimov, “Keyingi Davr Özbek Adabiyatıda Yassaviy An'analari”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 213.

⁸²⁰ Arminius Vambery, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yay., İstanbul, 2009.

⁸²¹ Petr Pozdnev, *Derviş v Musul'manskoy Mire*, Tipografiya B. Breslina, Orenburg, 1886, s. 252-257.

⁸²² Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 14.

⁸²³ Koshenova, A.g.t., 2019, s. 245-246.

⁸²⁴ Aksakallık kurumu hakkında ayrıca bkz. Mehmet Seyfettin Erol ve Abdrasul İsakov, “Türk Dünyasında Aksakallık Kurumu”, *“Tarih Yolunda Bir Ömür” Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan*, Editör: Nejda Günay vd., Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s. 549-564.

⁸²⁵ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 56.

bulunması, onların Çarlık Rusya rejiminin politikalarına tepkisi şeklinde okunması gerekiyor.

3.3. Yeseviliğin Bozkırda Türk Dilinin Gelişmesine Katkısı

Mustafa Kafalı'ya göre, Hacı Bektaş Veli'ye nisbet edilen “Eline, beline ve diline sahip ol,” düsturunun asıl anlamı, “Devletine, hududuna ve lisanına sahip ol” demektir.⁸²⁶ Mevlüt Uyanık da “Yesevi ile, dile ve boya sahip çıkmanın üzerinde duruyor,” demektedir.⁸²⁷ Yeseviliğin devlet (il) ve boylar üzerindeki etkisi üzerinde durduk. Şimdi de Yeseviliğin Türk diline katkısı üzerinde durmaya çalışalım.

Türk dilinin gelişmesi ve edebiyat dili olarak Farsça'nın gerisinde kalmaması için pek çok Türk alimi emek sarf etmiştir. Genelde bu alanda Alişir Nevai'nin ismi ön plana çıkartılıyor. Abdurahmon Sa'diy, 1920'lerde neşrettiği Ahmed Yesevi ile ilgili makalesinde haklı olarak Türk dilinin Farsça ile mücadelesinde kilit rol oynayan şahsın Nevai değil Yesevi olabileceğini belirtmiştir.⁸²⁸ Nevai'nin Yesevi'ye kıyasla daha ön plana çıkartılması birincinin eserlerinin yazılı olarak daha fazla tanınmış olmasından kaynaklanıyor olabilir. Oysa hem kronolojik olarak hem yayılış coğrafyası hem de etkisi bakımından Ahmed Yesevi'nin Türk diline katkısı paha biçilemez.

Kazak bilim adamı Sansızbay Kurbankoca, Ahmed Yesevi'nin üç önemli hizmetini sayarken, ilk olarak Türkçenin canlanmasına vesile olmasını göstermektedir.⁸²⁹ Yesevilik olmasaydı Türkçe Arapça ve Farsça önünde ezilirdi.

Aydınğül Tulebayeva, XIII-XIV. yüzyıllarda Yesevi ve Bakırgani dili temelinde Çağatay dilinin ortaya çıktığını belirtmektedir.⁸³⁰ “Ahmed Yesevi'nin milli ölçü birimi

⁸²⁶ Kafalı, A.g.m., 1993, s. 168.

⁸²⁷ Mevlüt Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 107.

⁸²⁸ Abdurahmon Sa'diy, “Yassaviy Kim Edi?”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyatı, Taşkent, 1994, s. 16.

⁸²⁹ Sansızbay Kurbankoca, “Türki Halıktarınıng Etnopedagogikasınıng Kalıptasuına İsaui Engbekterining Tigizgen Eseri”, *İsaui Coli: İsauiitanu Gılmi-Zertteu Ortahgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 56.

⁸³⁰ Aydınğül Tulebayeva, “Traditsii Hikmeta v Filosofskoy Sufiyskoy Poezii Kazahov”, *V Mire Nauki İskusstva: Voprosı Filologii, İskusstvovedeniya i Kul'turologii*, 2013. S. 30, 2013, s. 215-216.

olan hece vezni ile yazdığı şiirleri, Orta Asya ile birlikte Türkçenin kuzey-batı Kıpçak (İdil-Kazakistan coğrafyası) sahasında, özellikle Emir Timur döneminde Türkçenin Farsçaya karşı direnmesini sağlamış; Doğu Türkçesi, milli yazı sistemi olarak kabul edilen Uygur harflerinin kullanıldığı *Mi'rac-name*, *Bahtiyar-name*, *Tezkiretü'l-Evliya* gibi eserlerde ortak edebi dil hükmünde kullanılarak oluşan “Türkçecilik şuuru”, klasik Doğu Türkçesinin (Çağatay Türkçesi edebi dili) bu coğrafyalarda XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar edebi dil hükmünde kalmasını sağlamıştır.”⁸³¹ Bir tarikatın millet için bundan daha büyük bir katkısı olabilir mi?

Yesevilik “özde ve ruhta ne kadar İslami ise, sekilde ve dilde de o kadar milli bir sufi kimliğine sahiptir.”⁸³² Yeseviliğin Türkçe'ye katkısı sözde değil iştedir. Kazak hanlarının Yesevi türbesine atadıkları kadı ve Şeyhül-İslamlarla ilgili fermanları (yarlık, nişan, parvança) Türkçedir. XVI-XVII. yüzyıllarda Orta Asya'nın Buhara, Semerkand, daha sonra Taşkent gibi merkezlerinde fermanların Farsça yazılmasına karşılık Kazak hanlarının resmi evrakları Türkçe yazmaya devam ettiklerini ortaya koyuyor. Buna Tevekkül Han (-1598) ve Tursun Muhammed Han'ın (-1628) fermanları örnek gösterilebilir.⁸³³ Burada özellikle vurgulamak gerekir ki, Fuad Köprülü'nün ifadesi ile o devirde Buhara başta olmak üzere “Maveraünnehr'in bir çok büyük merkezleri bile manen ‘Türk’ olmaktan ziyade ‘İrani’ idi”⁸³⁴

Ahmed Yesevi'nin sade dil kullanarak Türkçe'ye büyük hizmetler sunduğunu bildiren Ahmet Yıldırım, “dilini varlığını koruması o dili konuşan kavimlerin tarihi süreçte varlığını koruması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Yesevi, bu anlamda içerisinde bulunduğu Türk Milletinin varoluşuna en büyük sosyal katkıyı yapanlardan biri olmuştur, diyebiliriz,” demektedir.⁸³⁵

⁸³¹ Alışık, A.g.m., 2016, s. 290-291.

⁸³² Osman Türer, “Hoca Ahmed-i Yesevi'nin Türk Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, 31 Mayıs-1 Haziran 207, Isparta, 2007, s. 63.

⁸³³ Sultanov, A.g.m., 2016, s. 90.

⁸³⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 21.

⁸³⁵ Ahmet Yıldırım, “Hoca Ahmed Yesevi ve İslam Medeniyetindeki Yeri”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, İslam Medeniyetini Kuran Düşünürler II, Cemal Fedayi (ed.), S. 45-46, Temmuz-Aralık, 2015, s. 62.

Bir milletin dili olmadan ayakta kalamayacağını, kendi kimliğini koruyup geliştiremeyeceğini bilinmektedir. Denilebilir ki, Yesevi'nin Türkçe veya Kazakçanın gelişimine yaptığı katkı Kazak milletine yaptığı katkıdır.

3.4. Yeseviliğin Bozkırda Edebiyata Etkisi

Hadirhan Hasan, Yeseviliğin ana hatlarıyla üç koldan devam ettiğine dikkat çekmektedir. İlki, Kul Süleyman Hakim Ata, Tac Hoca, Baba Maçın, Zengi Ata, Kul Kul Suhudi, Umuri, Derviş Ali, Kemal İkani, Seyh Hudaydad, Sems Üzgendi, Kul Übeydî, Azim Hacı, Kul Serif gibi Yesevi hikmet ekolü temsilcileridir. Bunlar kalem oynatıp Yesevi hikmet geleneğini üst kademeye taşımışlardır. İkinci grup Yunus Emre, Mahtumkulu, Asik Veysel, Nesimi, Sibani, Mevla Kulu, Yusuf Seryami, Hâlis, Zalı, Hüveydâ gibi Yesevilikten ilham alıp eser kaleme alanlardır. Üçüncüler, Sufi Muhammed Dânisimend, Hüsâmeddin Sıgnaki, Mevlana Orung Koylaci, Hacı Bektas-ı Veli, İshak Ata, Sadr Ata, Sultan Ahmed Hazini, Alim Seyh gibi alimlerdir ki Yesevinin dini-tasavvufi fikirlerine eserlerinde ayrıntılı yer vermişlerdir.⁸³⁶ Bütün bunları bir araya getiren *Hikmetler* veya Hoca Ahmed Yesevi'dir ve *Hikmetlerin* edebi yönü asırlar boyunca ön saftadır.

Nazira Nurtazina'ya göre XIX. yüzyılda yaşayan bütün şairler, düşünürler, ceditler bir bakıma çağının sufileri idi.⁸³⁷ Bunların baş köşe eserleri arasında *Hikmetler* vardı.

Derviş kılığına bürünerek bölgeyi gezen Arminius Vambéry, ilgili Hatıratı'nda, "Uğradığım her obada Ahmed Yesevi'nin şiirlerini vecd ile okuyan kadınlara ve erkeklere rastladım," diyerek gözlemini yazıp bırakmıştır.⁸³⁸

Kazaklarda Hocalar konusunu araştıran bilim adamı İbadullayeva, "Sayıp nazır Ahun (1810-1873) *Kul Hoca Ahmed Yesevi* adlı destanı Arapça olarak kaleme almıştır.

⁸³⁶ Hadirhan Hasan, "Orta Asya'da İslamın Gelişmesi ve Hoca Ahmed-i Yesevi'nin Bu Gelişmedeki Tarihi Hizmeti", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, Isparta, 31 Mayıs-1 Haziran 2007. S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., s. s. 68-69.

⁸³⁷ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 94.

⁸³⁸ Arminius Vambéry, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yay., İstanbul, 2009, s. 150.

Fakat şimdilerde bu eser elimizde mevcut değil,” demektedir.⁸³⁹ Yesevi mirası Türk Dünyası ile sınırlı kalmayıp, Türk aydınlarının değer verdiği bir eser olarak başka dillere tercüme edilmiştir.

Sayramlıların Yesevi'nin neslinden olarak saygı gösterdiği, piri-mürşid Yusuf Sayrami (1840-1912) Hoca Ahmed Yesevi hakkında şiirler yazmıştır.⁸⁴⁰ Hoca Ahmed Yesevi asırlar geçmesine rağmen halkının ilham kaynağı olmaya devam etmiştir.

Yesevilik'in etkisi Kırgızlar arasında yüzyıllar boyunca süregelmiştir ve bu durum doğal olarak Kırgız ozan-zamancıların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.⁸⁴¹ Kırgızların halk edebiyatında XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan “Zamana akımı”, namı diğer “Zamancı şairler” akımının temsilcilerinin neredeyse tamamı Yesevi'nin *Hikmetleri* ve Bakırgani'nin *Ahir Zaman Kitabı*'ndan etkilenmişlerdir.⁸⁴² XIX-XX. yüzyıllarda yaşayan Kırgız “zamancı” veya “kazalçı”ların Yesevi öğretisini idame ettirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.⁸⁴³ Bunlardan Kalıgul Bay Uulu (1785-1855) *Akır Zaman*, Arstanbek Buylaş Uulu (1824-1878) *Tar Zaman*, Moldo Kılıç Şamırkan Uulu (1866-1917) *Zar Zaman*, Aldaş Moldo Ceenike Uulu (1874-1939) *Hal Zaman* adında uzun şiirleri Hikmetlerin o yüzyıldaki yorumu idi.

Sarsenbi Dauitulu Kazak ozanı Şal Kulekeuli'nı (1748-1819) bu kategoride, Yesevi geleneğini sürdüren ozanlar arasında göstermektedir.⁸⁴⁴ Şal Kulekeuli gibi ozanlar zamanında Yesevi müridleri hikmetlerle halkı nasıl dine, diyanete davet ettilerse kendi devrinde aynı görevi biraz farklı tarzda sürdürmüşlerdir. XVIII. yüzyılda yaşayan Taycan Bi'nin dedikleri de Bakırgani'nin *Ahir Zaman Kitabı*'nı anımsatmaktadır.⁸⁴⁵ Aynur

⁸³⁹ İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 128.

⁸⁴⁰ Kasimov, A.g.m., 1993, s. 214.

⁸⁴¹ Abdilaziz Kalberdiyev, “Ahmet Yesevî Temelli Kırgız Zamancı Ozanlar Geleneğinin XVIII-XIX. Asırda Yeniden Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 284.

⁸⁴² Kadyrov, A.g.t., 2016, s. 62.

⁸⁴³ Kalberdiyev, A.g.m., 2017, s. 284.

⁸⁴⁴ Sarsenbi Dauitulu, “Koca Ahmet Yasauî Cane Kazak Akın-Cırauları”, *Yasauî Aleminin Gölümü-Köşşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 38-39.

⁸⁴⁵ Sansızbay Kurbankoca, “Özin Özi Tanıgan Allasın Da Tanıdı”, *Yasauî Aleminin Gölümü-Köşşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 43-44.

Abdirasilkızı haklı olarak belirttiği gibi, Hoca Ahmed Yesevi Türk (Kazak) ozanlık mektebi (okulu) konumundadır.⁸⁴⁶

Akif Farzaliyev bu devirde Hoca Ahmed Yesevi’nin sanatına olan ilginin sebebini, bölge halkının işgal altında kaldıktan sonra kurtuluş yolu aramaları ve bunu ararken Hoca Ahmed Yesevi’nin “bütün hayatını ve tüm gücünü akraba halkların birliğini temin etmeğe ve pek çok dini tarikatlar zemininde tek bir manevi birlik oluşturmaya” vakfetmiş biri olmasından dolayı onu seçtiklerine bağlar. Hikmetlerin ahali arasında yaygınlaşmasında katip, şair ve ozanlar birinci derecede rol oynamışlardır.⁸⁴⁷

Vasiliy Radlov’un tespitine göre, bir sufinin edebi tarzda anlattığı Cum-Cuma şiiri (kıssa) bozkırı dolaşan 100 mollanın dine davetinden daha fazla İslam’a hizmet ediyordu.⁸⁴⁸ Tasavvuf edebiyatının önemi Radlov’un tespitinden daha iyi açıklanamazdı.

Yesevilğin yazılı eserleri asırlarca Müslümanların referans kitabı görevini üstlenmiş, mektep ve medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. “Onlar sayesinde, Kazak edebiyatında hikmet ve nasihat (eğitim) gibi Türk şiiri türleri ile hece şiirinin lirik biçimleri ve temelleri sabitlendi. Tasavvuf, edebiyatta, “gerçeği” (Allah) arayan, onu kavramaya ve onunla birleşmeye çalışan bir sufinin deneyimleriyle bağlantılı özel semboller, alegoriler, imgeler ve özgün sanatsal ve menkıbe motiflerinden oluşan bir sistemin doğuşuna katkıda bulunmuştur.”⁸⁴⁹ Kısacası Kazak edebiyatı, ilahilerinin temelinde Yesevi dörtlükleri, Hikmetler ve hikmet tarzı eserler vardır.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Aynur Abdirasilkızı, “Koca Ahmet Yasauiding Akındık Mektebi”, *Yasaui Alemleri. Gıllimi-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 95-107.

⁸⁴⁷ Akif Farzaliyev, “Ahmed Yesevi’nin St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Fakültesi Kütüphanesi’nde Muhafaza Edilen Yazma Eserleri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 135-136.

⁸⁴⁸ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 15.

⁸⁴⁹ Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç Alsabekov, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 74.

⁸⁵⁰ Aynur Abdirasilkızı, “İsavitani Cane Adebiet Maseleleri”, *İsavitani Cane: İisavitani Gıllimi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gıllimi Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 83-90; Mirzahmetulı, A.g.e., 2012.

3.5. Yeseviliğin Bozkırda Etkisini Yitirmesi

Jandarbek ve Nurmatov, Yesevi tarikatının tarihten silinmesinin en büyük sebebi olarak, Cuci nesli yöneticilerinin mutlak idareye olan hevesini gösteriyorlar. Söz konusu hanlar Yesevî yolunu takip ettiklerinde mutlak iradeyi ellerine toplamayacaklarını biliyorlardı ve bu yüzden diğer tarikatlara yöneldiler. Fakat Yesevi öğretisinden vazgeçerek Türk devlet geleneğinin bozulmasına sebep olduklarını anlayamadılar. Çünkü Yesevi öğretisinin Türk halklarının sarsılmaz ruhunun esası olduğunu hissetmemişlerdi.⁸⁵¹

Svetlana Kovalskaya, XVIII. yüzyılda bozkırda büyük tarikatların ve sufilerin ortadan kaybolmasını ortodoks İslamın güçlenmesine bağlar.⁸⁵² XVIII. asırda Mangıt hanlarının bazılarının Nakşibendiliğe veya onun Mücedidiye koluna bağlı olması, Yesevi zikrine yasak getirmesi, zaten eski kudretinde olmayan Yeseviliği daha da söndürmüştür.⁸⁵³

Bazı bilim adamları XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürebilen Yeseviliğin bu tarihten sonra etkinliğini yitirip tarihe karıştığını iddia etmektedirler. Mederbek Kadyrov’un kanaatine göre Yesevilik bir tarikatten daha ziyade bir anlayış olarak halk arasında etkisini korumuştur.⁸⁵⁴

⁸⁵¹ Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 360.

⁸⁵² Kovalskaya, A.g.m., 2012, s. 1073.

⁸⁵³ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 155.

⁸⁵⁴ Kadyrov, A.g.m., 2018, s. 39.

4. BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİ, BAĞIMSIZLIK DÖNEMİ VE GÜNÜMÜZDE YESEVİLİK

1. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ YESEVİLİK

XX. yüzyıla gelindiğinde Hocalar genel olarak Kazakistan’ın güneyinde yaşamakla birlikte, Kazakistan’ın tamamında, Çin, Moğolistan ve Rusya’daki Kazaklar arasında da mevcuttu.⁸⁵⁵ Kazakistan’ın güneyinde hoca aileleri, onlara ait eserler çok olmakla birlikte ülkenin genelinde hocalar veya Yesevi temsilcileri bulunuyordu. Bunu her Kazak boyunun kendine “pir” veya “hoca” edinme geleneğinin sonucu olarak görebiliriz.

Bolşevikler Kazak topraklarında iktidara geldikten sonra başlangıçta dini konularda sabırlı davranmışlardır. Fakat bu durum uzun sürmemiş, 1922 yılından itibaren cami ve medreselere ait arsalara, vakıflara el konulmaya başlanmıştır.⁸⁵⁶

Yönetimin bu tavrı karşısında sufilik gizli şekilde yaşatılmaya devam etti. Üstelik Bolşevikler tam olarak iktidarı ellerine almamış, bazı konularda hoşgörölü tutum sergilemekteydiler. 1926 yılında Taşkent’te Kadiri tarikatına bağılı kadınların zikir merasimini takip eden Anna Troitskaya, zikrin Hoca Ahmed Yesevi ünlemi tarzında “hu”, “oh” şeklinde yapıldığını, zikir esnasında Yesevi *Hikmet*lerinden parçaların okunduğunu belirterek okunan Hikmetleri makale sonuna eklemiştir. Troitskaya, dipnotta Hoca Ahmed Yesevi zikir ünleminin Hoca oğlunun ölümünü zikir yaparken duyduğunda çıkardığı ünlemden geldiğı rivayeti de aktarmaktadır.⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 68-69.

⁸⁵⁶ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 1-18.

⁸⁵⁷ Anna Troitskaya, “Jenskiy Zikr v Starom Taşkente”, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, c. VII, Leningrad, 1928, s. 184, 186, 194-198.

1930 yılında Ahmed Yesevi Türbesi hakkında eser kaleme alan Mihail Masson, eskisine kıyasla türbeye ziyaret edenlerin sayısında azalma olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁸

Bu durum büyük ihtimalle Bolşeviklerin propaganda faaliyetlerinin yavaştan Kazak toplumu üzerindeki etkisinin yayılmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca XIX. yüzyıl sonlarında bölgede ortaya çıkan ve Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra başlangıçta onlarla işbirliği yoluna giden Ceditçilerin⁸⁵⁹ de türbe ve zaviyeleri ziyaret etmeyi ve arvalardan (ruh) medet ummayı eleştirdiklerini hatırlamakta fayda vardır.

Bolşevikler güçlendikten sonra yeni sistemlerinde dine yer olmadığını açıkça beyan etmişlerdir. Din yerine ateizm gelmiştir. Dini ve milli hissi yüksek kimseler 1930’larda Türkçü, İslamcı yaftalamalarıyla represyona kurban gitmiştir. Arap alfabesinin önce Latin, sonra Kiril’e dönüştürülmesi de İslami, Yesevi literatürün okunmasına engel teşkil eden hususu oluşturmaktadır.⁸⁶⁰

Aslına bakılırsa, Bolşevikler için en tehlikeli güç Sufizm ekolüydü. 1929’a kadar 2.469 İşan hapsedildi ve Sibiriya’ya sürgün edildi. 1931-32’de Bolşeviklerden gizlenerek cami ve medreselerde çocuklara eğitim verdikleri için ülkede 19.812 işan tutuklandı ve cezalandırıldı. Sadece 1940’ta 355 işan KarLag’a gönderildi. Ailelerine ağır vergiler ve para cezaları uyguladılar. Çocukları ve torunları zulüm gördü. Bu tür kimselere “Halk düşmanının çocuğu” deniyordu. Hiçbir yerde çalışamaz ve okuyamazlardı.⁸⁶¹

Kazakistan’da Bolşevikler şair ve yazarlara Yesevi’nin adını silmeleri tâlimatını verdiler. Örneğin, 1937 yılında Merkez Komite, yazar Askar Tokmagambetov’u “Hazrat Sultan” adlı sahneli oyun yazmaya zorladı. Bu sahneli oyun 1980 yılına kadar Kazakistan’da sahnelendi. Sahneli oyun, Yesevi’yi yalanlıyor ve öğretisini “insanları saptıran karanlık bir yol” olarak tanımlıyordu.⁸⁶² Fkata daha Sovyet devrinde Kazakların

⁸⁵⁸ Mihail Masson, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpoligraftresta, Taşkent, 1930, s. 19-20.

⁸⁵⁹ Kazak Ceditçilerin dini faaliyetleri ve görüşleri ile ilgili örnek olarak Ömer Karaş’ın hayatı ve çalışmalarına bkz. (Seyfi Yıldırım ve Nazgul Saburgaliyeva, Baktyly Boranbayeva, “Kazakistan Ceditçilik Hareketinde Bir Din Adamı: Ömer Karaş, Hayatı ve Faaliyetleri (1875-1921)”, *Gazi Akademik Bakış*, S. 12(24), Yaz, 2019, s. 245-279).

⁸⁶⁰ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 20-21, 48.

⁸⁶¹ Saifunov, A.g.t., 2022, s. 172.

⁸⁶² Saifunov, A.g.t., 2022, s. 175.

önde gelen aydınlarından Kудайберген Кубанов bu yanlışın düzeltilmesi gerektiğini açıkça dile getirmiştir. Kubanov, Yesevi üzerine kaleme aldığı bir çalışmada şöyle yazar: “Bir yazar, Hoca Ahmed’i bir kuzgun sürüsünün lideri olarak tasvir etmeye çalıştığı ‘Hazrat Sultan’ adlı bir sahnelik oyun yazdı. Tabii ki, bu, Hoca Ahmed’in adil bir bilgisi değil. Onun tüm insanlık için, halkı için iyi bir adam olduğu inkar edilemez. Hoca Ahmed, her zaman insanlığın, milletin, peşinden gidenlerin mutluluğunu arayan bir adamdır.”⁸⁶³

Osmanlı Devleti’nden Türkistan’a gelen Selefî din adamı Seyit b. Muhammed b. Abdalvahid b. Ali al-Asali aş-Şami ad-Dimaşki at-Trablusi Şami Damulla (- 1932 veya 1947) seyitleri ve geleneksel İslam’ı eleştiren çıkışlarıyla Bolşeviklerin bu alandaki işini kolaylaştırmıştır. O, seyitlerin konumunu tartışmaya açmıştır. Kutsal yerlere ziyareti ve yerli şeyhlerin faaliyetlerini eleştiren Şami, Kur’an’ı ve sahih hadisleri İslamın tek kaynağı ilan etmiştir.⁸⁶⁴ Bolşeviklerin elini güçlendiren Şami gibi kimselerin yaptıkları Yesevi şeyhlerinin faaliyetlerinin yasaklanmasına neden olmuştur.

Bolşeviklerin İslama olan bu olumsuz tavrı II Dünya Savaşı yıllarında değişti. 1943 yılında bir taraftan SSCB’deki Müslümanların desteğini almak diğer taraftan Müslümanlar arasında dış güçlerin etkisinin artmasını önlemek için Stalin, yasaklanan dini kurumların faaliyetlerini canlandırmasına izin vermiştir.⁸⁶⁵

Kazaklarda geleneksel İslam dinini temsil eden din adamlarına yönelik “Taza Col” (Doğru, temiz yol) temsilcileri veya Kazak Müslümanlığı muhafızları ifadeleri kullanılmaktadır.⁸⁶⁶ Ateist Sovyet devrinde Kazaklarda İslam dininin tamamen ortadan kalkmamasında bu temsilcilerin manevi varlığı büyük rol oynamıştır. Bir de XX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak köylerinde seyyar mollaların dolaşarak halkın sünnet etme, nikah kıyma, şifa için dua etme, Kur’an okuma gibi dini ihtiyaçlarını karşıladıklarına şahit olunmaktaydı.⁸⁶⁷

⁸⁶³ Kудайберген Кубанов, *Kazak Til Biliminin Maseleleri*, Arıs, Almatı, 2004, s. 577; Saifunov, A.g.t., 2022, s. 175.

⁸⁶⁴ Ашірбек Мұминов, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, “Cibek Colı” Yay., Almatı, 2011, s. 88-89.

⁸⁶⁵ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 27-30.

⁸⁶⁶ Bigocin, A.g.m., 2020, s. 10-11.

⁸⁶⁷ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 50-51.

Sovyet devrinde Ahmed Yesevi'nin ateist ideoloji ile çelişki yaşamaması veya bu manevi ortamın korunması için Kazaklar tarafından onun edebi yönü ön plana çıkartılarak tanıtılmış, Hikmetler müellifinden daha fazla araştırılmıştır.⁸⁶⁸ Sovyet devrine ait *Divanı Hikmet* ve Ahmet Yesevi literatürü tarandığında bu açıkça görülmektedir.

Bolşeviklerin güdümünde faaliyetlerine izin verilen Orta Asya Müslümanlar Dini İdaresi'nde Yesevi silsilesinden Babacanovlar yönetici olarak çalışmışlardır. Fakat onların bu devirde Yeseviliği canlandırmaya çalıştıklarına dair kanıtlar yoktur.⁸⁶⁹

Özbekistan'ın Nemangan bölgesinde kendilerini Yesevi/Kadiri silsilesine bağlayan İşanlar Sovyet devrinde de gizlice zikir halkalarını yerine getirmeye devam etmişlerdir. Şeyh Gulam Ata Normatov kendisini üveysi yolla Hoca Ahmed Yesevi'ye bağlıyor ve pir-mürid manevi ilişkisinin genelde zikir esnasında gerçekleştirildiğini bildirmektedir.⁸⁷⁰

Hoca Ahmed Yesevi Külliyesinin bekçisi Sovyet devrinde ziyarete gelen kimseleri Abdülvahid Şeyh'in evine götürerek onların şeyhe biat etmelerine aracı olmuştur.⁸⁷¹

Kazakistan'da Sovyet devrinde İslam'ın itibarsızlaştırılması, dinin eskinin sarkıntısı olarak göstermeye çalışma süreci yaşanmıştır. Böyle bir ortamda sufi enstitüsü ortadan kaldırıldı ama toplumun dini inançları atalar ruhu, kutsal mekanlar ve manevi rüya (ayan) aracılığıyla yaşamaya, dolayısıyla geleneksel Müslümanlık korunmaya devam etti denilebilir.

Sovyet devriyle ilgili bir başka özellik “ak süyek” denilen seyyitlerin, Yesevi soyundan gelen kimselerin zamanla Sovyet toplumunda da önemli konumlara gelmiş,

⁸⁶⁸ Nazira Nurtazina, “Religioznyy Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremenniy Problemi”, *Na Puti k Svyatinyam: Kul't i Kul'tura*, 2009. S. 4, s. 27.

⁸⁶⁹ M.A. Alibayev, *İslam v Sovetskom Kazahstane. Strategii Vijivaniya*, Evraziyskiy Natsionalnyy Universitet im. L.N. Gumileva, Astana, 2015, s. 76; Bahtiyar M. Babacanov, “Vozrojdienie Deyatel'nosti Sufiyskih Grupp v Uzbekistane”, *Sufizm v Tsentral'noy Azii (Zarubejnie İssledovaniya): Sbornik Statey Pamyati Fritsa Mayera*, 2001. (1912-1998), SPb. 2001, s. 337.

⁸⁷⁰ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 78-79; Babacanov, A.g.m., 2001, s. 333-336; Babacanov ve Muminov, A.g.m., 2006, s. 114.

⁸⁷¹ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 80.

aydın kesimde yerini almış olmasıdır. Ünlü yazar Muhtar Auezov buna en güzel örneği teşkil ediyor.⁸⁷² Bilindiği üzere Auezov, hocalar soyundan “ak süyek” birisiydi.

1.1 Laçiler veya Şaçlı İşanlar

Fergana Vadisi’nde faaliyet yürüten Laçiler veya Şaçlı İşanların⁸⁷³ Yeseviliğe mensup olduğu iddia edilmektedir. Fakat bu konuda bilim adamları arasında ortak görüş söz konusu değildir. Necdet Tosun, XIX. yüzyılın sonlarında Orta Asya’nın Fergana vadisinde ve Kırgız bölgelerinde görülen Laçiler ile Saçlı İşanlar’ın Yesevilikle bağlantısı ispat edilemediğini belirtmektedir. Ona göre, bunlar Orta Asya Kalenderîlerinin son kalıntıları olmalıdır.⁸⁷⁴

Ahmet Yaşar Ocak ise, Laçilerin 1870 yılında zındık olduğu gerekçesiyle Hokand yönetimi tarafından idam edilen Sanivar adında bir Yesevi şeyhi tarafından kurulduğunu bildiriyor. Militan yapıya sahip Laçiler içinden 1920’lerde yeni bir tarikat çıkmıştır. Ebu Muttalib Gatibaldiev Saçlı İşanlar tarikatını kurmuştur. Laçilerde şeyhe “ata”, İşanlarda “pir” veya “işan” denilmekte idi.⁸⁷⁵

Bazı araştırmalarda Saçlı İşanların *Hikmet* okudukları, söylediklerinden hareketle onların Yesevi tarikatına mensup olabileceği belirtilmektedir. Fakat burada eskiden herkesin *Hikmet* okuduğunu hesaba katmak gerekiyor.

⁸⁷² Türkistan’da Hoca, Seyit soyundan kimselerin Sovyet devrinde ne tür makamlara geldikleriyle ilgili ayrıca bkz. (Sergey Abaşın, “Potomki Svyatıh v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoye Obozrenie*, 2001. S. 4, s. 62-82).

⁸⁷³ Rustam Şodiyev, Barthold ve Gordlevskiy’e atf yaparak işan teriminin XIV. yüzyılın ikinci yarısında kullanıldığını belirtmiştir. (“Sufizm v Duhovnoy Jizni Narodov Sredney Azii (IX-XIII vv.)”, *A. Navoi Semerkand Devlet Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, Semerkand, 1993, s. 201). Konuyla ilgili ayrıca bkz. (Ali Yaman, *Orta Asya’da Yesevilik Allahçılar Laçiler*, La Kitap, Ankara, 2017; Mederbek Kadyrov, “Kırgızların İslam’ı Kabulünde Yesevilik’in Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2018. S. 24, s. 157-179).

⁸⁷⁴ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 155.

⁸⁷⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 303.

Laçiler veya Şaçlı İşanların kendilerini Yesevi tarikatına bağlamış olmaları söz konusu olabilir. Fakat bunların faaliyet alanlarının daha çok Fergana Vadisi'nde, daha doğrusu Kırgızlar ve Özbekler arasında olması, onları bizim araştırma alanımızın dışında tutuyor.

1.2 Yeseviliğin Kutsal Mekanı Olarak Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi

Özkul Çobanoğlu, Türkistan'ı Oğuz Kağan'ın başşehri olarak nitelendirmekte ve orta çağlarda Türklerin manevi başkentinin ve “il tutulacak yerin” Ötüken'den Türkistan'a kaydığını belirtmektedir. “Oğuz Kağan'ın başşehri olarak pek çok eski ve muteber kaynakta adı zikredilen Yesi şehri, günümüzde Türkistan adıyla yaşamaya ve Türk dünyasının, İslamiyet öncesinde Hun, Göktürk, Uygur ve Kırgız hanedanlarının Ötüken'e verdiği manevi önemi ve mevki çağrıştıran ve hatta onu aşan bir biçimde Müslüman Türkler arasında sürdürmeye devam etmekte oluşu da aynı şekilde sıradışı öneme sahip bir gerçekliktir.”⁸⁷⁶ Gerçekten de Hun, Göktürk, Uygur, Kırgız kağanlıkları devirlerinde Türklerin merkezi günümüz Moğolistan topraklarıyken, orta çağlarda bu merkez Türkistan veya Tanrı Dağları bölgesine kaymıştır. Türklerin burada İslamiyetle tanışması ve bu yeni dinin hararetli taraftarlarına dönüşmesi Türkistan'ın İslam rönesansı yaşamasına sebep olmuştur. Bölgedeki İslami değerler arasına alimlerin türbe ve külliyesi girmiştir. Şüphesiz Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi bunların en meşhurlarından biri idi.

Bölge halkı tarafından “İkinci Kabe”, “Türkistan Kabesi”, “İkinci Kible” olarak anılan⁸⁷⁷ Ahmed Yesevi Külliyesinin⁸⁷⁸ tarihini detaylı inceleyen Mihail Masson,

⁸⁷⁶ Özkul Çobanoğlu, “Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı Bağlamında Türk Mitolojisi ve Sözlü Kültüründe Süreklilik ve Değişme”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 696, 701.

⁸⁷⁷ Yu.V. Şapoval, “Sakral'naya Geografiya i Palomničestvo k Svyatım Mestam v İslamovedenii”, *Kazakstandağı İslamtanı Meseleleri, s. Ötkeni, Bügini Cene Bolaşagı, Halıkaralık “Döngelik Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 104.

⁸⁷⁸ Külliyeinin mimari özellikleri hakkında ayrıca bkz. (N. Nurmhammedoğlu, *Hoca Ahmed Yesevi Türbesi*, Türk Eximbank Kültür Dizisi-1, Ankara, 1993; Hakan K. Tekin, “Hoca Ahmed Yesevî Türbesi”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2000).

makberin ilk yapımının XII. yüzyılda başladığını ve türbede o döneme ait taşlara rastladığını kaydetmiştir.⁸⁷⁹

Timur Devleti'nin kurucusu Emir Timur'un Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesini yaptırdığı herkesin malumudur. Bir rivayete göre Timur, Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesini sıfırdan değil yeniden yaptırmıştır.⁸⁸⁰ Konuyla ilgili makale kaleme alan Emel Esin de aynı görüşü paylaşıyor.⁸⁸¹ Masson, Emir Timur'un Horasan'da gördüğü güzel sanat numunelerini Türkistan'da icra ettiğini vurgulamaktadır. Masson'a göre, Ahmed Yesevi türbesi Orta Asya'nın Ayasofya'sıdır.⁸⁸² Gulbanu Koshenova'nın tespitine göre, Kazakistan sınırları içerisinde Timur dönemine ait ayakta kalmış Ahmet Yesevi Külliyesi dışında eser yoktur.⁸⁸³ Bu durum Kazakların söz konusu Külliye'ye verdiği önemin ispatı olsa gerek.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Astarhanlı hükümdar II. Abdullah Han türbeyi tamir ettirmiştir. Türbe etrafında ünlü kimselerin defnedilmeye başlaması bu yüzyılda yaygınlaşmıştır.⁸⁸⁴ Türbenin bulunduğu Türkistan şehri 1723 yılında Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir ve Kalmukların işgali 20 sene sürmüştür. XVIII. yüzyıl sonları XIX. yüzyıl başlarında şehir Buhara Emirliği'nin kontrolü altındaydı. 1819 yılında Hokand Hanlığı yöneticisi Narbota Bi (1811-1822) Türkistan'ı emri altına almıştır. Hokand Hanlığı devrinde türbe etrafında defnedilen Kazak hanlarının vd. önemli şahsiyetlerin mezarları bakımsız kalmış, hatta yok edilmiştir. Hokand Hanlığı politikası gereği, Külliye'deki Timur soyundan (1370-1506), Ebülhayır ve Özbek Han soyundan (1500-1598) gelenlerin mezarları korunmuştur. Çünkü Hokand hanları soylarını Mirza Babür Şah (1493-1530), Emir Timur ve Cengiz Han'a dayandırıyorlardı.⁸⁸⁵ Hokand Hanı Ömer Yesevi Türbesine iki defa ziyaret gerçekleştirdiğini Hokand saray tarihçisi İsfaragi

⁸⁷⁹ Mihail Masson, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpoligrafrest, Taşkent, 1930, s. 4, 18-21.

⁸⁸⁰ Aşirbek Muminov, "Şiitskiye Kul'turnıye Vliyaniya na Tsentral'nuyu Aziyu", *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016, s. 719-720.

⁸⁸¹ Esin, A.g.m., 1989, s. 163.

⁸⁸² Masson, A.g.e., 1930, s. 12.

⁸⁸³ Koshenova, A.g.t., 2019, s. 519.

⁸⁸⁴ Masson, A.g.e., 1930, s. 8-21.

⁸⁸⁵ Muminov, A.g.m., 2016, s. 723.

yazıp bırakmıştır.⁸⁸⁶ Hokand Hanı Hudayar Külliye Mutevallisi yerine Şeyhülislam, Şeyhazizler ve Şeyhnakibin görev yapacağına karar vermiştir.⁸⁸⁷

Ahmed Yesevi Külliyesi manevi çekim merkeziydi. Zamanında Doğu Türkistanlı yöneticiler de bölgedeki dini liderliği elinde bulundurmak için güçlendikleri devirlerde buraya sahip olmak istemişlerdir. Ünlü tarihçi Osman Turan konuyla ilgili şu bilgiyi paylaşmaktadır: “Batı ülkelerinden gelen elçiler, Türkistan’dan Hoca Abdullah, Taşkent’ten Hoca Ebu Bekir, Türkistan’ın hak dininden ayrıldığını bildirdiler. Kaşgar prensleri yola koyuldular ve İslamiyet çevresine giren Türkistan şehrine vardılar. Bu mes’ut hadise tantanalı bir ayinle Sultan Hoca Ahmed Yesevi’nin türbesinde kutlandı... Ertesi yıl Hasan Buğra Han yeniden Türkistan’ı istila etti ve babasının muzaffer harplerini tekrarladı, her tarafta kafirleri yendi ve islamın kılıcı, Amu ırmağından Kulzum denizi (Kızıldeniz) ne değin bütün ülkeleri dolaştı.”⁸⁸⁸ Külliye türbedarları arasında anne tarafından soyu Doğu Türkistanlı Apak Hoca’ya dayanan Şakarım’ın bulunduğu biliniyor.⁸⁸⁹

Külliyenin bir başka özelliği yerleşikler ile konar göçerlerin ticari, ekonomik ilişkiler yapan stratejik merkez olmasıydı. Genel olarak Türkistan’da pek çok kutsal mekan böyle bir görev görmekteydi.⁸⁹⁰

Çarlık Rusya Türkistan’ı işgal ederken Külliye Rus askerlerinin 11 topundan atılan mermilerden zarar görmüştür. Başlangıçta Ruslar Külliye’yi yerle yeksan etmek istemiş ama bu düşüncelerinden vazgeçmişlerdir.⁸⁹¹ Rusların işgali sırasında Külliye’nin batı cephesi ateşe verilmiştir.⁸⁹²

Çarlık Rusya devrinde Kazaklar arasında oruç tutan ve Mekke’ye hacca giden insanların sayısı oldukça azdı. Aleksey Levşin, Kazakların Mekke’den ziyade

⁸⁸⁶ Aşirbek Muminov, *İstoriçeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 137.

⁸⁸⁷ Muminov, A.g.e., 2017, s. 9.

⁸⁸⁸ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yay., İstanbul, 1980, s. 252.

⁸⁸⁹ Alibayev, A.g.e., 2015, s. 73.

⁸⁹⁰ Litvinov, A.g.m., 2015, s. 54.

⁸⁹¹ Bustanov, A.g.m., 2014, s. 22-23.

⁸⁹² Tekin, A.g.t., 2000, s. 92.

Türkistan'daki Yesevi Türbesi'ni kutsal yer addederek burayı ziyaret ettiklerini belirtmiştir.⁸⁹³ Fuad Köprülü biraz da ileri giderek “Mevcut inanca göre Ahmet Yesevi'nin kabrini ziyaret hac sevabından üstündür” demektedir.⁸⁹⁴ Kazak tarihçisi Nazira Nurtazina, günümüzde Kazakistan'da İslam dini ile ilgili neşredilen çalışmaların da artmasıyla halk arasında Arabistan'a hac ziyareti ile Ahmed Yesevi Külliyesine hac yerine ziyaret arasındaki farkın daha iyi anlaşılmasına başlandığını, üç defa Külliye gitmenin hac ibadeti yerine geçmeyeceğini anlayanların arttığını bildirmektedir.⁸⁹⁵

Bir başka önemli husus da, Kazaklar arasında Hac yolunda vefat edenlere şehit muamelesi yapılmasıdır.⁸⁹⁶ Hoca Ahmed Yesevi Külliyesine ziyaret etmeye niyetlenip yola koyulan kimse, yolda vefat ederse şehitlik mertebesine erişeceğine inanılmaktadır.

Rus bilim adamı Vladimir Gordlevskiy, Ahmet Yesevi'nin türbesini ziyaret etmenin Müslümanlar için yarı hacca denk olduğunu, kuyusundan su içmenin de bir farz gibi olduğunu belirtir ve 1920'lerde Külliye 20 bin ziyaretçinin geldiğini yazar.⁸⁹⁷ Halkın mitolojik inancına göre Perşembe ve Cuma günleri ruhlar (aruak) Külliyede toplanarak Kabeyi tavaf eden melekler gibi Ahmed Yesevi Türbesini tavaf ederler. Bu yüzden ziyaret için Perşembe ve Cuma en makul günlerdir.⁸⁹⁸ Bölge Müslümanları arasında Hacca gidecek olanlar veya gidip gelenler Külliye uğruyorlardı. Çünkü buraya uğramazsa hac ibadetinin yarı kalacağını düşünüyor ve tedbiri elden bırakmayıp Külliye ziyaret gerçekleştiriyordu. Kazaklar arasında “Türkistan'ı görmeyen Kazak, Kazak değildir” sözü meşhurdur.⁸⁹⁹

⁸⁹³ Aleksey Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey*, Sanat, Almatı, 1996, s. 315.

⁸⁹⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 85.

⁸⁹⁵ Nazira Nurtazina, “Religiozny Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremenniy Problemi”, *Na Puti k Svyatinyam: Kul't i Kul'tura*, 2009. S. 4, s. 29.

⁸⁹⁶ Nurtazina, A.g.e., 2009, s. 22.

⁸⁹⁷ Vladimir Gordlevskiy, *İzbranniy Soçineniya*, c. 3, Moskova, 1962, s. 363-368.

⁸⁹⁸ Aleksandr Seleznev ve İrina Selezneva, “Kul't Svyatih Kak Formirovaniya Etnoreligioznoy İdentiçnosti Musul'man Zapadnoy Sibiri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 1244.

⁸⁹⁹ Bruce Privratsky, “Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory”, *University of Tennessee* (PhD diss.), Knoxville, 1998, s. 96.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren Hoca Ahmed Yesevi Külliyesinde toplamda 18 han, 8 bi, 28 bahadırın cenazesi defnedilmiştir.⁹⁰⁰ Yapılan son çalışmalara göre Külliye'de defnedilen 51 kişi tespit edilmiştir. Külliye içi ve çevresinde defnedilen 21 Kazak hanı, 8 sultan, 23 bi, 63 bahadır, 5 kutsal ana, 10 datka, 30 evliyanın kimlikleri bilinmektedir.⁹⁰¹

Eğer birisi göç zamanında vefat ettiyse, o kişi yol kenarındaki geçici bir mezara gömülürdü. Daha sonra zengin akrabaları merhumun gömüldüğü yeri bulup onu ebedi mezarlığa taşırlardı. İlginçtir ki, Orta ve Büyük Orda'nın bazı boyları kış zamanında vefat eden zengin Kazakları soğuktan dolayı toprağa defnetmeden, keçeyle sarıp bahara kadar ağaca asmışlardır.⁹⁰² Sıcaklar geldiğinde merhumun naşı Türkistan şehrine götürülüp evliya dedikleri insanların veya Hoca Ahmed Yesevi Türbesi'nin yakınlarında gömülmüştür.⁹⁰³ Bazı zenginlerin daha hayatlarındayken türbe etrafından toprak satın aldıkları ve öldükleri zaman oraya gömüldükleri bilinmektedir.⁹⁰⁴

Nazira Nurtazina, Kazaklar ve Kırgızların Ahmed Yesevi Külliyesi bahçesine bazı ünlü şahısları defnetmek için aylarca yol yürüdüklerine dikkat çekmektedir. Örneğin, Kırgızların Esenkul Bahadırının cenazesini Tanrı Dağlarından 1,5 ayda getirmişlerdir. Kazakların Kazıbek Bi yazın vefat ettiği için onun cenazesi konulan deriden tabutunu sadece geceleri hareket ederek gündüzleri cenazeyi soğuk nehir suyu veya kuyuda bekleterek getirmişlerdir.⁹⁰⁵

1884 yılında Külliye içine cenaze defnetme Çarlık Rusya yönetimi tarafından yasaklanmıştır. Resmi gerekçe olarak cenazelerin kokmaya başladığı gösterilse de, aslında bu kararlar bozkırın çeşitli bölgelerinden konar göçerlerin buraya akın etmemesi, onların burası ile manevi bağının koparılması hedeflenmiş ve bunda başarılı olunmuştur.⁹⁰⁶

⁹⁰⁰ Muminov, 2016c, s. 723; Alsabekov, A.g.m., 2013, s. 79.

⁹⁰¹ Stali İzvestni, 2021.

⁹⁰² Nazarov, 1891, s. 13-14.

⁹⁰³ Aleksey Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey*, Sanat, Almatı, 1996, s. 340.

⁹⁰⁴ Köprülü, A.g.e., 1976, s. 86.

⁹⁰⁵ Nazira Nurtazina, "Religiozny Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremenniy Problemi", *Na Puti k Syatinyam: Kul't i Kul'tura*, 2009. S. 4, s. 30.

⁹⁰⁶ Nurcan Sadırbekuli, (2021). "Aziret Sultan Kesenesi İşine Kay Uakıttan Bastap Cerleu Toktatıldı?", *Qojalar.kz*, 06.05.2021, <https://kozhalar.kz/20219775-aziret-sultan-kesenesi-ishine-qaj-uaqyttan-bastap-zherleu-toqtatyldy>, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

Külliyenin Kazaklar açısından bir başka özelliği, uçsuz bozkırın çeşitli bölgelerinde defnedilen Müslümanların ruhları için mezar alanının mevcut olmasıdır. Bu sembolik mezarlar, inanışa göre kıyamet gününde ölüleri Hoca Ahmed Yesevi’ye yaklaştıracak ve Allah’ın gazabından koruyacak.⁹⁰⁷ Külliye’nin bu fonksiyonu bütün Kazakları kucaklayan, onların ahiretini kurtaran Kazaklar açısından önemli bir mekan olduğunu ispatlamaktadır.

Kazaklarda “Arıstan Bapka tune, Koja Ahmetten tile” (Arıstan Bapta Gecele, Hoca Ahmed’den Dile) sözü meşhurdur.⁹⁰⁸ Halk dilekte bulunmak için mezarlara giderken, Yesevi soyundan veya diğer meşhur kimsenin mezarında ağaç büyürse orasının kutsal mekan olduğuna daha fazla inanır, o ağaca dileklerini söyleyerek çaputlar bağlarlardı.⁹⁰⁹ Sadece sıradan halk değil, yönetici kesim de orta çağlardan günümüze dileklerini hayata geçirmek, iktidarını pekiştirmek için Külliye’ye yakın olmaya, onunla ilgilenmeye gayret etmiştir.

Ahmed Yesevi Külliyesi bölgede hakim olan hanlıkların himayesi altındadır. Şeybani (1501-1601), Ecderhani (1601-1747), Mangıt (1747-1920), Ming (1711-1876) sülaleleri yöneticileri, Kazak han ve sultanları (1465-1847) Külliye sorumlularını belirleyen, Külliye’ye vakfedilen arsaları belgeleyen dokümanları ilgili şahıslara vermişlerdir. Bu belgelere bakarak Külliye’de Şeyhülislam, Nakib makamları taşıyan kimselerin Mirasad, Mutavelli görevlerinde bulunduklarını anlıyoruz.⁹¹⁰ Bu belgelerin birinde Külliye sorumlularından birinin eğer gelecekte soyu devam etmezse buraya Kazak boylarından Mutavelli tayin edilmemesini şart koştuğu görülmektedir.⁹¹¹ Bunu da not olarak burada belirtmekte fayda vardır.

Ahmet Yesevi Külliyesi yanındaki “Kul Töbe”, Kazak Hanlarının kurultay gerçekleştirdikleri, devletin iç ve dış meselelerini konuştukları bir yerdir. Abılay Han Cungarlara galip geldikten sonra 1771 tarihinde Ahmet Yesevi Külliyesi’nde tüm

⁹⁰⁷ Mihail Masson, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpöligraftresta, Taşkent, 1930, s. 17.

⁹⁰⁸ Omarbekov ve Habizhanova, A.g.m., 2016, s. 466.

⁹⁰⁹ Alsabekov, A.g.m., 2013, s. 73.

⁹¹⁰ Aşirbek Muminov, *İstoriçeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 25.

⁹¹¹ Muminov, A.g.e., 2017, s. 145.

Kazaklar toplanarak onu üç cüzün hanı seçti.⁹¹² Kırgız tarihçisi Taşmambet Kenesariyev kutsal mekanların kurultay mekanı olarak kullanılmasına örnek olarak 1842 yılında Şerali'nin Safed Bulan'da Hokand Hanı ilan edilmesini göstermektedir. Aynı yerde 1873 yılında İshak han ilan edilmiştir.⁹¹³

1960'lı yılların başlarında Kazak yöneticileri ülkenin güneyindeki dini aktifleşmeden endişe etmeye başladılar. 1963 yılı kayıtlarına göre, Güney Kazakistan, Tselinograd ve Karaganda illerinden binlerce vatandaş türbeler ve kutsal mekanlara ziyaret etmeye devam ediyordu. Yöneticiler bu sorunu çözüme kavuşturmak için türbeleri müzeye dönüştürme ve oralarda din karşıtı propagandalar yapma yöntemini uygulamaya koymuşlardır. Halkın da buna adaptasyonu hızlı olmuştur. Türbe mücavirleri maaşlı müze bekçilerine, ibadet etmeye gelenler ise müze ziyaretçilerine dönüşmüştür.⁹¹⁴

Külliyenin Kazak maneviyatına olan bir başka katkısına A.İ. Dobrosmislov dikkat çekmiştir. Türbe sayesinde eski el yazma Kur'an nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. A.İ. Dobrosmislov daha 1912 yılında türbede 4 eski el yazma Kur'an'ın korunduğunu bildirmektedir.⁹¹⁵

Ahmed Yesevi Külliyesi görkemli yapısı ve manevi ağırlığı ile diğer yapıların kendisine benzer şekilde yapılmasına örnek teşkil etmiştir. Şopan Ata Cami-Türbesi, Karaman-Ata Nekropolü, Beket Ata Nekropol-Camisi, Şakpak Ata Nekropol-Camisi bu kategoride gösterilebilir.⁹¹⁶

Kazakistan'ın Mangıstau İline bağlı Oglandı'da Pir Beket tarafından inşa edilen cami ve kendi cenazesinin defnedildiği külliye mekan, Beket Ata'nın Ahmed Yesevi'ye özendiğini düşünmemize sebep veriyor. Coğrafi özellikler de dikkate alınmakla birlikte, caminin yeraltı cami şeklinde inşa edilmiş olması Yesevi'nin 63 yaşından sonra yeraltına girip yaşaması ve Ahmet Yesevi Külliyesindeki yeraltı ibadet yeri (Hilvat, Hılvet) ile

⁹¹² Jandarbek ve Nurmatov, A.g.m., 2017, s. 358.

⁹¹³ Taşmambet Kenesariyev, "Fenomen Kurmancan Datki", *Kurmancan Datka Vıdayuşıysya Politiceskiy i Obşestvennyy Deyatel' Kirgızskogo Naroda. Materialı Mejdnarodnoy Nauçnoy Konferentsii*. Bişkek, 25 Ekim, 2011, s. 71.

⁹¹⁴ Bustanov, A.g.m., 2014, s. 23.

⁹¹⁵ Aşirbek Muminov, *İstoriçeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017, s. 80; 1912, s. 138.

⁹¹⁶ Yerekeşeva, A.g.e., 2013, s. 115.

paralellik arz etmektedir. “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hoca Ahmed, Mangistau’da Pir Beket” sözü de bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir. En önemlisi ise Yeseviliğin son yüzyıllarda böyle kutsal mekanlar etrafında varlığını korumuş olmasıdır.

Aslına bakılırsa Kazak topraklarında “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hoca Ahmed”in devamı olarak söylenen şeyh, alimler az değildir. Dosay Kencetay bunların bazılarını şu şekilde aktarıyor: “Cetisuda Rayımbek”, “Batı’da Cumagazı Hazret”, “Sır (Derya) boyunda Müsirali Hoca”, “Aral-Kazalıda Cankoca” vs.⁹¹⁷

XIX. yüzyıl sonlarında Kızılorda’da inşa edilen Kalkay İşan Türbesi mimarisinin Yesevi Türbesi’nden esinlenerek yapıldığı yani Ahmed Yesevi Türbesinin küçük bir kopyası olduğuna sanat tarihçisi Koshenova dikkat çekmektedir.⁹¹⁸

Bağımsızlığın ilk yıllarında (1991 sonrası) ülke liderleri ve aydınlar Yesevi ismini ve Türkistan’daki kutsal mekanı halkı manevi-milli eğitim için sık sık kullandılar.⁹¹⁹ Aslında daha 1972 yılının Mart ayında Kazakistan Bakanlar Kurulu Külliye’yi ulus inşası için kullanma kararı almıştı.⁹²⁰ Dolayısıyla bağımsız Kazakistan yöneticilerinin Yesevi’ye sarılmaları yeni birşey değildi.

Bunula birlikte bağımsızlık yıllarında Türkistan şehrindeki Hoca Ahmed Yesevi’nin türbesinin önünde, söz konusu külliye’nin yıkılmasını isteyen kimseler sloganlar attılar.⁹²¹ Selefi akımını benimseyen kesimlerin bu davranışları bütün Kazak halkına, onun geçmişine, değerlerine yapılan saygısızlıktı ve halkın çoğunluğunun tepkisi dışında destek bulamadı. Aslına bakılırsa bilen kimseler için Kazak’ı Kazak yapan Yesevi ve onun külliyesinin manevi değeridir.

⁹¹⁷ Dosay Kencetay, “Salafizmge Karsı Birden Bir Antivirus- Sopılık”, *Ult*, 14 Akpan 2018, <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>, (Erişim Tarihi: 05.05.2022)

⁹¹⁸ Koshenova, A.g.t., 2019, s. 229.

⁹¹⁹ Nazira Nurtazina, “Religioznyy Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremennyye Problemy”, *Na Puti k Syatinyam: Kul’t i Kul’tura*, 2009. S. 4, s. 28.

⁹²⁰ Bustanov, A.g.m., 2014, s. 23.

⁹²¹ Alma Sultangaliyeva, *Vozvraşeniye İslama v Kazahstan*, Almatı, 2012, s. 170.

Şapoval, Ahmed Yesevi Külliyesinin yedi fonksiyonunu saymaktadır: 1) Konsolidasyon fonksiyonu, bölgedeki etnik gruplar ve dini cemaatleri kendine çeken bir merkezdir. 2) Medyatörlük, bu mekan insanla Tanrı arasında aracı rolü üstleniyor. 3) Komünikasyon fonksiyonu, insanların kendi aralarında ve insanların öteki dünyalarla ritüel, bayramlar aracılığıyla konuşma mekanı görevi üstlenmesi. 4) Koruyuculuk fonksiyonu, insanların inancına göre burası onları koruyor. 5) Tedavi fonksiyonu, burası şifa özelliğine sahiptir. 6) Çevreyi koruma fonksiyonu, buralar bitki ve hayvanlar dünyasının koruyucusudur. 7) Kültür taşıyıcılık fonksiyonu, burası nesiller arasında gelenek görenek, örf adetlerin, kültürel mirasın taşınmasına aracılık etmektedir.⁹²² Aslında bütün bunlar Kazakların milli ve dini meselelerine hizmet eden fonksiyonlardır.

2. BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE YESEVİLİK: YESEVİLİĞİN BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN'DA TEKRAR CANLANMASI (ZİKİRCİLER ÖRNEĞİ)

1.1 Kazakistan'da Zikirciler

Doktora tezini Kazakistan'daki dini durum, sufiler üzerine kaleme alan Bruce Privratsky günümüz Kazakistan'daki sufizm hakkında “Tasavvufun ezoterik ve kurumsal ifadesi kayboldu, ancak deneyimsel temeli Kazak dininde güçlü bir şekilde varlığını sürdürdü,” demektedir.⁹²³

Bağımsızlık yıllarında kutsal mekanlara ziyaretler arttı. Bu durum hem halk hem devlet görevlilerinin bu tür mekanlara ilgi duyması, restorasyonların yapılmasına zemin hazırladı. Bahtiyar Babacanov gibi konunun uzmanı bilim adamları bir sonraki aşama olarak karizmatik lider etrafında sufi örgütlenmelerin meydana çıkmasını

⁹²² Şapoval, A.g.m., 2014, s. 106-107.

⁹²³ Bruce Privratsky, *Muslim Turkistan. Kazak Religion and Collective Memory*, Curzon Press, Richmond Surrey, 2001, s. 187.

öngörmektedirler. Buna örnek olarak Kazakistan'da Şeyh İsmatulla'nın Yesevi/Kadiri geleneğini canlandırmaya çalışan biri olarak gösterilebilir.⁹²⁴

Şeyh İsmatulla Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Afganistan'a göç eden Kazaklar arasından çıkmış, daha sonra Pakistan'da yaşamış ve Kazakistan'a dönerek sufizmi canlandırmaya çalışan biri olarak tanıtılabilir.⁹²⁵

Şeyh İsmatulla'nın müridleri arasında çeşitli halk tabakasından, çeşitli meslekten insanları bulmak mümkündür.⁹²⁶ Şeyhin hitabeti güçlü biri olması, her kesimten taraftar bulmasını kolaylaştırmıştır. Bağımsızlığın belirli yıllarında Zikirciler Kazakistan'da hatırı sayılır derecede taraftar bulmuştur.

Zikirci talebeler sabah namazından önce 1 - 1,5 saat “özel hafı zikir”i yapardı. Sabah namazı kıldıktan sonra defaten Pir liderliğinde grupla Zikr-i Cehri, yani tüm müridler çember kurarak sesle 1,5 - 2 saat Halka zikir yapardı. Halka zikir, sabah namazından sonra ve İkinci namazının hemen ardından Akşam namazına kadarki vakitte de mutlaka yapılırdı. Grupla sesli zikir yani Halka zikir günlük 2 defa 1,5 - 2 saat yapılırdı.⁹²⁷

Şeyh İsmatulla “Senim. Bilim. Omir” (İnanç. Bilim. Hayat) adlı toplumsal hareket etrafında faaliyetlerini yürütmekteydi. Fakat bu hareket siyasete kurban gitti. Bağlangıçta yönetimin desteğini alan Zikirciler sufi veya dini istikamette yolunu kaybettiler.

Mahkeme bu hareketin çalışmalarını kanuna aykırı bularak Şeyh İsmatulla ve taraftarlarını hapse attı. Kazakistan Din İşleri İdaresi Şeyh İsmatulla'nın *Kur'an Bilimlerinin Alfabeti* adlı kitabının Müslümanlar için zararlı olduğuna hükmetmiştir.⁹²⁸

2019 yılında Şeyh İsmatulla hapisten çıkar ve devamında ülkede onunla ilgili olumlu haberlerin sayısı hızla artmıştır. Ünlü şahıslar, kanaat önderleri onunla ilgili

⁹²⁴ Aygerim Temirbayeva, “Formı Vozrojdeniya Sufizma v Sovremennom Kazahstane”, *“Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handığıning 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıń Materialdarı*, Astana, 2015, s. 253.

⁹²⁵ Bahtiyar Babacanov, “Zikr Deahr u Bratsv Tsentral'noy Azii: Diskussii, Tipologii, Vozrojdeniye”, *Pax İslamica*, S. 1(2), 2009, s. 115.

⁹²⁶ Temirbayeva, A.g.m., 2015, s. 254.

⁹²⁷ Saifunov, A.g.t., 2022, s. 182. Zikircilerin zikir metinlerinin Arapça ve Türkçeleri için ayrıca söz konusu çalışmanın 182-185. sayfalarına bakabilirler.

⁹²⁸ Aygerim Temirbayeva, “Formı Vozrojdeniya Sufizma v Sovremennom Kazahstane”, *“Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handığıning 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıń Materialdarı*, Astana, 2015, s. 255.

olumlu demeçler vermeye başlamışlardır. Şeyhin müridleri o daha hapisteyken sosyal medyayı aktif kullanarak tarikatın propagandalarını arttırmaya başlamışlardır. Uzmanlar Şeyhin takipçilerinin yeni taraftarlar edinmek için Batı psikolojisi metodlarını kullandıklarına dikkat çekmektedirler.⁹²⁹

Zikirciler veya genel olarak kendini Yesevi yolunda gören sufi akınlarının akıbeti konusunda bilim adamları arasında görüş birliği söz konusu değildir. Babadcanov, Yesevi tarikatı mensuplarının tarih boyunca aktif siyasetten uzak olup, yöneticilerle iyi geçindikleri ve Kazak kültürü ruhuna yakın oldukları sebebiyle bunun yeniden canlanmasını olumlu bir gelişme olarak okumaktadır.⁹³⁰ A. İzbayirov ise Nakşileri örnek göstererek bu yeni sufi oluşumların radikalleşme ihtimallerine dikkat çekerek onların canlanmasını olumsuz değerlendirmektedir.⁹³¹

Kazakistanlı ünlü bilim adamı, ilahiyatçı Dosay Kencetay sufiliği “Yeniselefilğe karşı birden bir Antivirus” olarak değerlendirmiştir.⁹³² Yesevilğin yeniden canlandırılması bu bakımdan çok büyük önem arz etmektedir.

Profesör Dosay Kencetay Selefilerin dini dışardan ihraç ettiğine, sufilerin yani Zikircilerin ise dini içerden zenginleştirmeye çalıştıklarını, Şeyh İsmatulla'nın müritlerine Hikmetleri ezberletmesi, Şekerim'in yazdıklarını okutması v.d. örnek vererek açıklamaktadır.⁹³³ Gerçekten de bu durum Kazak Müslümanlığı, Kazak milliyetçiliğini besleyen, milletin geçmişi, değerleri ile örtüşen bir fenomendir.

Sonuç itibarı ile Müminler arasındaki “- Kimin silsesindensin? - Hazreti Sultan Hoca Ahmed Yesevi silsesindenim.” diyalogu, Kazakistan'da önemini koruyor ve yaşatılıyor diyebiliriz.

⁹²⁹ Aygerim Temirbayeva ve Talgat Temirbayev, Ruziya Kamarova, Tışhan Kenşilik, “Sufiyskiye Praktiki v Sovremennom Kazahstane: Traditsii i Novatsii”, *CA and C Press AB*, https://cac.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-01/08.shtml, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

⁹³⁰ Bahtiyar Babacanov, “Zikr Dcahr u Bratstv Tsentral'noy Azii: Diskussii, Tipologii, Vozrojdeniye”, *Pax İslamica*, 2009. S. 1(2), s. 105-126.

⁹³¹ A.K. İzbayirov, “İdeyno-Religiozniye Ustanovki v Psevdosufiyskih Tarikatah”, *Shygys*, 2008. S. 2, s. 18-24.

⁹³² Dosay Kencetay, “Salafizmge Karsı Birden Bir Antivirus- Sopılık”, *Ult*, 14 Akpan 2018, <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>, (Erişim Tarihi: 05.05.2022)

⁹³³ Dosay Kencetay, “Salafizmge Karsı Birden Bir Antivirus- Sopılık”, *Ult*, 14 Akpan 2018, <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>, (Erişim Tarihi: 05.05.2022)

3. GÜNÜMÜZDE YESEVİLİK

3.1. Yeseviliğin Türk Halkları İçin Önemi

Ünlü Türk düşünürü Şihabetdin Mercani zamanında Muhammed Peygamber Batı halkları hayatında ne büyük rol oynadıysa, Ahmet Yesevi'nin Türkistan, Türk halkları nezdinde o derece önemli rol oynadığını bildirmiştir.⁹³⁴ Kazak bilim adamı Sansızbay Kurbankoca'nın vurguladığı gibi, Yesevi İslam'ın doğru şeklini Türklere öğrettiği için önemlidir.⁹³⁵ Ahmed Yesevi İslam'ı o derece halkın hafızasına sindirmiş ki, asırlar geçmesine rağmen bu gelenek yaşatılmaktadır.

Dosay Kencetay, Meserret Dirioz'in makalesine atıfta bulunarak Türkistanlılar üzerinde Yesevi Divanı'nın ne tür etkisi olduğunu şu şekilde aktarır: “Bir Konya⁹³⁶ ziyaretinde, bir grup oryantalist ile Konya'nın tarihi camilerinden birisine girmiştik. Camide namazını eda eden bir yaşlı insan, bizlerle alakadar olup, evine davette bulundu. İhtiyarın bizi cezbeden tarafı onun Türkistanlı oluşuydu. Tek odası var, fakir yaşlının odası bomboştı. Şark Türkçesiyle konuşuyormuş. Tamtakır çıplak odada, bezden yapılmış bir cüz kesesinde Kur'an-ı Kerim gibi duvara asılı bir Kitab dikkatimizi çekti. “Bu nedir?” diye sorduk. İhtiyar, “Ahmet Yesevi Divanı” dedi. Duvardan indirttik. Büyük bir saygıyla çıkardı. Öptü, başına koydu. Bu manzarayı hiç unutamam. Nasıl manevi bir kudrettir ki, bu Kitab Ahmet Yesevi'nin ölümünden tam sekiz asır sonra, Türkistan'dan bu kadar uzak mesafede, bu kadar büyük bir saygı görüyordu? Bu fakir insanın, neden bu kadar zengin bir kalbe sahip olduğunu, o zaman anlamıştık.”⁹³⁷

⁹³⁴ Mir Fatih Zakiyev ve Ebrar Gibadullaviç Kerimullin, “Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993, s. 426.

⁹³⁵ Sansızbay Kurbankoca, “Türki Halıktarının Etnopedagogikasının Kalıptasuına İsaui Engbekterining Tigizgen Eseri”, *İsaui Colı: İsauitanu Gılımı-Zerteu Ortahlgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 56.

⁹³⁶ Konya'daki Yesevi halifeleri izleri için ayrıca bkz. (Ahmet Taşgın, *Dediği Sultan ve Menakıbı: Konya ve Çevresinde Ahmet Yesevi Halifelerinin İzleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013).

⁹³⁷ Dosay Kencetay, “Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012, s. 790.

Yesevi, Türk dünyasına kişilik kazandıran, belli bir inanç etrafında bir takım akideleri, hayat prensiplerini belirten bir şahıstır.⁹³⁸ Yesevilik sayesinde Türkler kendilerinden emin, İslam'ı ve Türklüğünü göğüs gererek yaşayan bir millet olmuştur.

Yesevi *Hikmetleri* Türkler arasında bir iman birliğinin teşekkül etmesine hizmet etmesi bakımından çok önemlidir.⁹³⁹ Yesevilik Çin Seddi'nden Adriyatik'e kadar Türk halklarını inanç halkasında birleştirerek iman birliği ruhunu ortaya çıkarmıştır.

Yesevilik Kırğızlar arasındaki nüfuzu, Kıyamet günü Ahmet Yesevi'nin Mizan terazisinin başında durarak yardımcı olacağı şeklindeki olağanüstülükleri kendisine atfetmelerinden de anlaşılmaktadır.⁹⁴⁰ Bu örnek, bölgedeki diğer kardeş ve dindaş halklar için de geçerlidir.

Sadece Kazaklarda değil, bölgedeki bütün Türk halklarında mevcut olan koyun piri Şopan Ata, sığır piri Zengi Ata, deve piri Oysıl Kara, at piri Cılkış (Kambar) Ata inancı Yesevilik sayesinde bölge halkları arasında yayılan inanç olduğu bilinmektedir.⁹⁴¹

Orta Asya'da yayınlanan en hacimli Divan-ı Hikmet, Türkiye Diyanet Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından Kırgızca yayınlanan ve 2019 yılında Bişkek'te prestij baskısı yapılan çalışmadır. 3000 adet basılan ve ilgililere ücretsiz bir şekilde ulaştırılan eser, Kırgızistan'da ses getirmiş ve Kırgızistan Din İşleri Yüksek Kurulu (Alimler Keneşi) tarafından ülkede dini ilimlerin öğretildiği önemli kurumlardan biri olan medreselerin müfredatına dahil edilerek, tüm medreselerde okutulması zorunlu tutulmuştur. Orta Asya'nın olduğu kadar bütün Türk dünyasının en büyük değerlerinden

⁹³⁸ Kemal Eraslan, "Hoca Ahmet Yesevi", *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 44.

⁹³⁹ Hayati Bice, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016, s. 514.

⁹⁴⁰ Mederbek Kadyrov, "Kırğızların İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmaları (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2016, s. 65.

⁹⁴¹ "Türkistanda – Koca Ahmet", *Yasaui Alemleri. Gıllmi-Köşşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009, s. 8.

birisi olan Hoca Ahmet Yesevi'nin ve hikmetlerinin medreselerde okutulacak bir ders haline gelmesi, Kırgızistan adına önemli bir gelişmedir.⁹⁴²

3.2 Yeseviliğin Yer ve Şahıs Adlarına Yansıması

Yeseviliğin Kazak kültürü, tarihi ve milletine bir başka etkisi, onun ve onun yolundan gidenlerin halk hafızasında yaşayarak yer adlarına dönüşmesi ve zamanla Kazak değerleri arasındaki hak ettiği yeri almasıdır. Milleti millet yapan unsurlardan biri topraktır. O toprağın milletin mazisini çağrıştıran, o millete mensup kimseler ve değerlerle adlandırılması özel önem arz etmektedir. Yeseviliğe has şeylerin Kazak topraklarında isim olarak yaşadığı herkesin malumudur.

Mangıstaulular Ahmed Yesevi müridlerini her tarafa gönderirken Mangıstau bölgesine 363 müridin geldiğini, dolayısıyla buranın kutsal bir yer olduğunu iddia ederler. Şopan Ata, Gözlü Ata, Kaşkar Ata, Koca Ata, Beket Ata kutsal mekanları mevcut bölgedeki önde gelen Yesevi müridleridir.⁹⁴³

Yesevi müridlerinden Sozak Ata (Sayram), Hakim Ata (Harezmi), Şopan Ata (Mangıstau), Zengi Ata (Taşkent), Çopan Ata (Çolpon Ata) söz konusu şehirlerle özdeşleşmiş, oraların halk arasındaki adı olmuştur.⁹⁴⁴

Yesevilikle ilgili yer adları elbette Kazakistan ile sınırlı değildir. Kırgızistan'da Koco (Hoca) Bakırgan Say adında yer adı mevcuttur.⁹⁴⁵ Özbekistan'ın Kalinin İlçesinde Zangiota adlı köy mevcuttur.⁹⁴⁶

Kazaklar Hoca Ahmet Yesevi'nin ismini tarih boyunca yaşatmışlardır. Yesevi silsilesinden ve bu tarikata iltisak etmiş kimseler haricinde, Ebülhayır Han (-1748)

⁹⁴² Abdülmecit İslamoğlu, "Kırgızistan'da Ahmet Yesevi Çalışmaları", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, 2020. S. 28, s. 22.

⁹⁴³ Bigocin, A.g.m., 2020, s. 9-11.

⁹⁴⁴ Erkin Baydarov, "Koca Ahmed Yasauiding Ruhani Murası Cane Sopılık", *Kazak Handığı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015, s. 108.

⁹⁴⁵ Mokeev, A.g.m., 2006, s. 128.

⁹⁴⁶ Mirahmad Mirhaldarov, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992, s. 30.

oğullarından birine Kocahmet (1722-1749) ismini vermiştir.⁹⁴⁷ Ünlü Kazak bilim adamı Şokan Velihanov’un dedesi yani annesinin babası da Kocahmet ismini taşıyor.⁹⁴⁸ Bu gelenek günümüzde de sürdürülmektedir.

3.3 Yesevilik ve Sayılar

İslam’ın yaygınlaşmasında bir sembol olarak sayılar sıklıkla kullanılmıştır. Gerek Ahmed Yesevi’nin hayatı gerek onun öğretileri gerekse Yesevilikle ilgili çeşitli sayılar halkın hafızasında İslam’ın yerleşmesi ve yayılmasına hizmet etmiştir. Bazı sayılara yüklenen kutsal anlamlar Yesevilik sayesinde Kazaklar arasında daha da yaygınlaşmıştır denilebilir. Hikmetlerdeki “Yaşname” bile başlı başına bu altbaşlığın açılması için kafidir.

Divan-ı Hikmet’teki sayıları inceleyen Reyhan Keleş şöyle demektedir: “Yesevi’nin *Divan-ı Hikmet*’i baştan sona incelendiğinde onun duygu ve düşüncelerini ifade ederken çokça sayılara müracaat etmiş, 90 farklı sayıya *Divan*’da yer vermiştir. Bu sayılardan en çok bir, iki, dört, beş, yedi, sekiz, dokuz, on, kırk, altmış, altmış üç, yetmiş, yüz, üç yüz altmış, dört yüz kırk dört, bin, bin bir, on sekiz bin, otuz üç bin, elli bin, yetmiş bin ve yüz bin sayılarını çeşitli kavramlarla kullanmış, geleneksel kültürde var olan sayı sembolizminden yararlanırken, kaynaklarda yer almayan bazı sayılara farklı anlamlar atfederek kendinden sonra Alevilik, Bektaşilik gibi dini grup ve kültürleri de etkilemiştir.”⁹⁴⁹

Şimdi ilgili sayılara sırasıyla bakalım:

Bir (1)

⁹⁴⁷ Bolat Kömekov ve Öteniyazov, Samat, “Abılkayırdıng Bopay Sulı”, *Kazak Handıgı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015, s. 29.

⁹⁴⁸ Lazzat Omarkulova, “Ult Ulagatın Ulıktagan”, *Kazak Handıgı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015, s. 289.

⁹⁴⁹ Reyhan, Keleş, “Ahmed Yesevi’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 23, İstanbul, 2019, s. 565-566.

Bir sayısının *Hikmet*lerde daha çok Yaratıcıyı ifade ettiğini söyleyebiliriz. “Bir Allah” ifadesi Kazaklar arasında çok yaygındır. *Hikmet*lerde bir sayısı 41 defa geçmektedir.⁹⁵⁰

İki (2)

*Hikmet*lerde iki sayısı 46 defa geçiyor.⁹⁵¹ İki sayısının daha çok zıtlık anlamı söz konusudur. *Divan-ı Hikmet*'e çoğu zaman “İkinci Defter” veya Kur'an'dan sonra gelen eser denilmiştir.⁹⁵² Bazı araştırmacılar bunu Hoca Ahmed Yesevi'nin önce yazdığı başka eseri söz konusudur, *Hikmet*ler ikinci eseri şeklinde de yorumluyorlar.⁹⁵³

Dört (4)

Divan-ı Hikmet'te 4, 40, 444, 4400 gibi sayılar bir hayli fazlaca kullanılmıştır.⁹⁵⁴ Reyhan Keleş'in tespitine göre, *Hikmet*lerde dört sayısı 25 kez geçiyor.⁹⁵⁵ İslam'daki dört halife, dört eşe kadar izin verilmesi, Yaratana ulaşmak için dört kapıdan (şariat, tarikat, hakikat ve marifet) geçilmesi gerektiği aklımıza bu sayı ile ilgili ilk akla gelenlerdir. Dünyanın dört ana cisimden oluşması, dört mevsim, dört yön gibi düşünceler Kazaklarda eskiden mevcuttu.

Bu devir daim düzeni, yukarıda bahsettiğimiz gibi farklı dörtlü unsurlar sistematığına uygulanabilir. Şöyle ki: Temelde Allah'ın nasiplerinin (ihسانlarının) kaynağı olan isimleri: *Evvel, Ahir, Zahir ve Batın*; bu nasibin peşinde olan sufilerin arayış yolunun dörde ayrılması: *Meşşailik, İşrakilik, Kemal ve Tasavvuf*; bu kişilerin kendi iç dünyalarında dışardaki alemin dört ana unsurunu cem etmeleri, *ateş, hava, su ve toprak*; yine birbiri ile zincirleme bağlantılı olarak sosyal hayata devir daim getiren *kişi, millet, devlet ve vatan* dörtlmesini bir motif olarak Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin duvarlarına bezenmesinin mana ve maksadını şu şekilde yorumlama cesaretini

⁹⁵⁰ Keleş, A.g.m., 2019, s. 567.

⁹⁵¹ Keleş, A.g.m., 2019, s. 568.

⁹⁵² Nadircan Ahmetov, “Diuani Hikmet Tilin Zertteuding Keybir Maseleleri”, *İsaui Coli: İsauitanu Gılmi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılmi Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004, s. 100-105.

⁹⁵³ Garifolla Esim, “İsaui Düniетanı”, *İsaui Coli: İsauitanu Gılmi-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılmi Jurnalı*, S. 2 (2), Türkistan, 2005, s. 71.

⁹⁵⁴ Tekin, A.g.t., 2000, s. 122-127.

⁹⁵⁵ Keleş, A.g.m., 2019, s. 569.

kendimizde buluyoruz: Bu kutlu mekânda, kutlu söz sahibi, kutlu ihsanlara vakıf, kutlu zamana ermiş kamil zat yatmaktadır.⁹⁵⁶

Beş (5)

Hikmetlerde beş harfi 12 defa geçiyor ve “beş vakit namaz” ile “beş herf” kavramları için kullanılıyor.⁹⁵⁷

Yedi (7)

P.İ. Rıçkov daha 1762 yılında Hoca Ahmed Yesevi’yi kutsal yedi şahsın biri olarak tanıtmıştır.⁹⁵⁸ XVIII-XIX. yüzyıllarda ortaya çıktığı tahmin edilen “7 Sultan” uygulaması Ahmed Yesevi’nin diğer bölge değerleri arasında ikinci yaşamını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Başlı başına bir kült olan “7 Sultan”da birşey isteyenler haftanın yedi günü söz konusu yedi sultana yakarması lazımdır. Sultan Hoca Ahmed Yesevi’ye Pazar günü yakarılması lazımdır.⁹⁵⁹

Yedi sayısı *Divan*’da 29 kez geçmektedir.⁹⁶⁰ İslam dininde yedi sayısına önemli bir rol biçilmiştir. Kur’an’da Allah kainatı 7 katlı yaratmıştır. Kabe 7 kez tavaf edilir. Safa ve Merve tepeleri arasında 7 şavt yapılır ve Mina’da 7’şer taşla 3 defa şeytan taşlanır. Fatiha 7 ayetten oluşur.⁹⁶¹

Ahmed Yesevi Külliyesi çevresinde onun yedi şakirdinin defnedildiği yere “Yedi Ata” denilmiştir.⁹⁶² Bu durum İslam’daki kutsal yedi sayısının Yesevilikte de canlı olarak yaşatıldığını ortaya koymaktadır.

Sekiz (8)

⁹⁵⁶ Gözde Sazak, “Yesevî Türbesi Dört Yön Motifi ve Manevi Arka Planı”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül, 2016, s. 437-438.

⁹⁵⁷ Keleş, A.g.m., 2019, s. 571.

⁹⁵⁸ Sergey Abaşın, “Sem’ Svyatıh Brat’ev”, *Prodviyniki İslama. Kul’t Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2003. s. 32, Rıçkov, 1999, s. 24.

⁹⁵⁹ Konu ile ilgili ayrıca bkz. (Urkuya Utepbergenova, “Ob Odnom Kul’tte v Turkestane”, *Kazak Handığı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015, s. 116-119).

⁹⁶⁰ Keleş, A.g.m., 2019, s. 573.

⁹⁶¹ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yay., İstanbul, 1998, s. 159.

⁹⁶² Tuyakbayev, A.g.m., 2009, s. 14.

*Hikmetlerde sekiz sayısı 7 kez geçiyor ve 4 yerde sekiz cennetten bahsediliyor.*⁹⁶³

On (10)

İslam’daki on gün oruç tutmak, on fakiri doyurmak şartları, Cennet ile müjdelenen 10 sahabe gibi örnekler Müslümanlıkta on sayısının sembol olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. “Ahmed Yesevi’nin dört kapı kırk makamla oluşturduğu sayı sistematüğinde on sayısı, insanın olgunlaşma sürecini ve insan-ı kamile giden mükemmeliyet çizgisini temsil eder... Ahmed Yesevi Fakrname adlı eserinde salikin olgunlaşma sürecini temsil eden dört kapı kırk makamı anlatmıştır. Bu dört kapıdan geçmek için onar bölümü geçmek şarttır.”⁹⁶⁴

Türklerin On Ok boy birliğı günümüz Kazakistan toprakları da dahil olan Türkistan coğrafyasında yaşamaktaydılar.

On Bir (11)

XVIII-XIX. yüzyıllarda ortaya çıktığı tahmin edilen “11 Ahmed” uygulaması Ahmed Yesevi’nin diğeri bölge değeri arasında ikinci yaşamını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. 11 Ahmed kültü⁹⁶⁵ ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Ahmed Yesevi Külliyesinde 11 kutsal şahsiyetlerin mühürleri korunuyor.⁹⁶⁶ Ziyarete gelenler bu mühürleri bastırarak muska (tumar) olarak kullanmışlardır.⁹⁶⁷

Kırk (40)

Yesevi *Hikmetlerinde* kırk sayısı 17 yerde geçmektedir. Bunların sekiz tanesi “kırklar” hakkındadır.⁹⁶⁸ 40 sayısı Kazaklar için İslamiyetten önce kutsaldı ve bu kutsallık İslamla pekişerek günümüze kadar gelmiştir.

⁹⁶³ Keleş, A.g.m., 2019, s. 575.

⁹⁶⁴ Kadir Güler ve Zafer Tıngıroğlu, “Ahmed Yesevi’den Aşık Paşa’ya On Sayısı”, *Turkish Studies*, 2019. S. 14 (4), s. 1853, 1856.

⁹⁶⁵ Mihail Masson sayının 10 olduğunu bildirir. (*Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpoligrafrestre, Taşkent, 1930, s. 20).

⁹⁶⁶ Müdürlerle ilgili ayrıca bkz. (*Ahmet Yasavi Mörining Cazbası*, 2006).

⁹⁶⁷ Utepbergenova, A.g.m., 2015, s. 116-119.

⁹⁶⁸ Keleş, A.g.m., 2019, s. 576.

Elli Bir (51)

Sırderya’nın ortalarında, Canakorgan, Türkistan civarında yaşayan Kazaklar ve Hocalar ölünün 51. gününde “51. Gün” adı verilen merasim çerçevesinde Kur’an hatim yaparlar. İnaniş’a göre merhumun eti ve kemiği, kasları çözülmeye başlayacak ve ölü zor bir süreci yaşayacaktır. Onun durumunu hafifletmek için yakınları hatim yaparlar ve 51 güne kadar evde geceleyin ışık söndürmeyecektir.⁹⁶⁹

Altmış Üç (63)

63 haddi aşmamak demektir. Ahmed Yesevi’nin Yaşnamesi 63 yaşta bitmektedir. *Hikmetler*de 33 defa altmış üç sayısı geçiyor.⁹⁷⁰ Yesevi sayesinde Kazaklar arasında bu sayıya hürmet oluşmuştur.

On Sekiz Bin (18000)

On sekiz bin alem. *Hikmetler*de 6 kez on sekiz bin sayısı geçiyor.⁹⁷¹

Bazılarının geçmişi İslamiyet öncesine dayanan sayıların sembol olarak kullanılması ve bunların bazılarına kutsiyet atfedilmesi Kazaklar arasında Yesevilik ve *Hikmetler* sayesinde daha da gelişmiştir.

⁹⁶⁹ İbadullayeva, A.g.e., 2015, s. 100.

⁹⁷⁰ Keleş, A.g.m., 2019, s. 577.

⁹⁷¹ Keleş, A.g.m., 2019, s. 579.

SONUÇ

Hoca Ahmed Yesevi'nin yaşadığı XI-XII. yüzyıllardan günümüze kadar Yesevilik yükseliş ve düşüş, şekil değiştirme dönemlerini yaşamıştır. Bu değişimlere rağmen Yesevilik Kazak halkının dayanağı, İslam'ı doğru yaşatan rehberi, hayat felsefesi, milli kültür ve değerlerini yaşatan ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Bir yaşam biçimi, anlayış olarak Yeseviliğin Kazaklarla özdeşleştiği aşikârdır.

Yesevilik bozkırda Kıpçak Türklerinin Hristiyanlaşmasına set çekmiştir. Sibirya'da İslamiyeti kabul etmemiş Türk halklarının nasıl Ruslaştığını ve Hristiyanlaştığını, sonuç itibarı ile kendi yurdunda azınlık durumuna düştüklerini düşünülürse, Cengiz devrinden günümüze Avrasya bozkırında Türk halklarının milli kimliklerini korumalarında Yeseviliğin ne kadar büyük öneme sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bazı bilim adamları XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürebilen Yeseviliğin bu tarihten sonra etkinliğini yitirip tarihe karıştığını iddia etmektedirler. Kanaatimizce Yesevîlik bir tarikatten daha ziyade bir anlayış olarak halk arasında etkisini korumuştur.

Orta çağın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Yesevi müridleri hikmetlerle halkı nasıl dine, diyanete davet ettilerse ozanlar (Jırşı-Jırav) kendi devrinde aynı görevi biraz farklı tarzda sürdürmüşlerdir. Son yüzyılda Yesevilik tarikat olarak sönmesine karşılık, Hikmetler ve Yesevi felsefesi bu kişiler sayesinde halka ulaştırılmaya devam etmiştir.

Sovyet devrinde Yeseviliğin ve genel olarak İslam'ın ikinci plana atıldığını görmekteyiz. Fakat buna rağmen bazı sufiler Yesevi geleneğini gizli olarak yaşatmışlardır. Taşkentli hocalar, Saçlı İşanlar, Fergana Vadisi'nde faaliyet yürüten diğer hocalar buna örnek olarak gösterilebilir. XX. yüzyılda Yesevilik bir tarikatten daha ziyade bir anlayış olarak halk arasında etkisini korumuştur denilebilir.

Kazakistan'da Sovyet devrinde İslâm'ın itibarsızlaştırılması, dinin eskinin sarkıntısı olarak göstermeye çalışma süreci yaşanmıştır. Böyle bir ortamda sufi enstitüsü ortadan kaldırıldı ama toplumun dini inançları atalar ruhu, kutsal mekanlar ve manevi rüya (ayan) aracılığıyla yaşamaya, dolayısıyla geleneksel Müslümanlık korunmaya devam etmiştir.

Yeseviliğin halkın hafızasında korunmasında Hoca Ahmed Yesevi Külliyesinin, Yesevi mensuplarına ait mezar yerlerinin önemi büyüktür. 20. yüzyıldaki Bolşeviklerin ateist propagandalarına rağmen Kazaklar buralara ziyaret etmeye, bu kutsal yerlerden medet ummaya, dertlerine derman bulmaya çalışmıştır.

Yeseviliğin halk içinde yaşamaya devam etmesinde Yesevi mensupları ile ilgili rivayetlerin halk arasında ağızdan ağıza dolaşarak anlatılmasının önemi de büyüktür. Kazaklar kendi tarihinden, kendi kimliğinden ve kendi maneviyatından bir parça olan Yeseviligi unutmamıştır.

Günümüze kadar yapılan çeşitli araştırmalar Kazakların İslam'la tanıştıktan sonra genel olarak dinin kurallarını uygulayan kimseler olduğunu ortaya koyuyor. Çarlık ve Bolşevik rejimleri devirlerinde Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma, Sovyetleştirme, ateistleştirme ve mankurtlaştırma, coğrafi konumuna göre kuzeyli ve güneyli olarak ayırmaya çalışma girişimleri Kazakların genine işleyen milli ve dini inançlarının sağlam olması sayesinde başarılı olamamıştır. Elbette, Kazakların milli ve dini kimliklerini korumasında Yeseviliğin önemi yabana atılamaz.

Gerek Ahmed Yesevi'nin hayatı gerek onun öğretileri gerekse Yesevilikle ilgili çeşitli sayılar halkın hafızasında İslâm'ın yerleşmesi ve yayılmasına hizmet etmiştir. Bazılarının geçmiş İslamiyet öncesine dayanan sayıların sembol olarak kullanılması ve bunların bazılarını kutsiyet atfedilmesi Kazaklar arasında Yesevilik ve Hikmetler sayesinde daha da gelişmiştir.

Bağımsızlık yıllarında Yesevilik iki koldan canlandırılmaya çalışıldı. Bunun bir kolu devlet ve yetkililer tarafından yapıldı. Örneğin, Yeseviliğe mensup kimselere ait yerler restore edildi, Yesevilik araştırılmasına kaynaklar ayrıldı ve yetkililer

konuşmalarında Yeseviliğe vurgular yapmaya başladılar. Bu çalışmalar sayesinde eski meşhur hocalar günümüzde Kazak halkının kahramanları durumundalar. Kazakistan'ın ulus inşa sürecindeki din ve milliyetçiliğin içiçe girmiş olması, aslında Yesevilik sayesinde. Bir diğer kol da kendilerine Zikirciler adını veren grup tarafından gerçekleştirildi. Fakat Zikirciler bu fırsatı iyi yönde değerlendiremediler.

KAYNAKÇA

Kitaplar

ABDIRAZAK UULU, Kimsanbay, *Cazılık Kul Koco Akmat (Koco Ahmet Yassaviy)*, Editör: Kadıralı Konkobayev, Bişkek, 2014.

AFİFİ, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevi Devrim*, Çev. H. İbrahim Kaçar, Murat Sülün, İstanbul, 1996.

AHMED-İ YESEVİ, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Yay. haz. Kemal Eraslan, Ankara, 1983.

AHMET YASAUI, *Mörining Cazbası*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, 2006.

AHMEDOV, Buriboy, *Özbek Ulusi*, Nur, Taşkent, 1992.

AHMEROV, P.N., *Ahmet Yasaui Mörining Cazbası*, Editör: Temirhan Rıskeldiyev, Türkistan, 2006.

ALİBAYEV, M.A., *İslam v Sovetskom Kazahstane. Strategii Vjivaniya*, Evraziyskiy Natsionalnyy Universitet im. L.N. Gumileva, Astana, 2015.

ALTINTAŞ, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1986.

ANOHİN, A.V., *Materialı po Şamanstvu u Altaytsev*, Leningrad, 1924.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (1), (Hz. Muhammed (S.A.V.) Dönemi)*, 10. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (2), (Hulefa-i Raşidin Dönemi)*, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (3), (Emeviler Dönemi)*, 7. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (4), (Abbassiler Dönemi)*, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

ARTOMONOV, Mihail, *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay, İstanbul, 2004.

ASKARBEKOVA, N.M. ve ABDİRASİLKIZI, Aynur, *Koca Ahmet Yasaui: Bibliografyalık Körsetkiş*, Editör: A. Safullin, Arıs, Almatı, 2008.

BAKİRGANİ, Suleyman, *Ahır Zaman Kitabı*, Çev. Evfimiyy Malov, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan, 1897.

BARTHOLD, V.V., *İslam*, Ogni Yay., Petrograd, 1918.

BARTHOLD, V.V., *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Leningrad, 1927.

BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara, 1990.

BARTHOLD, V.V., *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yay., Ankara, 2020.

BAYAT, Fuzuli, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikayeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

BİCE, Hayati, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi ve Hikmetleri*, H Yay., İstanbul, 2014.

BİCE, Hayati, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

BİÇÜRİN, N.Ya., *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, C. I, Moskva - Leningrad, 1950.

BOBOCONOV, Bahtiyar ve MUMİNOV, Aşirbek, *Koca Ahmet İsaui Hikmetleri Kolcazba Katalogı*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, 2006.

BOSWORTH, Clifford Edmund, *The New Islamic Dynasties: A Chronological And Genealogical Manual*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1996.

CAHEN, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, Çev. T. Andaç, N. Uğurlu, 1. Baskı, Örgün Yay., İstanbul, 2008.

CANDARBEK, Zikiriya, *Yasaui Colı cane Kazak Kogamı*, El-Şecire Yay., Almatı, 2006.

CARMUHAMMEDULI, M., *Hoca Ahmet Yesevî ve Türkistan*, Yeni Avrasya Yay., Ankara, 2001.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Klasikleri*, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010.

CUBANOV, Kudaibergen, *Kazak Til Biliminin Maseleleri*, Arıs Yay., Almatı, 2004.

CUMAGULOV, Çetin, *Kırgızstandın Epigrafikalık Estelikleri*, İlim Yay., Frunze, 1988.

ÇOROTEGİN, Tınçtıkbek, *Mahmut Kaşgari Barskani'nin Emgegi- Köönörgüs Bulak*, Muras Yay., Bişkek, 2017.

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları: Kurganlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

DEMİDOV, M. Sergey, *Turkmenskiye Ovlyadı*, İlim Yay., Aşhabad, 1976.

DEMİDOV, M. Sergey, *İstoriya Religiyoznih Verovaniy Narodov Turkmenistana*, İlim Yay., Aşhabad, 1990.

DEWEESE, Devin, *Islamization And Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical And Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Pres, Pennsylvania, 1994.

DOBROSMISLOV, A.İ., *Goroda Sır-Dar'inskoy Oblasti. Kazakinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata i Çimkent*, Tipo-Litografiya O.A. Portseva, Taşkent, 1912.

ELİADE, Mircea, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

ELNAZAR, Ergaş, *İslom-İlm, Mü'ciza ve Ahmad Yassaviyk*, Yazuvçi Yay., Taşkent, 1997.

ERASLAN, Kemal, *Yesevi'nin Fakr-namesi*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

ERMATOV, Egemberdi, *Hikmetter Kitebi-Nasaat Kitebi*, Biyiktik Yay., Bişkek, 2008.

ERSÖZ, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1983.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 2002.

GORDLEVSKİY, Vladimir A., *İzbrannıye Soçineniya*, c. 3, Moskova, 1962.

GÜNGÖR, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, 8. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, 15. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

HASAN, M. ve ŞARŞENALYEV, O., GAZİYEV, Aman, *Talasskaya Bitva*, Şam Yay., Bişkek, 1992.

HAZİNİ, *Cevahirü'l-Ebrar min Emvac-ı Bihar (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler) Yesevilik Adabı ve Menakıbnamesi*. Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar, Büyüyen Ay Yay., İstanbul, 2014.

HOCA AHMED-İ YESEVİ, *Divan-ı Hikmet*, Editör: Mustafa Tatcı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2016.

HOFMAN, H.F., *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Vol. 6, The Library of the University of Utrecht, Utrecht, 1969.

HOROŞİN, Aleksandr, *Sbornik Statey Kasayışhsya Turkstanskago Kraya*, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, Taşkent, 1876.

İBADULLAYEVA, Z.Ö., *Kazak Halkının Kuramındaki Kocalar (Tarihi-Etnografyalık Zertteu): Gılımı-Zertteu Engbek*, Evero, Almatı, 2015.

İBRAGİMOV, S.K. ve MİNGULOV N.N. PİŞULİNA, K.A. YUDİN, V.P., *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov (İzvlęçeniya İz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy)*, Nauka, Almatı, 1969.

İMANKULOV, Mumamedel ve KONKOBAYEV, Kadıralı, *Arhitektura Turkestana Epohu Karahanidov (İstoriko-Teoretiçeskoye İssledovaniye)*, Soyuz İnjenerov i Arhitektorov Tyurkskogo Mira, Ankara, 2014.

İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara, 2006.

İSLOMY, Homidhon, *Sulton Ul Orifin. Hoca Ahmad Yassaviy*, Fan Yay., Taşkent, 2005.

İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1986.

JANDARBEK, Zikiriya, *Hoca Ahmed Yesevî'nin Türk Tarihindeki Yeri*, Çev. Sevil Piriyeve Karaman, Muhsin Karaman, Astana Yay., Ankara, 2018.

KAFALI, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 2009.

MUMİNOV Aşirbek, *İstoriçeskiye Dokumentı Mavzoleya Hodja Ahmada Yasavi*, Yay. Haz. vd., Master PO JŞS Yay., Astana, 2017.

KANAT, Cüneyt, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*, Küre Yay., İstanbul, 2010.

KARA, Mustafa, (Ts.). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Cep Üniversitesi, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İletişim Yay.,

KARASAYEV, Husayin, *Nakıl Sözdör: Til Kazınasınan Bayan*, Kırgızstan Yay., Frunze, 1987.

KARAYEV, Ömürkul, *Türkler ve Kağanlıkları*, Çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

KARİMOV, Elyar, *Yasaviya i Hodgegan-Nakşbandiya: İstoriya Deystvitel'naya i Vımuşlennaya*, Uzbekiston Yay., Taşkent, 2000.

KATTAYEV, Kamilhon, *Sayid Ota va Yassaviya Tarikati Murşidlari Tarihi*, “Qaqnus Media” Naşriyotu, Taşkent, 2019.

KHODARKOVSKY, M., *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, İndiana University Press, 2002.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler. Türkistan'da İslâmiyetin Sıkıntılı Yılları*, Yedikubbe Yay., İstanbul, 2004.

KLYAŞTORNIY, Sergey G. ve SULTANOV, T.İ., *Kazakistan. Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yay., İstanbul, 2004.

KOCAYEV, Muhtar, *Arıstanbab Cane Onıng Kesenesi*, “Cibek Colı” Yay., Şımkent, 1996.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvuflar*, 3. Baskı, Gerekli Sadeleştirmeler ve Bazı Notlara İlavelerle Yayımlayan Orhan F. Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1976.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3 Cilt, Ankara, 1975-1992.

KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri: Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi*, Alıç Matbaacılık, Ankara, 1993.

LEVŞİN, Aleksey, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysaskih Ord i Stepey*, Sanat, Almatı, 1996.

LEWIS, Bernard, *The Middle East. A Brief History of the Last 2,000 Years*, Scribner, New York, 1995.

MARAŞ, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

MASSON, Mihail, *Koca Ahmet İsaui Kesenesi*, “Cibek Colı” Yay., Şımkent, 2000.

MASSON, Mihail, *Mavzoley Hodja Ahmeda Yasevi*, Uzpoligrafrestta Yay., Taşkent, 1930.

MERÇİL, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür)*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2014.

METS, Adam, *Musul'manskiy Renessans*, Çev. ve önsöz Dmitriy Bertel's, 2. Baskı, Nauka Yay., Moskova, 1973.

MIRZAHMETULI, Mekemtas, *Kazak Kalay Oristandırıldı?*, Penton Hill Baspa Üyi, Almatı, 2011.

MIRZAHMETULI, Mekemtas, *Kazak Adabietindeki Sopılık, Tanım*, GİS-Print Baspahanası, Almatı, 2012.

MİRHALDAROĞLU, Mirahmad (der.), *Hoca Ahmed Yesevî'nin Yeni Bulunan Hikmetleri*, Yay. Haz. Metin Akar, Hoca Ahmed Yesevî Vakfı, İstanbul, 2001.

MİRHALDAROV, Mirahmad, *Koca Ahmed Yassau: Tegi Cane Urim Butaktarı*, Kazahstan Yay., Almatı, 1992.

MKRTIÇEV Tigran, *Buddiyskoye İskusstvo Sredney Azii, I-X vv.*, İKTs Akademkniga Yay., Moskova, 2002.

MUMİNOV, Ashirbek, *Hanafitskiy Mazhab v İstorii Tsentral'noy Azii*, Editör: S.M. Prozorova, Kazak Ensiklopediyası Yay., Almatı, 2015.

MUMİNOV, Aşirbek, *Nauçnoe Nasledie Hanafitskih Uçenih Tsentral'noy Azii i Kazahstana*, C. 4, Astana, 2018.

MUMİNOV, Aşirbek, *Rodoslovnoye Drevo Muhtara Auezova*, "Cibek Colı" Yay., Almatı, 2011.

Nasap-Nama. Kazınalı Ongtüstik, 3 kitap, Nurlı Alem Yay., Almatı, 2013.

NASIROV, İl'şat, *Osnovaniya İslamskogo Mistitsizma (Genezis i Evolyutsiya)*, C. 1, Yazıki Slavyanskikh Kul'tur Yay., Moskova, 2009.

NAZAROV, Filipp, *Zapiski o Nekotorih Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*, SPb, 1891.

NEVAİ, Ali Şir, *Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimi'l Fütüvve*, Yay. Haz. Kemal Eraslan, TTK Yay., Ankara, 1996.

NURMUHAMMEDOĞLU, N., *Hoca Ahmed Yesevi Türbesi*, Türk Eximbank Kültür Dizisi-1, Ankara, 1993.

NURTAZİNA, Nazira D., *İslam v Kazahskom Hanstve (XV-XVIII vv.)*, Kazak Üniversitesi Yay., Almatı, 2009.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türk Sûfiliğine Bakışlar*, 1. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1996.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam. Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, 13. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2013.

OMARBEOV, Talas, *Qazaq Memleketi: Kaganattar, Ulistar Men Handıqtar Bayanı*, Han Tengri Baspası, Almatı, 2017.

ORİPOV, M., *Urta Osiyada İslom Dini va Ateistik Tarbiya Muammolari*, Fan Neşriyat, Taşkent, 1990.

OSTROUMOV, Nikolay, *Sartı. Etnografıçeskie Materialı*, Üçüncü Baskı, Tipografiya Gazetı "Sredneaziatskaya Jizn", Taşkent, 1908.

OSTROUMOV, Nikolay, *Skazki Sartov. V Russkom İzlojenii*, Tipografiya Okrujnogo Ştaba, Taşkent, 1906.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 1, 4. Baskı, TTK Yay, Ankara, 2003.

ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. 2, 2. Baskı, TTK Yay, Ankara, 2002.

POTANİN, G.N., *Oçerki Severozapadnoy Mongolii*, C. 4, SPb, 1883.

POZDNEV, Petr, *Dervişi v Musul'manskom' Mire*, Tipografiya B. Breslina, Orenburg, 1886.

PRİVRATSKY, G. Bruce, *Muslim Turkistan. Kazak Religion and Collective Memory*, Curzon Press, Richmond Surrey, 2001.

RAHMANALİYEV, Rustan, *İmperiya Tyurkov. Velikaya Tsivilizatsiya*, Ripol Klassik, Moskova, 2009.

RIÇKOV, P.İ., *Topografiya Orenburgskoy Gubernii*, Ufa, 1999.

SARITAŞ, Eyüp, *Sarı Uyurlar*, Selenge Yay., İstanbul, 2012.

SARSEMBAYEV, M.A., *Kazahskoe Hanstvo Kak Suverennoe Gosudarstvo Srednevekovoy Epohi*, İnstitut Zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, Astana, 2015.

SCHİMMEL, Annemarie, *Sayıların Gizemi*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalcı Yay., İstanbul, 1998.

SEVER, Mustafa, *Ahmed Yesevî'nin III. Halifesi Hakîm Süleymân Ata: Hikmetler ve Kıssalar*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2017.

SEVER, Mustafa, *Bakırgan Kitabı*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2018.

SHUYLER, Euege, *Turkistan*, Vol. 1, Scribner, Armstrong&Co, New York, 1877.

STARR, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

SULTANGALIYEVA, Alma, *Vozvraşeniye İslama v Kazahstan*, Almatı, 2012.

SUNAR, Cavit, *Ana Hatlariyle İslâm Tasavvufu Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

SÜLEYMANOV, Olcas, *Az i Ya*, Çev. Natık Seferoğlu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1992.

ŞASTİNA, Nina P., *Puteşestviye v Vostoçnie Stranı*, Geografiz Yay., Moskova, 1957.

TABALDİYEV, Kubatbek, *Kurganı Srednevekovih Koçevih Plemen Tyan'-Şanya*, Aybek Yay., Bişkek, 1996.

TAŞĞIN, Ahmet, *Dediği Sultan ve Menakıbı: Konya ve Çevresinde Ahmet Yesevi Halifelerinin İzleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi, *Karahanlılar (840-1212). 1966-1967 Ders Notları*, İstanbul, 1967.

TOSUN, Necdet, *Mir'atü'l-Kulub*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara, 2020.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yay., İstanbul, 1980.

VALİ, Kurban, *Kadimgi Asarlar Tizimligi*, Uygur Naşriyatı, Kaşkar, 1989.

VAMBERY, Armeny, *Bir Sahte Derviş'in Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi Yay., İstanbul, 2009.

YAMAN, Ali, *Orta Asya'da Yesevilik Allahçılar Laçiler*, La Kitap, Ankara, 2017.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1992.

YEREKEŞEVA, Laura, *Kultura i Religiya v İstorii Tsentralnoy Azii*, Dayk Press Yay., Almatı, 2013.

YESEVİ, Hoca Ahmed, *Divan-i Hikmet* (Dr. Emel Esin Kütüphanesi Nüshası), Yay. Haz. Yusuf Azmun, TDV Yay., Ankara, 1993.

ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Çev. Nejdet Gök, C. 1, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2012.

Tezler

AKHAN, Ebru Birkan, “Dana Ata Oğuznamesi ve Oğuznamecilik Geleneği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2017.

AY, Zahide, “Moğol İstilasası Öncesi ve Sonrasında Orta Asya’da Ezoterist Bir İslam Toplumu: 10-15. Yüzyıllarda Bedahşan İsmailileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir, 2013.

BOZKURT, Eshabil, “İshak Ata’nın Hadikatü’l-Arifin İsimli Eseri ve Tahlili”, *Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul, 2010.

İMANZHANOVA, Gauhar, “İslâm Dinine Geçiş Sürecinde Ahmet Yesevi ve Divan-ı Hikmet’in Türk Devlet Geleneği Üzerindeki Etkisi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Samsun, 2019.

İŞMUHAMEDOVA, Mariyam, “Devoni Hikmat’ning Kulyozmolari”, *Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası S. Sulaymonov Nomidagi Kulyozmalar İnstituti (Aftoreferat)*, Taşkent, 1995.

KADYROV, Mederbek, “Kırgızların İslam Anlayışının Tarihsel Arka Planı ve Bazı Dini Yapılanmaları (Sovyetlerin Çöküşüne Kadar)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2016.

KOSHENOVA, Gulbanu, “Kazakistan, Kızılorda İli Türk-İslam Yapıları (10. yy.-20. yy. Baş)”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2019.

OLİMOV, Karamatullo, “Horasanskiy Sufizm (Opıt İstoriko-Filosofskogo Analiza)”, *Tacikistan İlimler Akademisi (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, Duşanbe, 1993.

ÖZTÜRK, Nuray Pamuk, “Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşı: Savaşın Çıkış Nedenleri ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 2018.

PILEV, Aleksey İ., “Hodja Ahmad İasavi-Pervıy Tyurkskiy Sufiyskiy Poet Sredney Azii: Jizn i Tvorçestvo”, *Saint Petersburg Devlet Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, SPb, 2001.

PRİVRATSKY, G. Bruce, “Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory”, *University of Tennessee (PhD diss.)*, Knoxville, 1998.

SAIFUNOV, Bauyrzhan, “Türkistan’da Ehl-i Sünnet Anlayışının Gelişimi ve Ahmed Yesevi’nin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Kayseri 2022.

SYDDYKOV, Bekzod, “Kazakların İslâmlaşması ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dini Kimlikleri”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Bursa, 2019.

ŞODİYEV, Rustam, “Sufizm v Duhovnoy Jizni Narodov Sredney Azii (IX-XIII vv.)”, *A. Navoi Semerkand Devlet Üniversitesi. (Yayımlanmamış Doktora (Kandidatskiy) Tezi)*, Semerkand, 1993.

TEKİN, K. Hakan, “Hoca Ahmed Yesevî Türbesi”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2000.

TOPRAK, Hicret Kiraz, “Ahmed Yesevi, Yesevilik ve XIII. yy. Anadolusundaki Yeri”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 2008.

UTKU, Ebubekir Oğuz, “Hoca Ahmed Yesevi ve Türklerin Din Anlayışına Etkileri”, *S.D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Isparta, 2016.

Makaleler

“KARAÇAÇ”, *Manas Ensiklopediya*, C. 1, Kırgız Ensiklopediyasının Başkı Redaktsiyası Yay., Bişkek, 1995. s. 279.

“KARAŞAŞ”, *Kazak Adebieti. Entsiklopediyalık Anıktamalık*, Aruna Ltd. CŞS Yay., Almatı, 2010.

“TÜRKİSTANDA – Koca Ahmet”, *Yasaui Aleml. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 5-10.

ABAŞİN, Sergey, “Potomki Svyatıh v Sovremennoy Sredney Azii”, *Etnografiçeskoye Obozrenie*, 2001. S. 4, s. 62-82.

ABAŞİN, Sergey, “Sem’ Svyatıh Brat’ev”, *Prodvijniki İslama. Kul’t Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2003. s. 18-40.

ABAŞİN, Sergey, “Zangi-Ata”, *İslam na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopediçeskiy Slovar*, C. 1, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2006. s. 150-153.

ABDİRAZAK Uulu, Kimsanbay, “Kul Koco Ahmat Cazılıktın Tegi Kırgızbı?”, *Kırgız Tuusu*, 19.01.2009, s. 11.

ABDİRASİLKIZI, Aynur, “İasauitanu Cane Adebiet Maseleleri”, *İasauı Colı: İasauitanu Gıımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 83-90.

ABDİRASİLKIZI, Aynur, “Koca Ahmet Yasauiding Akındık Mektebi”, *Yasaui Aleml. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 95-107.

ABDULASAMOV, Ulıkbek, “Aristanbab Turalı”, *İasauı Colı: İasauitanu Gıımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 37-38.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “İhşidiler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, TDV. Yay., İstanbul, 2000. s. 551-553.

AHMETOV, Nadircan, “Diıanı Hikmet Tilin Zertteuding Keybir Maseleleri”, *İasauı Colı: İasauitanu Gıımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 100-105.

AKGÜL, Yusuf, “Hoca Ahmet Yesevi’nin Hazar Ötesi Türkmenlerine Tesiri ve Bu Çerçeve de Bazı Tesbitler”, *Bilig*, 1999. S. 8, s. 47-64.

AKGÜN, Ergin, “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 2007. s. 139-153.

AKMATALİYEV, Abdıldacan, “Ahmed Yasavi (Kulkocakmat) Cana Kırgız Akındarı”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 48-51.

ALGAR, Hamid, “Guedüvânî, Abdülhâlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV. Yay., İstanbul, 1996. s. 169-171.

ALLANİYAZOVA, M., “Yasaui Şıgarmaşılığının Karakalpak Adebiettanunga Zerttelu Maselesi Turalı”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 81-82.

ALSABEKOV, Muhammad-Husayn Hadji Usmanoviç, “Hodja Ahmed Yassavi i Rasprostranenie Sufiyskogo Napravleniya İslama v Kazahstane”, *Vestnik Akademii Znaniy*, 2013. S. 3(6), s. 72-80.

ALTINKAYNAK, Erdoğan, “Deşt-i Kıpçak Balbalları”, *Turkish Studies*, S. 3 (4), Summer, 2008. s. 97-119.

ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar”, *A.Ü. DTCTF. Tarih Bölümü Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 28, Ankara, 1995. s. 1-50.

AVŞAR, Lale, “Türk Takılarında Umay İnancının İzleri ve Avrasya Kökleri”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 2012. C. 1, S. 1, s. 1-24.

BABADCANOV, Bahtiyar M., “Hikmat”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2006. s. 425-426.

BABACANOV, Bahtiyar M., “Zikr Dcahr u Bratstv Tsentral’noy Azii: Diskussii, Tipologii, Vozrojdeniye”, *Pax İslamica*, 2009. S. 1(2), s. 105-126.

BABACANOV, Bahtiyar M., “Vozrojdenie Deyatel’nosti Sufiyskih Grupp v Uzbekistane”, *Sufizm v Tsentral’noy Azii (Zarubejnie Issledovaniya): Sbornik Statey Pamyati Fritsa Mayera, (1912-1998)*, SPb. 2001. s. 333-336.

BABACANOV, Bahtiyar ve Muminov, Aşirbek, “Gulam-Ata”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostochnaya Literatura Yay., Moskova, 2006. s. 114.

BAŞ, Mustafa, “Günümüzde Hristiyan Türkler ve Konumları”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, Aralık, 2016. s. 13-26.

BAYDAROV, Erkin, “Koca Ahmed Yasauiding Ruhani Murası Cane Sopılık”, *Kazak Handığı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015. s. 104-110.

BELEK, Kayrat, “Türkistan’daki Ortaçağlara Ait Türk-İslam Kitabelerindeki Yesevilik”, *Türük*, 2019. C. 7, S. 16, s. 135-144.

BELLİ, Oktay, “Türk Dünyasında Taş Heykeller ve Balballar”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, TÜBA-AR, 2003. S. 6, s. 85-116.

BEREKE, Abdülfettah Abdullah, “Hakim et-Tirmizi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 196-199.

BİGOCİN, U.Z., “Etnografiçeskiy Obzor Kul’ta Beket Ata v Sovremennom Kazahstane”, *L.N. Gumilev Atındagı Euraziya Ultık Universitetining Habarşısı. Tarihi Gıımdar. Filosofiya. Dintanu Seriyası*, 2020. S. 1(130), s. 8-17.

BOL’ŞAKOV, O.G., “K İstorii Talasskoy Bitvı (751 g.)”, *Stranı i Narodı Vostoka*, S. 22, Moskova, 1980. s. 132-135.

BOROVKOV, Aleksandr K., “Oçerki Po İstorii Uzbekskogo Yazıka (Opredelenie Yazıka Hikmatov Ahmada Yasevi”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, 1948. S. 5, s. 229-250.

BOZKURT, Birgül, “Ahmed Yesevi Bibliyografyası: Türkiye’de Yesevi İle İlgili Çalışmalara Dair Değerlendirmeler”, *Turkish Studies*, S. 11(17), Sonbahar, 2016. s. 283-334.

BUHARALI, Eşref, “Türklerde Matem Alametleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’e Armağan, S. 65, İstanbul, 1990. s. 152-153.

CAN, Mustafa, “Hakîm es-Semerkandi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 193-194.

CANDARBAYEV, Zikiriya, “Hoca Ahmet Yesevi ve Kazak Hanlığı”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 91-99.

CANDARBEK, Zikirya, “Koja Ahmet İsaui Men İsauiya Tarikatının Türki Tarihindeki Orni”, *İsaui Colı: İsauitanu Gıımı-Zertteu Ortalığının Ruhani-Tanımdık Gıımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 43-53.

CANDARBEK, Zikirya, “Yasaviya i Etniçeskaya İstoriya Naseleniya Daşt-i Kipçaka (Po Materialam Kazahskih Şedjere)”, *Podvijniki İslama. Kul't Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i Na Kavkaze*. Vostoçnaya Literatura Yay., Moskova, 2003. s. 326-335.

CARMUHAMMEDULI, M., “Hoca Ahmet Yesevî'nin Hayatı Hakkında Yeni Deliller ve Onun Bilinmeyen “Risale” Adlı Eserinin İlmi Değeri”, Çev. Talat Tekin, *Ahmed-i Yesevî Hayatı, Eserleri Tesirleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992. s. 321-333.

CUSUBALİYEYEV, Ali, “Yasavilik Cana Kırgızdar”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarıhi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 114-118.

ÇELİKCAN, Hüseyin, “Türk-İslâm Kucaklaşması Hoca Ahmet Yesevî ve Bilinmesi Gereken Gerçekler”, *Erdem*, Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II, 1996. 8(23), s. 365-374.

ÇİFT, Salih, “Hatmu'l-Evliyâ. Muhammed el-Hakîm et-Tirmizî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010. 2010, s. 23-53.

ÇİFT, Salih, “Verrak, Ebû Bekir”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 43, TDV. Yay., İstanbul, 2013, s. 58-59.

ÇOROYEV, Tınçtıkbek ve Urstanbekov, Beyşe, “Osnovnie Etapı Rasprostraneniya İslama v Kirgizstane v VII-XIV Vv.”, *Voprosı İstorii Materal'noy i Duhovnoy Kul'turı*

Kirgizstana: Sbornik Nauçnih Statey, Editör: Abılabek Asankanov, Frunze, 1987. s. 28-44.

DAUITULI, Sarsenbi, “Koca Ahmet Yasaui Cane Kazak Akın-Cırauları”, *Yasaui Aleml. Gıumi-Köpşilik, Tarıhi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 31-39.

DEWEESE, Devin, “Baba Tükles”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-1, 2. Baskı, TDV. Yay., İstanbul, 2016. s. 160-161.

DEWEESE, Devin, “The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Naqib in Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*. 1995. s. 115, s. 612-634.

DIRENKOVA, N.P., “Umay v Kul'te Turetskih Plemen”, *Kul'tura i Pis'mennost' Vostoka*, C. 3, Bakü, 1928. s. 134-139.

DİÜİS, Devin, “Ahmad Yasavi”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii*, C. 4, SPb, 2003.

DİÜİS, Devin, “Maşaih Turk i Hadjagan: Pereosmislenie Svyazey Mejdu Sufiyskimi Traditsiyami Yasauiya i Nakşbandiya”, *Sufizm v Tsentral'noy Azii*, SPb, 2001. s. 211-274.

DUSTKORAYEV, Boybuta, “Majmua Hakida Bir-İkki Suz”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994. s. 4-9.

EKER, Süer, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, S. 24, 2012, s. 77-92.

EKREM, Erkin, “Doğu Türkistan'da Sûfî Hocalar”, *Erdem. Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı-II*, C. 8, S. 23, 1996, s. 621-656.

ERASLAN, Kemal, “Ahmed-i Yesevi”, *Yesevilik Bilgisi*, Ahmet Yesevi Vakfı Yay., Ankara, 1998. s. 78-96.

ERASLAN, Kemal, “Ahmet Yesevi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989. s. 159-161.

ERASLAN, Kemal, “Divan-ı Hikmet”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV. Yay., İstanbul, 1994. s. 429-430.

ERASLAN, Kemal, “Hace Ahmed Yesevi ve Emir Timur Hakkında Bir Belge”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Bahar, Ankara, 2010. s. 353-438.

ERASLAN, Kemal, “Yesevî'nin Fakr-nâmesi”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 22, İstanbul, 1977. s. 45-120.

ERDEM, Mustafa, “Geleneksel Türk Dini ve İslâm”, *Dini Araştırmalar*, C. 1, S. 2, Eylül-Aralık, 1998. s. 79-91.

EROL, Mehmet Seyfettin ve İsakov, Abdrasul, “Türk Dünyasında Aksakallık Kurumu”, *“Tarih Yolunda Bir Ömür” Prof. Dr. Hale Şıvgın'a Armağan*, Editör: Nejda Günay vd., Gazi Kitapevi, Ankara, 2020. s. 549-564.

ESİM, Garifolla, “İsauri Dünietaını”, *İsauri Colı: İsauritanu Gılımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 2 (2), Türkistan, 2005. s. 65-85.

ESİN, Emel, “Ahmed Yesevi Külliyesi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, TDV. Yay., İstanbul, 1989. s. 162-163.

FİLİZ, Salih, “Er-Riâye li-Hukûkillah. Haris b. Esed el-Muhasibî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010. s. 7-22.

FİTRAT, Abdurauf, “Yassaviy Maktabi Şoirleri Tugrisida Tekşerişlar”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994. s. 33-38.

FİTRAT, Abdurauf, “Ahmad Yassaviy”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994. s. 18-33.

GEYBULLAYEV, Giyasettin, “Eski Türklerde Umay Tanrıçası”, Çev. Vefa Rızayeva, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 3, 1999, s. 215-218.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Eski Türk Dininin Temel Özellikleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Özel Sayısı, 2019. C. 4, S. 1, s. 84-123.

GURLYAND, Y.İ., “Stepnoye Zakonodatelstvo s Drevneyşih Vremen Do 17 Stoletiya”, *İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, 1904. C. XX, S. 4-5, s. 49-158.

GÜLER, Kadir ve Tıngıroğlu, Zafer, “Ahmed Yesevi’den Aşık Paşa’ya On Sayısı”, *Turkish Studies*, 2019. S. 14 (4), s. 1853-1877.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Türk Dünyasında Dinî Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 1037-1059.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Maniheizm”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV. Yay., İstanbul, 2003. s. 575-577.

HAMZEEV, Abdigappar, “K. A. Yasaui İlimi Cane Karakalpak Şayırları Arasındaki Ündestik”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 46-47.

HASAN, Nadirhan, “Batı’da Yesevilik Çalışmaları”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 191-207.

Hasan, Nadirhan, “Koca Ahmet Yasaui Entsiklopediyasın Şıgaruga Dayındık Cane Materialdar Cinau”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 57-60.

HASAN, Nadirhan, “Mevlana Sufi Muhammed Danişmend ve Mir’atü’l-Kulüb Eseri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 2011. S. 45, s. 9-16.

HATİPOĞLU, İbrahim, “Selman-ı Farisi”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009. s. 441-443.

HAYİT, Baymirza, “Türkistan Kadınlarının Yesevicilik An’anesi”, *Yesevîlik Bilgisi*, Ankara, 1998. s. 458-460.

HUNKAN, Ömer Soner, “Satuk Buğra Han”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009. s. 181-182.

İNAN, Abdülkadir, “Manas Destanında Aş-Yoğ Merasimi”, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1998. s. 121-124.

İSLAMOĞLU, Abdülmecit, “Kırgızistan’da Ahmet Yesevi Çalışmaları”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2020. S. 28, s. 7-24.

İZBAYİROV, A.K., “İdeyno-Religiozniye Ustanovki v Psevdosufiyskih Tarikatah”, *Shygys*, 2008. S. 2, s. 18-24.

JANDARBEK, Zikiriya ve NURMATOV, Zhakhangir, “Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü”, *Bilimname*, 2017. XXXIV, 2, s. 341-364.

KADYROV, Mederbek, “Kırgızların İslam’ı Kabulünde Yeseviliğin Rolü ve Kırgız Kültüründeki Yeri”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, 2018. S. 24, s. 35-44.

KALENDEROĞLU, İhsan, “Türkmenistan’da Hoca Ahmet Yesevi İzleri ve Gözlü Ata”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2017. C. 6, S. 16, Bahar, s. 107-114.

KAMOLİDDİN, Ş.S., “O Rasprostraneni Zoroastrizma Sredi Drevnih Tyurkov”, *UZMU Habarlari*, 4, Taşkent, 2004. s. 4-10.

KARA, Bülent, “Mutasavvıf Çizgide Bir Hoca: Lokman-ı Perende”, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016. S. 11(13) Summer, s. 217-228.

KARA, Mustafa, “Hakîm Ata”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 183-184.

KARA, Mustafa, “Osmanlılar’da Tasavvuf ve Tarikatlar,” *Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih\Medeniyet\Kültür*, C. 1, 3. Baskı, Ağaç Yay., İstanbul, 1995.

KARA, Mustafa, “Tasavvuf Kültürünün Türkistan Macerasına Genel Bakış,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2001. C. 10, S. 1, s. 9-32.

KARABULUT, Ferhat, “Ahmet Yesevi’de Varolmanın İki Boyutu: Zaman ve Mekan”, *Türkolojiya*, 6, 2017, s. 92-122.

KARİ, K., “Pakırnama Turasındaki Payımdau”, *Yasaui Alemleri. Gılmı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 136-139.

KARİBAYEV, B., “Kazak Handığı Dauirindeki Hanımdar”, *Kazak Handığı Tusındaki Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015. s. 51-57.

KELEŞ, Reyhan, “Ahmed Yesevi’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 23, İstanbul, 2019. s. 561-586.

KENCETAY, Dosay, “Hoca Ahmet Yesevî’nin Türk-İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 773-814.

KENCETAY, Dosay, “Koca Ahmet İsaui”, *İsaui Colı: İsauitanu Gılmı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılmı Jurnalı*, S. 3 (2), Türkistan, 2005. s. 86-96.

KENCETAY, Dosay, “Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, Aralık, 1999. s. 105-132.

KLİMKEİT, Hans J., “Türk Orta Asyasında Budizm”, Çev. Mehmet T. Berbercan, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Konya, 2009. s. 93-108.

KLYAŞTORNIY, Sergey, “Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekan Kavramı”, Çev. Deniz Karadeniz, *Dil Araştırmaları*, S. 17, Güz, 2015. s. 247-251.

KONUĞÇU, Enver, “Berke Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV. Yay., İstanbul, 1992. s. 506-507.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “Mısır Memlukleri (1250-1517)”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002. s. 99-126.

KOVALSKAYA, Svetlana, “İslam u Kazahov: Etapı Rasprostraneniya, Spetsifika, Vliyaniye”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 1061-1090.

KÖMEKOV, Bolat ve ÖTENİYAZOV, Samat, “Abılkayırдың Bopay Sulı”, *Kazak Handığı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015. s. 25-29.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Ahmet Yesevi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1950. s. 210-215.

KURBANKOCA, Sansızbay, “Türki Halıktarınıñ Etnopedagogikasınıñ Kalıptasuna İsaui Engbekterining Tigizgen Eseri”, *İsaui Colı: İsauitanu Gıımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 54-59.

KURBANKOCA, Sansızbay, “Özin Özi Tanıgan Allasın Da Tanıdı”, *Yasaui Alemi. Gılımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnalı*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 40-45.

KURNAZ, Cemal ve Tatçı, Mustafa, “Ahmed-i Yesevi Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi”, *Bilig Bilim ve Kültür Dergisi*, 1997. S. 4, s. 252-263.

KURNAZ, Cemal, “Hızır”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, TDV. Yay., İstanbul, 1998. s. 411-412.

KÜÇÜK, Raşit, “Abdullah b. Mübarek”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 17, TDV. Yay., İstanbul, 1988. s. 122-124.

LİKOŞİN, N.S., “İşanı”, *Sbornik Materialov Sır Darinskoy Oblasti*, c. 6, Tipo-Litografya Kameksia, Taşkent, 1899, s. 116-136.

LİTVİNOV, V.P., “İstoriki Tsentral'noy Azii o Palomniçestve Musul'man Regiona”, *Vestnik Kirgızsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta*, 2015. 15(2), Bişkek, s. 53-56.

LİVŞİTS, Vladimir, “İstoriya İzuçeniya Sogda”, *Rahmat-name: Sbornik Statey k 70-Letyu R.R. Rahimova*, Editör: M.E. Rezvan, SPb.: Kunstkamera RAN, 2008. s. 184-202.

MASSIGNON, Louise, “Tasavvuf,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 12I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979. s. 26-31.

MEHDİ, Sanan, “Put’ Yasavi i Ego Rol’ v Razvitii İslama v Tsentral’noy Azii”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 23, Çelyabinsk, 2007. s. 150-159.

MERÇİL, Erdoğan, “Sebük Tegin”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV. Yay., İstanbul, 2009. s. 262-263.

MOKEEV, Anvarbek, “Rol’ Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneniі İslamskoy Religii v Kırğızstane”, *Journal of Turkic Civilization Studies*, S. 2, Bişkek, 2006. s. 125-136.

MOLDABAY, Talgat ve Azmuhanova, Ayman, “Eski Türklerin Dini”, Çev. Hasan Kızıldağ, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, 2019. C. 12, S. 27, s. 894-901.

MOLDOBAEV, İmel, “Kırğız Şamanı (Bakşı) (1920’li Yıllar)”, Çev. Abdrasul İsakov, *Karadeniz Dergisi*, S. 25, Ardahan, 2014. s. 114-121.

MOLOTOVA, El’vira M., “Şayh-Uvaysiya Sultan Ahmad al-Yasavi”, *Ejelgi Tarihting Tamırşısı*, Kazak Universiteti Yay., Almatı, 2020. s. 153-159.

MOLOTOVA, El’vira M., “Velikiy Şelkoviy Put’ v Epohu Karahanidskogo Gosudarstva”, *Dialog Dvuh Kul’tur Vostoka i Zapada Çerez Prizmu Edinstva i Mnogoobraziya: Drevniy Mir, Srednevekov’e, Novoye i Noveyşee Vremya*. Sbornik Nauçnih Statey, Almatı-Ekaterinburg, 2016. s. 139-146.

MUHAMBETOV, A.İ., “Tengrianskiy Kalendar Kak Osnova Koçevoy Tsivilizatsii (Na Kazahskom Materiale)”, *İstoriya i Kul’tura Aralo-Kaspiya*, Almatı, 2001. s. 104-129.

MUHAMMEDYAROV, Ş.F., “İdil Bulgar Devleti’nde İslâmiyet”, *Tartarica*, Çev. İlyas Kamaloğlu, TDBB Yay., İstanbul, 2017. s. 170-173.

MUHTAROVA, G.R., “İstoriya Kazahskogo Hadja”, *Gazeta Naş Mir*, 30.08.2007.

MUMİNOV, Ashirbek, “A Holy Place and Its Shaykh in the XIX Century History of Southern Kazakhstan”, *Mazar Studies on İslamic Sacred Sites in Central Eurasia*, Tokyo University of Foreign Studies Press, Tokyo, 2016. s. 141-152.

MUMİNOV, Ashirbek, “Sakral'nie Sem'i v Tsentral'noy Azii: Mejdu Etničnost'yu i Religioznost'yu”, *Sem'ya v Tsentral'noy Azii: Novie Perspektivi İzučeniya*, Editör: Sofi Rosh, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2017b. s. 130-137.

MUMİNOV, Aşirbek, “Şiitskiye Kul'turniye Vliyanıya na Tsentral'nuyu Aziyu”, *Ars İslamica: V Çest Stanislava Mihayloviça Prozorova*, Editör: M.B. Piotrovskiy vd., İnstitut Vostokovedeniya RAN, Moskova, 2016c. s. 647-728.

MUMİNOV, Ashirbek, “Arslan-Bab”, *İslam na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii: Entsiklopedičeskiy Slovar*, C. 1, Vostočnaya Literatura Yay., Moskova, 2006. s. 40-41.

MUMİNOV, Aşirbek, “Novıye Napravleniya v İzučenii İstorii Bratstva Yasaviya”, *Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, S. 10-12, Taşkent, 1993. s. 34-38.

MUMİNOV, Aşirbek, “Fergana Ölkesindegi Kazirgi Zamangı Cahriya Toptarı”, *İsaui Colı: İsauitanu Gıımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004b. s. 28-36.

NASIRABADI, Gülseren Azar, “Harezmsaşlar Devleti Dönemindeki Dini Uygulamaların Tarihi Örneklerle Değerlendirilmesi”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 2021. 13(1), Nisan, s. 83-103.

NURTAZİNA, Nazira D., “Religioznıy Turizm v Kazahstane: İstoriya i Sovremennıye Problemi”, *Na Puti k Svyatinyam: Kul't i Kul'tura*, 2009. S. 4, s. 25-37.

OMARKULOVA, Lazzat, “Ult Ulagatın Ulıktagan”, *Kazak Handıgı Tusındagı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015. s. 286-292.

OYMAK, İskender, “Türkistan'da Zerdüştlüğün Yayılması ve Etkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002. s. 375-384.

ÖGER, Adem ve Tek, Recep, “Uygurlarda Hikmet Söyleme Feleneği ve Çağatayca İki Yazmada Bulunan Hikmetler”, *Uygur Araştırmaları*, 2016. S. 8, s. 10-49.

ÖNGÖREN, Reşat, “Seyyari”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 37, TDV. Yay., İstanbul, 2009. s. 39-40.

ÖZKAN, Ahmet, “Yesevilikte Toplu Zikirlerle Kadınların İştiraki İddiaları Üzerine Değerlendirmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2019. S. 23 (80), Güz, s. 25-40.

ÖZKAN, İsa, “XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevî'nin Doğum Yeri Meselesi”, *Bilig*, 2003. S. 26, s. 1-10.

ÖZKÖSE, Kadir, “Dîvân-ı Hikmet. Ahmed Yesevî”, *Tasavvuf Klasikleri*, Editör: Ethem Cebecioğlu, Erkam Matbaacılık, Ankara, 2010. s. 197-222.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Tolunoğulları”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV. Yay., İstanbul, 2012. s. 233-236.

PALUANOV, B., “Yasaui Şıgarmaşılıgı Cane Onıng Karakalpak Adebietine Aseri”, *Yasaui Alemi. Gıluimi-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 68-73.

PILEV, Aleksey İ., “Sufizm u Sredneaziatskih Tyurok v Karahanidskiy Period (XI-XII vv.): Osnovniye Çertı i Krupneyşıye Predstaviteli”, *Vestnik SPb. Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 1, SPb, 2012. s. 75-84.

POTAPOV, L.P., “Umay- Bojestvo Drevnih Tyurkov v Svete Etnografiçeskih Dannıh”, *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, Moskova, 1973. s. 265-286.

SA'DİY, Abdurahmon, “Yassaviy Kim Edi?”, *Yassaviy Kim Edi*, Yay. Haz. Boybuta Dustkorayev, Abdulla Kodiriy Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, Taşkent, 1994. s. 10-17.

SABİTOV, Caksılık ve BRAGİN, Andrey, “Politiçeskaya Deyatel'nost' Tursun-Muhammed-Hana”, *Arheografiya Cana Derektanu Ultık Ortalıgının Habarlari*, S. 2, Astana, 2016. s. 37-47.

SELÇUK, Sami, “Cumhuriyet Döneminden Önce Türklerde Ölüm Cezası”, *Yargıtay Dergisi*, C. 3, S. 3-4, Temmuz-Ekim, 1977. s. 53-87.

SELEZNEV, Aleksandr ve İrina SELEZNEVA, “Kul't Svyatıh Kak Formirovaniya Etnoreligioznoy İdentiçnosti Musul'man Zapadnoy Sibiri”, *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 1207-1268.

SEVİM, Ali, “Dandanakan Savaşı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV. Yay., İstanbul, 1993. s. 456-467.

KUTLU, Sönmez, “Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru”, *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012. s. 737-772.

SULTONOVA, Razia, “Qâdiriyya Dhikr İn Ferghana Valley”, *Journal of the History of Sufism*, 1-2, 2000, s. 531-538.

ŞAHMATOVA, V.F., “O Proishojdenii Dvenadtsatiletnogo Jivotnogo Tsikla Letoisçistleniya u Koçevnikov”, *Vestnik Akademii Nauk Kazahskogo SSSR*, Almatı, 1955. s. 43-53.

TAGAEV, Mairambek, “Hokand Hanlığı (1709-1876) Döneminde Yesevi Zikir Gelenekleri”, *Hodja Akhmet Yassawi 4th International Conference on Scientific Research*, 12-13 February, 2021, Conference Book, Farabi Publishing House, Ankara, 2021, s. 294-303.

TANERİ, Aydın, “Harizmşahlar”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV. Yay., İstanbul, 1997. s. 228-231.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Talas Savaşı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, TDV. Yay., İstanbul, 2010. s. 501.

TCHOROTEGİN, Tynchtykbek, “İslam's Mediyeval Sages Still Influence Central Asia”, *The Central Asian Post: International Weekly*, 20 Mart, S. 11, Bişkek, 1997. s. 8.

TEKCAN, Münevver, “Hakim Ata'nın Ahir Zaman Kitabı”, *Bilig*, Bahar, S. 37, Ankara, 2006. s. 21-55.

TEKCAN, Münevver, “Hazret-i Meryem Kitabı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Bahar, 2004. C. 32, s. 185-216.

TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1988. s. 1-11.

TOGAN, Zeki Velidi, “Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat”, *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yay., Ankara, 2010. s. 523-529.

TORLANBAYEVA, K.U., “Svidetel'stva o Rasprostraneniі Maniheystva v Tsentral'noy Azii”, *İzvestiya NAN RK*, 2008. S. 2, s. 32-39.

TOSUN, Necdet, “Orta Asya'da Tasavvuf,” *Orta Asya'da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 1, Editör: Muhammet Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara-Türkistan, 2012. s. 491-550.

TOSUN, Necdet, “Yesevîlik'te Zikr-i Erre”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017, s. 119-123.

TOSUN, Necdet, “Üveysilik”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV. Yay., İstanbul, 2012b. s. 400-401.

TOSUN, Necdet, “Yeseviyye”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 151-160.

TOSUN, Necdet, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Çağatayca Bir Yesevi Eseri: Hoca İshak b. İsmail Ata'nın Hadikatü'l-Arifin'ı”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2017. s. 209-219.

TOSUN, Necdet, “Ahmed Yesevî'nin Menâkıbı”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1988. C. 3, S. 1, s. 73-81.

TROİTSKAYA, Anna L., “Jenskiy Zikr v Starom Taşkente”, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, c. VII, Leningrad, 1928. s. 173-199.

TULEBAYEVA, Aydingul, “Traditsii Hikmeta v Filosofskoy Sufiyskoy Poezii Kazahov”, *V Mire Nauki İskusstva: Voprosı Filologii, İskusstvovedeniya i Kul'turologii*, 2013. S. 30, s. 214-219.

TULUM, Mehmet Mahir, “Yeni Bir ‘Hikmetler Mecmuası’ Münasebetiyle Yesevî Çalışmaları Üzerine Kısa Bir Değerlendirme ve ‘İbrahim Kıssası’”, *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 101-117.

TULUM, Mertol, “Hikmetlere Göre Yesevilik ve Orta Asya Kültür Tarihi Bakımından Önemi” *Hoca Ahmed Yesevi. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 75-89.

TUYAKBAYEV, Marat, “Tarihi Orındar Turistik Keşenning Astında Kalıp Ketkeli Tur”, *Yasaui Alemi. Gıımı-Köpşilik, Tarihi-Tanımdık Jurnal*, S. 1(1), Türkistan, 2009. s. 11-14.

TÜRER, Osman, “Fudayl b. İyâz”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, TDV. Yay., İstanbul, 1996. s. 208-209.

TÜRER, Osman, “Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Tasavvufi Şahsiyeti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1995. S. 12, s. 11-27.

UĞURLU, Serdar, “Eski Türklerin Dini”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20. Yıl Özel Sayısı, 2012. S. 12, s. 323-335.

ULUDAĞ, Süleyman, “Baba”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, TDV. Yay., İstanbul, 1991. s. 365-366.

ULUDAĞ, Süleyman, “Cüneydiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV. Yay., İstanbul, 1993. s. 125.

ULUDAĞ, Süleyman, “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, TDV. Yay., İstanbul, 2002. s. 192-193.

ULUDAĞ, Süleyman, “Tasavvuf ve Eser Hakkında,” *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 1. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul, 1977. s. 7-30.

UTEPPERGENOVA, Urkuya, “Ob Odnom Kul’te v Turkestane”, *Kazak Handığı Tusındağı Hanımdar Men Arular*, Forum Plus Yay., Astana, 2015. s. 116-119.

UYAR, Gülgün, “Nakib”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV. Yay., İstanbul, 2006. s. 321-322.

UYAR, Mehmet, “Hakim et-Tirmizi’nin ‘Risaletü Keyfiyyeti’s-Süluk ila Rabbi’l-Alemin’ Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 45, Aralık, 2018. s. 209-242.

ÜŞENMEZ, Emek, “Türkmenistan Milli El Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesi ve Kütüphanede Saklanan Hoca Ahmed-i Yesevi – Kul Süleyman Bakırganî (Hakim Ata) Yazmaları Hakkında (Türkmenistan Milli Golyazmalar Enstitüsü)”, *Turkish Studies*, 2014. S. 9(3), Kış, s. 1551-1579.

YAMAN, Ali, “İsaui Medenietining Türik Düniesinde Alatın Ornı Men Mangızı”, *İsaui Colı: İsauitanu Gılımı-Zertteu Ortalıgının Ruhani-Tanımdık Gılımı Jurnalı*, S. 1, Ekim-Aralık, Türkistan, 2004. s. 60-82.

YARAN, Rahmi, “Siğnâkî”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, TDV. Yay., İstanbul, 2009. s. 164-166.

YAZICI, Tahsin, “Ebû Said-i Ebü’l-Hayr”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV. Yay., İstanbul, 1994. s. 220-222.

YILDIRIM, Seyfi ve Saburgaliyeva, Nazgul, Boranbayeva, Baktyly, “Kazakistan Ceditçilik Hareketinde Bir Din Adamı: Ömer Karaş, Hayatı ve Faaliyetleri (1875-1921)”, *Gazi Akademik Bakış*, 2019. S. 12(24), Yaz, s. 245-279.

YILDIRIM, Ahmet, “Hoca Ahmed Yesevi ve İslam Medeniyetindeki Yeri”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, İslam Medeniyetini Kuran Düşünürler II, Cemal Fedayi (ed.), S. 45-46, 2015. Temmuz-Aralık, s. 53-64.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebu Müslim-i Horasani”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, TDV. Yay., İstanbul, 1994. s. 197-199.

YİĞİT, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV. Yay., İstanbul, 2002. s. 490-491.

Basılmış Bildiriler

ABDİRASİLKIZI, Aynur, “Koca Ahmet Yasauiding Adebî Mürası”, “*Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauî Mürası*” *Kazak Handıgının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015. s. 44-51.

ABUOV, Aydar, “Beket Ata – Koca Ahmet Yasauî İlimin Calgastırışı”, “*Beket Ata Tagılımı*” *Attı Halıkaralık Gılımı-Teoriyalık Konferentsiya Engbekteri*, Ş. Esenov Atındagı Kaspiy Memelekettik Tehnologiyalar Cane İncenering Universiteti, Aktau, 2010. s. 69-73.

ALGÜL, Hüseyin, “İslam Dininin Türkler Arasında Yayılmasında Hoca Ahmed Yesevi Örneği”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., Isparta, 2007. s. 45-51.

ALIŞIK, C. Eralp, “Timürlü Devlet Geleneğinde Hoca Ahmed Yesevî Mirâsının Yeri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28. İstanbul, 2016. Eylül. s. 280-294.

ARSLAN, Hammet, “Divan-ı Hikmet’teki İlkelerin Hint Mistik Şiirlerindeki Yansıması: ‘İlahî Aşk ve ‘Bgakti’ Anlayışları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 283-297.

ARSLAN, Hammet, “Hoca Ahmed Yesevi Düşüncelerinin Hint Alt Kıtasındaki İzleri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, 26-28, İstanbul, 2016. Eylül. s. 488-505.

ARSLAN, Hammet, “İslam’ın Hint Kültürüne Etkisi: Ahmed Yesevi, Kabir ve Guru Nanak Örneği”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 399-422.

ARVAS, Abdulselam, “Ahmet Yesevi ‘Menkıbe’leri İle ‘Şaman Anlatıları’ Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, c. 1, 26-28 Eylül 2016, İstanbul, 2016. s. 49-62.

BİCE, Hayati, “Dîvân-ı Hikmet’te Fenâ ve Bekâ Kavramları”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 513-537.

BUSTANOV, A.K., “Sud’ba İslamskoy Arhitekturi v Sovetskom Kazahstane, s. Mavzoley Hodja Ahmada Yasavi”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri, s. Ötkeni, Bügini Cene Bolaşığı, Halıkaralık “Döngелек Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014. s. 22-24.

CANDARBEK, Zikirya, “Hodja Ahmet Yasavi i Vozrojdeniye Tyurkskoy Gosudarstvennosti”, *Sufizm v İrane i Tsentralnoy Azii: Materialı Mejdnarodnoy Konferentsii, Almatı, 2-3 Maya 2006 goda*, Red. Safar Abdullo, 2006, s. 171-178.

CANDARBEK, Zikirya, “Koca Ahmet Yasauiding Eki Ömirbayanı”, *“Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015, s. 34-38.

CİHANGER, Erol, “Göçebe Düşüncesinin Şekillenişinde Hoca Ahmet Yesevî ve Tasavvuf Merkezi Haritaların Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 145-155.

CİRENOV, Askar, “Koca Ahmet Yasauı Mavzoleyindeki Epitafiyalar”, *“Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015. s. 224-227.

ÇELİK, Ali, “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerinde Tebliğ ve İrşad Metoduna Ait Bazı Tespitler”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 129-143.

ÇOBANOĞLU, Özkul, “Hoca Ahmet Yesevî Kültünün Memorat Anlatılarıyla İnançları ve Hayat Felsefesini Güncelleme Gücü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 259-267.

ÇOBANOĞLU, Özkul, “Orta Asya’da İslamiyet’in Yayılışı Bağlamında Türk Mitolojisi ve Sözlü Kültüründe Süreklilik ve Değişme”, *Orta Asya’da İslam: Temsilden Fobiye*, C. 2, Editör: Muhammed Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2012. s. 691-712.

DEMİR, Hilmi, “Hoca Ahmed Yesevi’yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 637-648.

DEMİR, Necati, “Ahmet Yesevi’nin Temsilcisi Saltık Gazi’nin Yesevilik Anlayışının Evrenselleşmesine Katkısı ve Günümüze Yansıması”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 157-181.

DOĞAN, Sinan, “Osmanlı Kuruluş Yıllarında Balkanlarda Yesevilik İzleri”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 99-115.

DÜYSENOV, Bagdad, “Sopılarding Kolöneri Nemese ‘Terişining Risalası’ Turalı”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 121-125.

ERASLAN, Kemal, “Hoca Ahmet Yesevi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 43-45.

ERKİNOV, A.S. “Tekst Munadjara, Pripisıvaemogo Ahmadu Yasavi”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşığı, Halıkaralık “Döngelek Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa 2014, s. 48-59.

ERŞAHİN, Seyfettin, “Kırgız Türklerinin İslamlaşmasında Tasavvufun Rolü: Yesevilik Örneği”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 37-62.

EZİCİ, Türel, “Türk Halkının Kültürel Köklerinde İlk ‘Oyun’ Ustası Olarak Şaman ve Şaman Ayininde Performans Dramaturgisi”, *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Müzik Oyun ve Eğlence*, Ankara, 2017. s. 91-98.

FARZALİYEV, Akif, “Ahmed Yesevî’nin St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu Fakültesi Kütüphanesi’nde Muhafaza Edilen Yazma Eserleri”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül 2016. s. 128-137.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Umay Ana Üzerine Düşünceler”, *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Güneş Vakfı Yay., Ankara, 2018. s. 701-710.

GURBANOVA, Aynur, “Ahmet Yesevi Düşüncelerinin Dağıstan’da Yayılmasında Yahsay Medresesinin Önemi”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül 2016. s. 216-222.

GÜNDOĞDU, Abdullah, “Altın Orda ve Osmanlı Devleti’nin Yükselişinde Türk Tasavvufu ve Yesevilik Rolü Üzerine Bazı Düşünceler”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül 2016, s. 31-48.

HASAN, Nadirhan, “Hoca Ahmed Yesevi’nin Hayatı, Eserleri ve Yesevilik Araştırmalarının Bazı Meseleleri Üzerine”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi*

Sempozyumu Bildirileri, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 659- 670.

HASAN, Hadirhan, “Orta Asya’da İslamın Gelişmesi ve Hoca Ahmed-i Yesevi’nin Bu Gelişmedeki Tarihi Hizmeti”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, Isparta, 31 Mayıs-1 Haziran 2007. S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., s. 65-70.

HUNKAN, Ömer Soner, “Hoca Ahmed Yesevi’nin Yaşadığı Dönemde Aşağı Seyhûn ve Maverâünnehr’de Siyasî Ortam [1093-1166]”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 55-72.

HUNKAN, Ömer Soner, “X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya’da Türkler ve İslam (Numizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)”, 38. *ICANAS*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012. s. 1615-1630.

İŞCAN, Mehmet Zeki, “Ahmed Yesevi, Yesevilik ve Türk Müslümanlığı Tartışması”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 321-332.

JABBOROV, Nemat, “Znaçeniye ‘Poemı o Nu’mane İbn Sabite’ Hodja Ahmeda Yasavi”, *“Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handıgınıng 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015. s. 200-203.

KAFALI, Mustafa, “Ahmet Yesevî, Yaşadığı Devir ve Onu Yetiştiren Çevre”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 167-168.

KALBERDİEV, Abdilaziz, “Ahmet Yesevî Temelli Kırgız Zamancı Ozanlar Geleneğinin XVIII-XIX. Asırda Yeniden Teşekkülü”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Uluslararası Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 283-293.

KAMBARBEKOVA, Galiya, “‘Madcma al-Auliya’ Yasauiya Tarikatın Zertteudegi Derekköz Retinde”, *“Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handıgınıng 550 Cıldıgına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015. s. 26-31.

KARA, Mustafa, “Yeseviyye Kültürünü Günümüze Ulaştıranlar ve “Cevahirü’l Ebrar Min Emvacı’l-Bihar”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 187-196.

KARABULUT, Ferhat, “Hoca Ahmed Yesevî’de Zaman ve Mekân: Yokluktan Varlığa Bitmeyen Yolculuk”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 475-512.

KARAMUSTAFA, T. Ahmet, “Yesevilik, Melametilik, Kalenderilik, Vefailik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu”, *Hoca Ahmed Yesevî. Seçme Makaleler*, Editör: Necdet Tosun, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 125-150.

KARATAYEV, Olcobay, “Kırgızların ve Oğuzların Dini İnançlarının Panteonu: Umay Ana Kültü”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa, 2017. s. 251-260.

KASIMOV, Begali, “Keyingi Davr Özbek Adabiyatıda Yassaviy An’anaları”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 213-217.

KAYRBEKOV, Nurlan, “İspidjab – Duhovniy Tsentr po Razrabotke Voprosov Traditsionnogo İslama”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiye Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 156-163.

KENESARİEV, Taşmanbet, “Fenomen Kurmancan Datki”, *Kurmancan Datka Vıdayuşıysya Politiçeskiy i Obşestvennyy Deyatel’ Kirgızskogo Naroda. Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii*. Bişkek, 25 Ekim 2011. s. 69-91.

KOCA, Muhtar, “Dannie o Sufiyskih Pamyatnikah Otrara”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşığı, Halıkaralık “Döngelek Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa, 2014, s. 62-72.

KONUKÇU, Enver, “Sayram ve Yesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 249-253.

KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, “Arslan Baba’nın Ahmet Yesevi’ye Verdiği Hurmanın Aslı Nedir?”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 91-98.

KURŞUNOĞLU, Mustafa Said, “Bir Türk’ün İslam’ı Tarzı Telakkisi: İradi Bir Tercih Olarak İlahi Cemal ve İnsan İlişkisi”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 409-426.

KUSAİNOV, Şahimarden, “Ekstremiskiy Potentsial Parasufiyskih Napravleniy”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiyu Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 248-251.

KUŞENOVA, Ganicamal, “Yasauiya Dasturining Kundı Derek Közi ‘Diuan-ı Hikmet’ Turalı”, *“Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handıgıning 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015. s. 139-142.

MALGARAEVA, Zaura, “Osobennosti Vliyaniya İslama Na Territorii Kazahstana”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiyu Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 266-270.

MANABAYEV, Bagdat, “Kazakstanning Ulttik Ruhani Kundılıklarında Tereng İz Kaldırgan El-İspidjabiding Şıgarması”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiyu Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 164-171.

MUKTAROVA, G.M., “Vliyaniye Sufiev na İstoriyu Palomničestva v Kazahstane”, *Sufizm v İrane i Tsentralnoy Azii: Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii 2-3 Maya 2006 goda*, Almatı, Red. Safar Abdullo, 2006, s. 269-274.

MUMİNOV, Aşirbek, “Epigrafiçeskiye Nadpisi Mavzoleya Hadja Ahmada Yasavi Kak İstoçnik po İstorii Kazahstana”, *“Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası” Kazak Handıgınıng 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015. s. 39-44.

MUMİNOV, Aşirbek, “Kul’tura Svyatıh Mest v Tsentral’noy Azii: Tema Drevnih Geroyev”, *“İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu”*. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiyu Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 58-65.

MUMİNOV, Ashirbek, “Noviye İstoçniki Po İstorii Tyurskoy Yasaviyskoy Kul’turı”, *Mejdunarodniy Forum. “Altayskaya Tsivilizatsiya i Rodstvenniye Narodı Altayskoy Yazıkovoy Sem’i”*, Turar Yay., Bışkek, 2017. s. 507-515.

MUMİNOV, Aşirbek, “Şami-Damulla i Ego Rol’ v Formirovanii ‘Sovetskogo İslama’”, *Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii “İslam, İdentıçnost’ i Politika v Postsovetkom*

Prostranstve: Sravnitel'nyy Analiz Tsentral'noy Azii i Evropeyskoy Çasti Rossii", 1-2 Nisan 2004, Kazan, Kazanskiy Federalist, S. 1(13), Kış, 2004, s. 231-247.

MUSTAFİNA, Rauşan, "İz İstorii İslama v Kazahstane (Nekotorie Etnokul'turnie Aspektı)", "İslamskaya Duhovnost', Ratsional'nost' i Etnokul'turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu". *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva, Astana, 2016. s. 232-236.*

NURIBAYEV, Kuaniş, "Koca Ahmet Yasauı Zamanındaki İslam Dini Örkende Uakıtı", "Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası" *Kazak Handıgını 550 Cıldığına Arnalgan Halıkaraklık Gılımı Konferentsiyasını Materialdarı, Astana, 2015. s. 217-220.*

OCAK, Ahmet Yaşar, "Anadolu Türk Sûfiliğinde Ahmed-i Yesevi Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1992. s. 75-84.*

OCAK, Ahmet Yaşar, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevi ve Yesevilik Kültürünün Yayılışı: Bir Sufi Kültürün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu, 26-29 Mayıs 1993, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 1993, s. 299-306.*

OMARBEKOV, Talas ve G. Habizhanova, "Yeseviliğin Altın Orda ve Kazak Hanlarına Manevi Etkisi", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu, 1. Cilt, 26-28 Eylül 2016, İstanbul, s. 460-471.*

ÖMEROĞLU, Yakup, "Kaşık Oymacılık Zanaatının Anadolu'ya Gelişinde Ahmed Yesevi'nin Rolü", *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 77-81.*

ÖZDİNÇ, Rıdvan, “Ahmed Yesevi’de İtikadi Unsurlar”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 649-658.

ÖZER, Hamiyet, “Kaşık Ustası Ahmed”, *II. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2018. s. 397-406.

SABERİ, Asgar, “Polojeniye Hodja Ahmeda Yasavi v Pis’mennih Istochnikah”, “*Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasavi Murası*” *Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015. s. 31-33.

SADIKOVA, Roza, “Yasavi Ömiri Men Şıgarmaşılgının Ereşeligi”, “*Dinaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasavi Murası*” *Kazak Handığının 550 Cıldığına Arnalğan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasının Materialdarı*, Astana, 2015. s. 110-112.

SAZAK, Gözde, “Yesevî Türbesi Dört Yön Motifi ve Manevi Arka Planı”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Sempozyumu*, 1. Cilt, İstanbul, 26-28 Eylül 2016. s. 432-439.

SULTANOV, Uktam, “Taşkent’teki Yeseviyye Tarikatı Mensuplarının Mezarları”, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri (20-21 Şubat 2010, Bağcılar/İstanbul-Türkiye)*, Pelikan Basım, İstanbul, 2012. s. 90-94.
<http://bagcilar.bel.tr/Files/Dokuman/ekitap/ahmedyesevi/hocaahmedyesevi2010/assets/seo/page91.html>

SULTANOV, Uktambek, “K Voprosu o Jalovannih Gramotah Kazahskih Hanov Vıdannih Mazaru Ahmada Yasavi (Konets XVI-XVII Vv.)”, “*İslamskaya Duhovnost’, Ratsional’nost’ i Etnokul’turniye Traditsii Kak Faktori Protivodeystviya Religioznomu Ekstremizmu*”. *Materiyalı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii Posvyaşennoy Prazdnovaniyu 20-Letiya Evraziyskogo Natsional’nogo Universiteta İm. L.N. Gumileva*, Astana, 2016. s. 88-95.

ŞAPOVAL, Yu. V., “Sakral’naya Geografiya i Palomniçestvo k Svyatım Mestam v İslamovedenii”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri, s. Ötkeni, Bügini Cene Bolaşagı, Halıkaralık “Döngelek Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa 2014. s. 103-108.

ŞEKER, Mehmet, “Ahmed Yesevi’nin Hayatında Arslan Baba Meselesi”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993. s. 353-360.

TAYİROVA, B.L., “Şokan Ualihanov Dünie Tanımına Arkau Bolgan Negizgi Arnalar”, *Kazakstandağı İslamtanu Meseleleri: Ötkeni, Bügini Cene Bolaşagı, Halıkaralık “Döngelek Üstel” Materialdarı*, Astana, 20 Karaşa 2014. s. 144-151.

TEMİRBAYEVA, Aygerim, “Formı Vozrojdeniya Sufizma v Sovremennom Kazahstane”, “*Dınaralık Dialog Cane Koca Ahmet Yasauı Murası*” *Kazak Handıgıning 550 Cıldıgına Arnalgan Halıkaralık Gılımı Konferentsiyasınıng Materialdarı*, Astana, 2015. s. 252-256.

TOSUN, Necdet, “XIV. Yüzyılda Yailmış Çağatayca Bir Yesevî Eseri: Hoca İshak B. İsmail Ata’nın Hadîkü’l-Ârifin’i”, *Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (20-21 Şubat 2010, Bağcılar/İstanbul-Türkiye)*, Pelikan Basım, İstanbul, 2012, s. 70-76,
<http://bagcilar.bel.tr/Files/Dokuman/ekitap/ahmedyesevi/hocaahmedyesevi2010/assets/s eo/page71.html>

TULUM, Mehmet Mahir, “Yeni Bir ‘Hikmetler Mecmuası’ Münasebetiyle Yesevi Çalışmaları Üzerine Yeni Açılımlar”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 671-680.

TÜRER, Osman, “Hoca Ahmed-i Yesevi’nin Türk Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri*, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta, 2007. s. 59-64.

TÜNER, Osman, “Türk Dünyasında İslam’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sufi Tarikatlar ve Yesevi’nin Rolü”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs, 1993. s. 361-368.

UYANIK, Mevlüt, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 99-126.

YAZICI, Nesimi, “Hoca Ahmed Yesevi Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşumu ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs 1993. s. 377-387.

YILDIZ, Mustafa, “Ahmet Yesevi ve Türk Bilgelik Geleneği”, *I. Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri*, Editör: Ahmet Kartal, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., Ankara, 2017. s. 333-346.

YUVALI, Abdulkadir, “Türk Kültür Tarihinde Ata ve Babalar”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs 1993. s. 415-419.

ZAKİYEYEV, Mir Fatih ve Ebrar Kerimullin, “Huca Ehmet Yesewi Bolğar-Tatar Dönyasında”, *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu*, Yay. Haz. Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Basımevi, Kayseri, 26-29 Mayıs 1993. s. 421-426.

İnternet Kaynaklar

“Domalak Ana Kesenesine Kalay Baruga Boladı?”, *Baribar*, Домалак ана кесенесіне қалай баруға болады? (baribar.kz), (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

“Stali İzvestni İmena Eşe 12 Pohoronennih Bliz Mavzoleya Yassauı”, *Tengrinews*, 15.03.2021, https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/stali-izvestnyi-imena-12-pohoronennih-bliz-mavzoleya-431723/, (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

“Türkistanda Tarihi Kitaptarding Tusaukeseri Ötti”, *Egemen Qazaqstan*, 31.03.2021, <https://egemen.kz/article/270130-turkistanda-tarikhi-kitaptardynh-tusaukeseri-otti>, (Erişim Tarihi: 01.02.2022).

AŞİLOVA, Madina, “Aynalasına Şuak Şaşkan, Bir Kazakting Anası- Domalak Ana”, *Tengri Travel*, [Айналасына шуак шашқан, бар қазақтың анасы - Домалақ ана | Tengri Travel](#), (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

KENCETAY, Dosay, “Salafızıme Karsı Birden Bir Antivirus- Sopılık”, *Ult*, 14 Akpan 2018, <https://ult.kz/post/teologiya-gylymdarynyn-doktory-professor-dosay-kenzhetaymen-sukhbat>, (Erişim Tarihi: 05.05.2022)

KÖŞEROV, Abdinagım, “Domalak Ana: Derek Pen Dakpırt”, *Qazaq Uni*, [ДОМАЛАК АНА: ДЕРЕК ПЕН ДАҚПЫРТ | Qazaquni.kz | Қазақстан жаңалықтары | Қазақ үні сайты](#), (Erişim Tarihi: 04.01.2021)

SADIRBEKULI, Nurcan, “Aziret Sultan Kesenesi İşine Kay Uakıttan Bastap Cerleu Toktatıldı?”, *Qojalar.kz*, 06.05.2021, <https://kozhalar.kz/20219775-aziret-sultan-kesenesi-ishine-qaj-uaqyttan-bastap-zherleu-toqtatyldy>, (Erişim Tarihi: 25.01.2022).

TEMİRBAYEVA, Aygerim ve TEMİRBAYEV, Talgat, KAMAROVA, Ruziya, KENŞİLİK, Tıışhan, “Sufiyskiye Praktiki v Sovremennom Kazahstane: Traditsii i Novatsii”, *CA and C Press AB*, https://ca-c.org.ru/journal/2021/journal_rus/cac-01/08.shtml, (Erişim Tarihi: 28.01.2022).

ÖZGEÇMİŞ

1. Adı Soyadı : Zhanbolat SAMBETOV

4. Öğrenim Bilgileri :

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Kültüroloji	Al Farabi Kazak Milli Üniversitesi	2005-2009
Y.Lisans	İlahiyat	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	2009-2011

5. Yüksek Lisans Tez Konusu: XIX. Asır Sonu Ve XX. Asır Başındaki Kazak Bilim İnsanlarının Dini Tutumları

6. İş Tecrübesi

Araştırmacı-2012-2014 Abay Kunanbayev Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Abay Araştırma Merkezi.

7. Bilimsel Yayınlar

№	Makale Konusu	Makale yayınlanan (Konferans, Kongre ve Sempozyum) kitabı	Makale sayfa sayısı	Makale yazarı (derecesi ve ünvanı)	Makale yayınlanan şehir	Makalenin yayınlandığı sene, ay, gün
1	Yesevi Tarikatının Kazak Medeniyetine Etkisi	Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Cambridge Üniversitesi Orta Asya Forumu. “İslam	12	Sambetov Zhanbolat Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak	Kazakistan Türkistan	3-5 Kasım 2009

KAZAKİSTAN’IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASİ HAYATINDA YESEVİLİĞİN ETKİLERİ

		Medeniyeti Ve Dini Meseleler” Adlı Uluslararası Bilimsel-Teorik Konferansı		Üniversitesi İlahiyat YL öğrencisi		
2	Maylıhoca Eserlerindeki Rus Kolonizasyonu Ve Özgürlük Meselesi	Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Türkoloji Bilimsel Araştırma Enstitüsü “ Kazak Edebiyatındaki Kitabi Şairler Düstürü” Adlı Maylıhoca Sultanhocaoğlunun 175. Yıldönümü İle İlgili Uluslararası Bilimsel-Teorik Konferansı	6	Sambetov Zhanbolat Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İlahiyat YL Öğrencisi	Kazakistan Türkistan	26-27 Kasım 2009
3	Bağımsız Kazakistandaki Dini Uyumun Ana Yolları	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. Tarih-Pedagoji Fakültesi. Kazakistan Tarihi Bölümü. “Ozbekali Zhanibek Okumaları 2010” Adlı Bilimsel Ve Pratik Konferansı	6	Sambetov Zhanbolat Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. İlahiyat YL Öğrencisi	Kazakistan Türkistan	3 Mart 2010
4	Milli Gelenek Veya İdeoloji	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi “Kenesarı Han’ın Kutsal İdealleri” Adlı Ş. Velihanov’un 175. Yıldönümü İçin Yapılan Uluslararası Bilimsel-Teorik Konferansı	5	Sambetov Zhanbolat Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. İlahiyat YL Öğrencisi	Kazakistan Türkistan	24 Nisan 2010
5	Akmirza Damolla Mirasındaki Dini Eğitim	Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi “Hoca Ahmet Yesevi Okumaları Ve Kazakistandaki Din Eğitimi Meseleleri” Adlı Uluslararası Sempozyumu	9	Sambetov Zhanbolat Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İlahiyat YL Öğrencisi	Kazakistan Türkistan	06-09 Nisan 2011

KAZAKİSTAN’IN SOSYAL, KÜLTÜREL VE SİYASİ HAYATINDA YESEVİLİĞİN ETKİLERİ

6	Mekemtas Ağa Hakkında	Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi “Abaytanu”ın yeni dönemi ve Mekemtas Mirzahmetoğlu” adlı konferans bildirim toptaması	3	Sambetov Zhanbolat. Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi Abaytanu Araştırma Merkezi Araştırma Görevlisi	Kazakistan Almatı	2013
7	Abay Dünya Görüşü İle Dini Görüşündeki Ceditizm Ve Kadimizm Tezahürleri	“ABAY DÜNYASI” Adlı Büyük Düşünürün Hayatı Ve Çalışmalarına Adanmış Çevrimiçi Ansiklopedi http://abaialemi.kz/post/view?id=750	2	Sambetov Zhanbolat. Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi Abaytanu Araştırma Merkezi Araştırma Görevlisi	Kazakistan Almatı	2013
8	Orta Asya’da Sufiliğin Yayılmasına Katkıda Bulunan Mutasavvıflar	KutBilim Sosyal Bilimler ve Sanat Dergisi https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2402183	10	Dok. Öğr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü	Türkiye Ankara	2021